

psychped.naiaau.kiev.ua

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

1(30)'2022

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- Index Copernicus International (ICV 2021 = 50.35);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 10, i10-індекс – 11);
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Електронний репозитарій НАВС

**Київ
2022**

Юридична психологія

1
(30)
2022

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2007 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Свідectво про державну реєстрацію серії KB № 21321-11121 ПР від 26 березня 2015 року • Включений до переліку наукових фахових видань України за категорією «Б» (наказ МОН України від 17 березня 2020 року № 409) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ від 30 червня 2022 року (протокол № 10)

Редакційна колегія:

Чорноус Ю. М., доктор юридичних наук, професор (головний редактор);

Бараш Є. Ю., доктор юридичних наук, професор;

Костицький М. В., доктор юридичних наук, професор;

Кошинець В. В., доктор юридичних наук, доцент;

Кришечевич О. В., кандидат юридичних наук, доцент;

Кудерміна О. І., доктор психологічних наук, доцент;

Максименко К. С., доктор психологічних наук, доцент;

Медведєв В. С., доктор психологічних наук, професор;

Охріменко І. М., доктор юридичних наук, професор;

Паства-Войцеховська Б., доктор філософії, доцент;

Савченко А. В., доктор юридичних наук, професор;

Хомчинські П., доктор філософії, доцент;

Цільмак О. М., доктор юридичних наук, професор

Матеріали подано в авторській редакції. Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їхню якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю та службову інформацію, несуть особисто автори

Юридична психологія : наук. журн. / [редкол.: Ю. М. Чорноус (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – № 1 (30). – 114 с.

Адреса редакції:

пл. Солом'янська, 1,

м. Київ, Україна, 03035

Тел.: (044) 520-08-47

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

psychped.naiau.kiev.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

LEGAL PSYCHOLOGY

Scientific magazine

1(30)'2022

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- Index Copernicus International (ICV 2021 = 50.35);
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar (h-індекс – 10, i10-індекс – 11);
- Social Communications Research Center;
- The Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic Repository NAIA

**Kyiv
2022**

Legal Psychology

**1
(30)
2022**

Їридична психологія

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2007 • Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration certificate series KB No. 21321-11121 ПП dated March 26th, 2015 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list by category «B» (order No. 409, dated March 17th, 2020) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council (Record No. 10, dated June 30th, 2022)

Editorial board:

Chornous Yu., Doctor of Law, Professor (chief editor);

Barash Ye., Doctor of Law, Professor;

Kostytskiy M., Doctor of Law, Professor;

Koshchynets V., Doctor of Law, Associate Professor;

Kryshchyn O., Ph.D in Law, Associate Professor;

Kudermyna O., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Maksymenko K., Doctor of Psychology, Associate Professor;

Madvediev V., Doctor of Psychology, Professor;

Okhrimenko I., Doctor of Law, Professor;

Pastva-Voitsekhovska B., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Savchenko A., Doctor of Law, Professor;

Khomchynski P., Doctor of Philosophy, Associate Professor;

Tsilmak O., Doctor of Law, Professor

The materials are presented in author's edition. The editorial board does not always share the views of the authors of the articles. Responsibility for their quality as well as the lack of information constituting state secret and official information are sponsored by the authors

Legal Psychology : scientific magazine / [editorial board: Yu. Chornous (chief editor) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2022. – No. 1 (30). – 114 c.

Editors office address:

Ukraine, 03035, Kyiv

1, Solomianska square

Phone: (044) 520-08-47

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ОХРИМЕНКО І. М.

Психологічні засади планування
та розвитку професійної кар'єри юриста 7

МАСЯН А. В.

Теоретичні основи раціонального процесу прийняття рішень
представниками правоохоронних органів 14

ГАЛИЧ М. Ю., ЛИТВИН В. В.

Загальна характеристика посттравматичного стресового розладу
в умовах воєнного часу: діагностика та профілактика 22

РОМАНЕНКО О. В.

Психологічна складова в діяльності працівника ювенальної превенції 29

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ЦІЛЬМАК О. М.

Провідні технології самодопомоги в процесі психологічної практики 37

СІРКО Р. І., СЛОБОДЯНИК В. І.

Психолінгвістичні особливості деяких понять екстремальної психології 48

МАКАРЕНКО П. В., ЗАХАРЕНКО Л. М.

Вияви професійної деформації в слідчих поліції 54

ГАЛИЧ Я. В.

Особливості реабілітації осіб із залежністю від психоактивних речовин 64

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ЧОРНОУС Ю. М., ВЛАСЕНКО С. О.

Особливості тактики допиту в процесі розслідування
незаконного заволодіння транспортним засобом 74

ВЕЛИЧЕНКО Л. О.

Детермінанти виникнення незаконного поводження зі зброєю,
бойовими припасами або вибуховими речовинами 80

КОМАРИНСЬКА Ю. Б.

Мотиви вчинення кримінальних правопорушень,
пов'язаних із домашнім насильством 94

ШАРАЙ Є. В.

Психологічні основи залучення працівників
Експертної служби МВС України до досудового розслідування 103

ДО УВАГИ АВТОРІВ 109

CONTENT

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF LEGAL PSYCHOLOGY

OKHRIMENKO I.

Psychological Foundations of Planning and Developing
a Professional Career of a Lawyer 7

MASIAN A.

Theoretical Fundamentals of the Rational Decision-Making
Process by Representatives of Law Enforcement Authorities 14

HALYCH M., LYTVYN V.

General Characteristics of the Post-Traumatic Stress Schedule
in War-Time Conditions: Diagnosis and Prevention 22

ROMANENKO O.

Psychological Component in Activity of a Juvenile Prevention Worker 29

APPLIED PROBLEMS OF LEGAL PSYCHOLOGY

TSILMAK O.

Basic Self-Help Technologies in the Process of Psychological Practice 37

SIRKO R., SLOBODIANYK V.

Psycholinguistic Features of Some Concepts of Extreme Psychology 48

MAKARENKO P., ZAKHARENKO L.

Phenomenon of Professional Deformation of Police Investigators 54

HALYCH Ya.

Features of Rehabilitation of Persons with Dependence
on Psychoactive Substances 64

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITIES

CHORNOUS Yu., VLASENKO S.

Peculiarities of Interrogation Tactics during the Investigation
of Illegal Possession of a Vehicle 74

VELYCHENKO L.

About Some Determinants of the Occurrence of Illegal Handling
of Weapons, Ammunition or Explosives 80

KOMARYNSKA Yu.

Motives for Committing Criminal Offenses Related to Domestic Violence 94

SHARAI Ye.

Psychological Basis of Involving Employees of the Expert Service
of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the Pre-Trial Investigation 103

NOTE FOR AUTHORS 109

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.99:34.08

doi: <https://doi.org/10.33270/03223001.7>

Охріменко І. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8813-5107>

Психологічні засади планування та розвитку професійної кар'єри юриста

Метою дослідження є визначення психологічних засад планування та розвитку професійної кар'єри юриста, виокремлення напрямів удосконалення в системі діяльності фахівців юридичних професій. **Методологічною основою** роботи є теоретико-прикладний аналіз психологічних складових планування професійної кар'єри юриста; використано можливості порівняльного, формально-логічного та структурно-функціонального методів (під час узагальнення специфіки професійної діяльності юриста, встановлення причинно-наслідкового зв'язку мотивації з вибором професії юриста). Зауважено, що серед факторів успішної професійної кар'єри передусім є реалістичний підхід до вибору напрямку діяльності, а також чітке планування професії. Процес планування та розвитку професійної кар'єри забезпечує взаємозв'язок цілей організації та фахівців, урахування їхніх потреб й інтересів, вивчення та оцінку потенціалу розвитку персоналу, ознайомлення фахівців з реальними перспективами їхнього службового зростання тощо. **Наукова новизна** одержаних результатів полягає в узагальненні психологічних особливостей планування та розвитку професійної кар'єри фахівців юридичної сфери, що здійснюється шляхом порівняння особистих потреб, бажань та уявлень у сфері юриспруденції з можливостями їх задоволення доступними організаційними заходами; сприяє напрацюванню практичних рекомендацій щодо вдосконалення діяльності фахівців-юристів. **Висновки.** Планування та контроль ділової кар'єри полягає в тому, що з моменту працевлаштування в організації та до можливого звільнення працівника слід організовувати планомірне горизонтальне та вертикальне переміщення фахівця за системою посад і робочих місць. Найвагомішими особистісними чинниками, що впливають на професійну самовизначеність фахівця-юриста, є: ціннісні регулятори поведінки й мотиваційна сфера, які дають розуміння самоефективності, що виявляється в здатності організовувати власну діяльність і досягати успіху; ставлення до професійної активності (задоволеність або незадоволеність юридичною діяльністю), що стимулює розвиток мотивів обрання професії та подальшого розвитку; гнучкість поведінки, що сприяє ефективній міжособистісній взаємодії. Програма розвитку кар'єри має забезпечувати процес підвищення рівня зацікавленості працівників, визначення осіб з високим професійно-психологічним потенціалом.

Ключові слова: планування та розвиток професійної кар'єри; юрист; професійна самовизначеність; мотивація; управління кар'єрою.

Вступ

Вибір професії, зокрема планування кар'єри, – важлива ланка в життєвому та професійному становленні людини. Адже це надає можливість фахівцю задовольнити свої основні потреби, реалізувати себе як особистість. Кар'єра – це успішне просування в певному виді діяльності й досягнення визнання та слави. Психологи зазвичай визначають кар'єру як діяльність, яка сприяє реалізації своїх здібностей. Вибір кар'єри – одна з найважчих проблем нашого життя. Вона визначає коло друзів і статус у суспільстві. Крім того, обрана нами справа має сильний вплив на нашу «Я-концепцію» та самооцінку, на весь уклад життя особистості. Тому не треба здійснювати цей вибір поспішно або під впливом близьких. Кращий спосіб уникнути цього – детальний аналіз своїх потенційних можливостей та аналіз різних видів діяльності, лише тоді можна сподіватися, що обрана кар'єра буде відповідати індивідуальним потребам й інтересам.

Висока якість підготовки юриста потребує комплексного підходу, тобто поєднання таких аспектів, як: професійна підготовленість; правова

освіта; формування відповідних професійно важливих якостей особистості. Лише єдність у виконанні цих завдань забезпечує підготовку юристів високої професійної компетентності.

У сучасній юридичній діяльності психологічним аспектам роботи з кадрами, тобто вивченню особливого, «людського чинника» не завжди приділяють належну увагу. Передусім ураховують такі чинники, як досвід роботи, формальні відносини в службовій ієрархії, дисциплінарні вимоги, статистичні показники виконання конкретних завдань тощо. Така практика часто призводить до низької ефективності в розвитку професійної мотивації працівників, формального виконання службових обов'язків, негативних проявів у міжособистісних відносинах, плінності кадрів, фактів професійної деформації тощо.

Питання планування діяльності фахівців соціономічних професій вивчали такі вчені, як: В. Г. Асєєв, Дж. Аткінсон, В. К. Вілюнас, В. І. Ковальов, О. М. Леонтьєв, М. Ш. Магомед-Емінов, К. Мадсен, В. С. Мерлін, П. С. Симонов, Д. М. Узнадзе, А. А. Файзуллаєв, Х. Хекхаузен, Г. Хол, П. М. Якобсон. Водночас психологічні аспекти професійної праці різних суб'єктів

юридичної діяльності досліджували такі провідні науковці, як: О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, О. В. Землянська, В. Л. Васильєв та інші. Вагомим значення вивченню праці правоохоронців надавали такі дослідники: Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, О. І. Кудерміна, В. С. Медведєв, В. В. Романов, Г. О. Юхновець. Проте професіографічний аналіз вибору кар'єри суб'єктів юридичної діяльності, його психологічні аспекти залишаються недостатньо розробленими й вимагають подальшого розгляду. Отже, можна стверджувати, що, попри вагомий внесок науковців, це питання все ж залишається актуальним, породженим потребами та викликами сучасної юридичної практики.

Мета і завдання дослідження

Основна мета дослідження полягає у визначенні психологічних засад планування та розвитку професійної кар'єри юриста. Завданнями дослідження є виокремлення теоретико-прикладних підходів щодо встановлення професійної самовизначеності юриста, формування напрямів удосконалення в системі діяльності фахівців юридичних професій.

Виклад основного матеріалу

Професія юриста вимагає виконання багатьох завдань. Ця діяльність передусім пов'язана з нормами права, й окремі її різновиди в самій назві містять зазначене поняття: правоохоронна, правозастосовна, правозахисна діяльність. Це додає професійній діяльності юриста характер боротьби, що приймає іноді дуже гострі її форми. Потреба в подоланні небезпечних ситуацій, усуненні перешкод, що постають перед працівником, обумовлює виникнення різних емоційних реакцій, вимагає постійної вольової напруги та розумової активності. В умовах активного протистояння виникає необхідність тривалої складної інтелектуальної роботи, зашифровування власних цілей, маскування дійсних соціальних ролей тощо.

Напруженість пов'язана зі значними фізичними й психологічними навантаженнями, що відчуває юрист через високу екстремальність його професійної діяльності, діями в умовах конфліктної ситуації, впливу різного роду стрес-чинників, наявності негативного емоційного забарвлення діяльності тощо. Ще одна риса юридичної діяльності – яскраво виражений пізнавальний характер, що потребує різноманітних моделей поведінки щодо виконання завдань. Водночас професійна діяльність юриста доволі часто передбачає побудову різних версій, складання планів щодо здійснення оперативно-службових заходів, поєднання з практичною організацією роботи, що реалізує уявні схеми й рішення. З огляду на зазначене вище, виокремлюють такі

основні елементи: пізнавальна діяльність, конструктивна, організаторська й комунікативна; профілактична та засвідчувальна [1–4]. Усі ці структурні компоненти функціонують в органічному їх поєднанні. Проте деякі дослідження демонструють, що певні показники фахівця-юриста значно ускладнюють його психологічну придатність до професійної діяльності: індивідуалізм; соціальна відчуженість, що порушує систему міжособистісних відносин й ускладнює соціальну взаємодію; надмірна тяга до домінування й тенденція до лідерства; зниження рівня мотиву досягнення мети діяльності; тривожність; зниження вольових зусиль тощо [5–6]. Отже, можна стверджувати, що результати професійної діяльності юриста залежать не лише від якісних особистісних характеристик, а й від стилю діяльності: нормативності, організованості, підготовленості й ефективності.

На формування такого стилю фахівця-юриста можуть здійснювати вплив й чинники мотивації його професійної самовизначеності. Чинником, що має безпосереднє мотиваційне значення та виявляє постановку людиною певних цілей, є рівень домагань особистості – прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною. Підґрунтям рівня домагань є самооцінка, підтримання якої стало для людини потребою [7–8].

Рівень домагань особистості щодо вибору професії може бути адекватним чи неадекватним (зниженим, завищеним) можливостям індивіда. Для людини зі зниженим рівнем домагань характерна колізія так званого гідкого каченяти, яка виявляється в невпевненості у своїх силах, здібностях тощо. Водночас завищений рівень домагань породжується суперечностями між дедалі більшими потребами й реальними можливостями їх задоволення, а тому в процесі реалізації супроводжується підвищеною критичністю, максималізмом в оцінках дійсності й емоційним напруженням. Визначальним фактором у становленні рівня домагань є не сам об'єктивний успіх або поразка, а переживання суб'єктом своїх досягнень як достатніх чи недостатніх.

Переважає тієї чи іншої мотиваційної тенденції (мотиву прагнення до успіху або мотиву уникнення невдачі) завжди зумовлено вибором ступеня складності завдання. Люди з переважанням мотиву прагнення до успіху обирають завдання середнього ступеня важкості. Якщо людина зорієнтована на уникнення невдачі, вона надає перевагу цілям дуже легким (їх вибір гарантує успіх) або дуже складним (якщо вона не може виконати завдання цього класу, це не викликає в неї великого смутку, бо невдача із завданнями, з якими навряд чи хто впорається, не дає приводу для сорому або почуття приниження) [9–10].

Слід зауважити, що соціальну поведінку особистості та вибір конкретної професії (зокрема юридичної) мотивують засвоєні й усвідомлені звичаї та традиції, а також система життєвих цінностей [11]. Це обумовлено тим, що орієнтація людини на певні цінності напрацьовується на підставі попередньої позитивної оцінки, якщо суб'єкт запроєктував у свідомості (або підсвідомості) опанування ними. Людина робить це, зважаючи не лише на власні потреби, а й на можливості. Шлях формування ціннісних орієнтацій може починатися не від реальних, а від опосередкованих потреб. Переймаючи від близьких людей систему цінностей і життєвих орієнтирів, майбутній юрист тим самим закладає підвалини нового уявлення щодо подальшої потреби, пов'язаної з професією.

На нашу думку, найбільш значущими особистісними чинниками, що впливають на професійну самовизначеність фахівця-юриста, є:

- ціннісні регулятори поведінки й мотиваційна сфера, які дають розуміння самоефективності, що виражається в здатності організовувати власну діяльність й досягати успіху у взаємодії з людьми;

- ставлення до професійної діяльності (задоволеність або незадоволеність юридичною діяльністю), що стимулює розвиток мотивів обрання професії та подальшого професійного розвитку;

- гнучкість поведінки, яка сприяє ефективній міжособистісній взаємодії.

Так, для підтвердження зазначених позицій можна навести результати проведеного нами емпіричного дослідження серед студентів-бакалаврів 3-го та 4-го курсів Національної академії внутрішніх справ (116 осіб) (спеціальність – 081 «Право») з використанням методики «Вивчення мотиваційного профілю особистості» (Ш. Річі, П. Мартін) [12]. На підставі цього було визначено основні потреби майбутніх юристів на етапі фахового навчання, що здатні бути ключовими мотиваторами їхньої подальшої організаційної поведінки.

Встановлено, що під час професійного навчання в майбутніх фахівців-юристів переважають потреби в цікавій, суспільно корисній праці ($39,19 \pm 12,04$), високій заробітній платі ($36,62 \pm 12,11$) й саморозвитку ($33,64 \pm 9,07$). Меншу перевагу мають потреби в досягненні мети ($33,32 \pm 11,58$), суспільному визнанні ($32,47 \pm 8,63$) та чіткому структуруванні праці ($32,08 \pm 12,02$). Найменшого значення набули потреби в креативності ($24,32 \pm 10,10$), підтримці довгострокових, стабільних відносин ($21,61 \pm 8,37$) й у впливовості та владі ($19,30 \pm 9,72$).

Водночас показники проведених нами раніше наукових досліджень [13] серед практичних працівників правоохоронної сфери (290 осіб) дали змогу сформувати усереднений мотиваційний

профіль особистості сучасного поліцейського, для якого характерними є такі прагнення: 1) високої заробітної плати та матеріальної винагороди, бажання мати роботу з певними соціальними гарантіями (середній показник становить 44,78 бала); 2) цікавої та суспільно корисної праці (39,43 бала); 3) визнання досягнень й успіхів, цінування праці з боку інших людей (35,23 бала); 4) самостійності, автономності та самовдосконалення (33,72 бала); 5) чіткого структурування роботи, наявності зворотного зв'язку та інформації, яка дає змогу оцінювати результати роботи (31,60 бала); 6) ставити перед собою й досягати складних цілей (30,65 бала).

Таким чином, аналіз усередненого мотиваційного профілю поліцейських менеджерів (950 осіб) дає змогу дійти висновку щодо таких притаманних їм мотивів діяльності: 1) бажання мати високу заробітну плату, роботу з достатнім обсягом пільг і надбавок (середній показник становить 44,76 бала); 2) прагнення до цікавої та суспільно корисної праці (38,51 бала); 3) прагнення до самовдосконалення й розвитку (34,63 бала); 4) прагнення до визнання з боку інших (33,98 бала); 5) бажання чіткого структурування роботи, наявності зворотного зв'язку й інформації, яка дозволяє оцінити результати роботи (31,67 бала); 6) бажання різноманітної роботи й уникнення рутини (30,40 бала); 7) постановки та досягнення сміливих, складних цілей (29,03 бала); 8) прагнення до оптимальних умов праці (27,12 бала) [14].

Отже, тенденція прагнення до успіху в професії є мультиплікативною функцією різних змінних: мотиву прагнення до успіху, суб'єктивної ймовірності досягнення успіху, його привабливості на етапі вибору. Мотивація майбутніх юристів і практичних працівників (менеджерів) спрямована насамперед на задоволення таких потреб: 1) участь у цікавій суспільно корисній праці; 2) отримання високого заробітку (ці дві позиції змінюють пріоритетність залежно від їх актуалізації в різних категорій респондентів); 3) саморозвиток тощо.

Звідси найважливіші показники особистості, які впливають на мотивацію її поведінки, можуть формувати мотиви професійної самовизначеності. Вони є як усвідомленими бажаннями та переконаннями, інтересом, міркуваннями й поглядами, так і неусвідомленими установками й тенденціями, які втілені в обраній моделі поведінки та подальших професійних діях фахівця.

Варто зауважити, що серед факторів успішної професійної кар'єри передусім є реалістичний підхід до вибору напряму діяльності, а також чітке планування професії. Згідно з методикою планування та розвитку ділової кар'єри юриста умовно виокремлено декілька етапів [15].

Підготовчий (18–22 роки) – пов'язаний зі здобуттям вищої чи середньої професійної

освіти. Кар'єри як такої ще немає, оскільки вона починається з моменту зарахування випускника до штату організації, де буде закладено підвалини майбутнього фахівця й керівника.

На *адаптаційному етапі* (23–30 років) відбувається залучення молодого фахівця до роботи, опанування новою професією, пошук себе в колективі. Середина цього етапу може збігатися з початком кар'єри юриста, для якого колишня посада вузького фахівця створила всі необхідні передумови.

«Стартовим майданчиком» кар'єри юриста зазвичай є посада помічника юриста – кропітка паперова робота, яка потребує достатньої уваги. Проте надалі саме ця робота й досвід, отриманий за часи перебування помічником, надають можливу перевагу в професійній діяльності юриста.

У межах *стабілізаційного етапу* кар'єри (30–40 років) відбувається остаточний поділ фахівців на перспективних і безперспективних, з огляду на думку керівництва [16]. Одні, досягнувши свого піку, назавжди залишаються на посадах молодших фахівців, а для інших відкриваються безмежні можливості просування службовими сходами. Але до кінця цього періоду всі стають професіоналами, до тонкощів ознайомлених зі специфікою своєї роботи.

Відсутність перспектив просування, доповнена психологічними проблемами, пов'язаними з природною перебудовою організму, спричиняє в багатьох осіб таке явище, як «криза середини життя»: підсумовуючи зроблене й усвідомлюючи, що просування по службі переважно є неможливим, вони починають шукати альтернативні шляхи професійного зростання. Прийняття такого рішення означає перехід до *етапу консолідації* кар'єри, що припадає на віковий інтервал 40–50 років.

Службове просування в організації може здійснюватися відповідно до таких принципів, як: результативність роботи; компетентність і потенційні можливості; ретельність, здатність добре організовувати формальну сторону справи; старшинство (винагороджується уміння дочекатися своєї «зоряної години» й одержати обіцяне); уміння догодити керівництву; загальні здібності тощо.

Отже, процес планування індивідуальної кар'єри починається з виявлення працівниками (майбутніми фахівцями) власних потреб й інтересів (бажаної посади, рівня доходів), потенційних можливостей, на підставі чого з огляду на перспективи організації та об'єктивні особисті дані формулюються основні цілі кар'єри. Згодом самостійно або за допомогою безпосереднього керівника визначаються варіанти просування по службі як у власній організації, так і поза її межами.

Планування професійної кар'єри забезпечує взаємозв'язок цілей організації та фахівців, врахування їхніх потреб та інтересів; вивчення й

оцінку потенціалу їхнього розвитку; ознайомлення фахівців з реальними перспективами їхнього службового зростання тощо.

Таким чином, планування кар'єри має бути пов'язане з мотивацією просування по службі й бути в програмі переміщення горизонталлю та вертикаллю. У підсумку співробітники мають бути максимально задоволені діяльністю, бачити перспективи, можуть планувати інші аспекти власного життя, цілеспрямовано підвищувати кваліфікацію й готуватися до майбутньої роботи. Персонал, пов'язуючи життя з організацією, стає більш лояльними щодо неї, зацікавленим у продуктивній і якісній праці.

Засобом реалізації плану кар'єри є успішна робота на займаній посаді, професійний та індивідуальний розвиток, навчання, ефективне співробітництво з керівником, створення іміджу в організації. Усе це сприяє успішному просуванню на посадах й отриманню бажаного, тобто здійсненню *розвитку кар'єри*.

Водночас програма розвитку професійної кар'єри повинна забезпечувати підвищення рівня зацікавленості працівників, виявлення осіб з високим особистісним потенціалом. Вона має містити такі ключові позиції:

- способи виявлення працівників з високим потенціалом зростання та просування, характерними ознаками чого є не лише наявний ступінь підготовленості особистості, але й майбутні можливості в довгостроковій перспективі з огляду на вік, досвід, ділові якості, рівень мотивації;
- стимули до розробки індивідуальних планів кар'єри;
- способи поєднання кар'єри з результатами оцінки діяльності;
- напрями створення сприятливих умов для розвитку (навчання, підбір посад і разові завдання з огляду на індивідуальні можливості, кураторство);
- організацію ефективної системи підвищення кваліфікації;
- можливі напрями ротації;
- форми відповідальності керівників за розвиток підлеглих тощо.

Під час розробки заходів з планування кар'єри працівника необхідно враховувати не тільки його особистісні показники (освіта, кваліфікація, ставлення до роботи, система внутрішньої мотивації тощо), а й такі умови:

- найвищою точкою кар'єри є вища посада;
- довжина кар'єри визначається кількістю вищих посад на шляху від першої до вищої точки;
- співвідношення кількості посад на вищому ієрархічному рівні до кількості посад, на яких працюють претенденти на даний момент своєї кар'єри (показник рівня позиції);
- співвідношення кількості вакансій на вищому рівні до кількості претендентів (показник потенційної мобільності);

– наявність перспективної або «тупикової» кар'єри. У працівника може бути тривала кар'єрна лінія або дуже коротка, тому під час прийняття кандидата на роботу доцільно визначати можливості кар'єрного розвитку та обговорювати їх з кандидатом, з огляду на його індивідуальні особливості та специфіку мотивації. Одна й та ж кар'єрна лінія для працівників може бути як привабливою, так і нецікавою, що суттєво впливає на ефективність діяльності різних фахівців.

Отже, планування та розвиток кар'єри в організаціях (зокрема юридичних) здійснюється шляхом порівняння особистих бажань у галузі своєї кар'єри з можливостями їх задоволення всіма доступними заходами.

Слід також зазначити, що типова програма «управління кар'єрою» має охоплювати:

- визначення потреби в кадрах вищої кваліфікації на найближчих 5 років;

- щорічну оцінку результатів праці всіх керівників і фахівців, а також регулярну оцінку їхніх індивідуальних якостей та можливостей;

- співбесіду з працівниками щодо перспектив їхнього просування, виявлення їхніх особистісних схильностей, консультування працівників безпосередніми керівниками з окреслених питань;

- визначення потреби в перепідготовці та підвищенні кваліфікації кадрів, складання індивідуальних планів розвитку (зокрема зразкове визначення посади, яку може в перспективі обійняти той чи інший фахівець (керівник), складання плану його перепідготовки й підвищення кваліфікації, стажування в зовнішніх організаціях, тимчасового заняття інших посад у тій же установі тощо).

Згадуваний нами професійно-психологічний потенціал керівної ланки визначає стратегію управлінської компетентності керівника й ґрунтується на трьох базових компонентах: загальних здібностях, характерологічних особливостях і спрямованості особистості [14; 17]. Психологічна діагностика професійно-психологічного потенціалу кандидатів на керівні посади до юридичних організацій (зокрема органів поліції) є необхідним елементом у системі підбору й призначення найбільш придатних, умотивованих й підготовлених фахівців на посади менеджерів.

Наукова новизна

Порівняння особистих потреб, бажань й уявлень у сфері юриспруденції з можливостями їх задоволення доступними організаційними заходами сприяє напрацюванню практичних рекомендацій щодо вдосконалення діяльності фахівців-юристів.

Висновки

Кар'єра – це суб'єктивно осмислені та визначені судження працівника щодо свого трудового майбутнього, напрями самовираження та задоволеності працею. Це переміщення працівника ланками службової ієрархії чи послідовна зміна посад упродовж професійної діяльності.

Планування та контроль ділової кар'єри полягає в тому, що з моменту працевлаштування в організації та до можливого звільнення працівника доцільно організувати планомірне горизонтальне та вертикальне переміщення фахівця за системою посад і робочих місць. Працівник повинен знати не лише свої короткострокові та довгострокові перспективи, а й те, яких результатів він повинен досягти, щоб розраховувати на професійне зростання.

Програма розвитку кар'єри має забезпечувати процес підвищення рівня зацікавленості працівників, визначення осіб з високим професійно-психологічним потенціалом. Якісний і постійний аналіз можливостей розвитку кар'єри особистості та регулярне заповнення ланок організації відображає результативність діяльності персоналу, оцінку кваліфікації фахівців, їхніх знань і професійних навичок тощо.

Перспективні напрями розв'язання проблемних питань лежать у площині вдосконалення власне професійної діяльності суб'єктів юридичної сфери, формування професійної компетентності, її функціональної (пов'язаної з діяльністю, цілями й задачами), організаційної та психологічної складових. У центрі взаємодії цих компонентів завжди перебуває особистість працівника (керівника), що загалом визначає успішність опанування юридичного фаху.

REFERENCES

- [1] Aleksandrov, D.O., Androsiuk, V.H., & Kazmirenko, L.I. (et al.). (2007). *Yurydychna psykholohiia [Legal psychology]*. L.I. Kazmirenko, Ye.M. Moiseiev (Eds.). Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- [2] Bondarenko, V., Okhrimenko, I., Tverdokhvalova, I., Mannapova, K., & Prontenko, K. (2020). Formation of the Professionally Significant Skills and Competencies of Future Police Officers during Studying at Higher Educational Institutions. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*, 12(3), 246-267. doi: <https://doi.org/10.18662/rrem/12.3/320>.
- [3] Ponomarenko, Y., Okhrimenko, I., Klymenko, I., Shvets, D., Yevdokimova, O., & Okhrimenko, S. (2022). Peculiarities of decision making by police officers with different levels of professional self-fulfilment. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 13(2), 328-346. doi: <https://doi.org/10.18662/brain/13.2/346>.

- [4] Shvets, D., Yevdokimova, O., Okhrimenko, I., Ponomarenko, Y., Aleksandrov, Y., Okhrimenko, S., & Prontenko, K. (2020). The New Police Training System: Psychological Aspects. *Postmodern Openings*, 11(1Supl1), 200-217. doi: <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup1/130>.
- [5] Bandurka, A.M., Bocharova, S.P., & Zemlianskaia, E.V. (2001). *Iuridicheskaia psikhologiya [Legal psychology]*. Kharkov: Nats. un-t vnutr. del [in Russian].
- [6] Miloradova, N., Okhrimenko, I., Dotsenko, V., Matiienko, T., & Rivchachenko, O. (2022). Training technologies as a means of communicative competences development of prejudicial inquiry agencies' investigators. *Postmodern Openings*, 13(2), 1-22. doi: <https://doi.org/10.18662/po/13.2/441>.
- [7] Lozovetska, V.T. (2015). *Profesiina kariera osobystosti v suchasnykh umovakh [Professional career of a person in modern conditions]*. Kyiv: In-t prof.-tekh. osvity NAPN Ukrayiny [in Ukrainian].
- [8] Tsilimak, O., Okhrimenko, I., Okhrimenko, S., Yusupov, V., & Hryshchenko, M. (2020). Characteristics of Volitional Qualities of Successful Students. *International Journal of Applied Exercise Physiology*, 9(12), 119-128. Retrieved from <http://ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/1244>.
- [9] Khekkhauzen, Kh. (1986). *Motivatsiia i deiatelnost [Motivation and activity]*. Moscow: Pedagogika [in Russian].
- [10] Tverdokhliebova, N.Ye. (2019). Motyvatory orhanizatsiinoi povedinky pravookhorontsiv na etapi profesiinoi pidhotovky [Motivators of organizational behavior of law enforcement officers at the stage of professional training]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu, Scientific Bulletin of Kherson State University*, 1, 316-321 [in Ukrainian].
- [11] Bratel, O., Kostyuk M., Bratel, S., Okhrimenko, I., & Rudenko, L. (2021). Student Motivation Improvement in a Foreign Language Acquisition via the Use of Distance Learning Technologies. *Applied Linguistics Research Journal*, 5(6), 121-134. doi: 10.14744/alrj.2021.69335.
- [12] Halian, I.M. (2011). *Psykhodiahnostyka [Psychodiagnostics]*. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
- [13] Barko, V., Okhrimenko, I., Medvediev, V., Vagina, O., & Okhrimenko, S. (2020). Professional Psychological Profile of a Modern Patrol Officer as the Basis of Efficient Official Activities. *Postmodern Openings*, 11(3), 1-19. doi: <https://doi.org/10.18662/po/11.3/197>.
- [14] Barko, V., Okhrimenko, I., Ostapovich, V., Medvediev, V., & Sprynchuk, S. (2020). Professional psychological potential of a modern police manager as the basis for the formation of an effective managerial system. *International Journal of Applied Exercise Physiology*, 9(11), 203-214. Retrieved from <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/1196>.
- [15] Havaleshko, O.M. (2004). *Akmeolohiia z osnovamy psykhologhii kariery [Acmeology with the basics of career psychology]*. Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
- [16] Boiko-Buzyl, Y., Okhrimenko, I., Sprynchuk, S., Okhrimenko, S., Bloshchynskyi, I., & Piankivska, L. (2021). Characteristics of Indicators of Professional and Personal Development of Modern Leaders of Law Enforcement Agencies. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*, 27(3), 244-249. doi: 10.47750/cibg.2021.27.03.035.
- [17] Hays, K., Regoli, R., & Hewitt, J. (2007). Police chiefs, anomia and leadership. *Police Quarterly*, 10(1), 3-22. doi: <http://dx.doi.org/10.1177/1098611106288916>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Юридична психологія : підручник / [кол. авт. : Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Київ : КНТ, 2007. 360 с.
- [2] Bondarenko V., Okhrimenko I., Tverdokhvalova I., Mannapova K., Prontenko K. Formation of the Professionally Significant Skills and Competencies of Future Police Officers during Studying at Higher Educational Institutions. *Revista Românească pentru Educație Multidimensională*. 2020. No. 12 (3). P. 246–267. doi: <https://doi.org/10.18662/rem/12.3/320>.
- [3] Ponomarenko Y., Okhrimenko I., Klymenko I., Shvets D., Yevdokimova O., Okhrimenko S. Peculiarities of decision making by police officers with different levels of professional self-fulfilment. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022. No. 13 (2). P. 328–346. doi: <https://doi.org/10.18662/brain/13.2/346>.
- [4] Shvets D., Yevdokimova O., Okhrimenko I., Ponomarenko Y., Aleksandrov Y., Okhrimenko S., Prontenko K. The New Police Training System: Psychological Aspects. *Postmodern Openings*. 2020. No. 11 (1Supl1). P. 200–217. doi: <https://doi.org/10.18662/po/11.1sup1/130>.
- [5] Бандурка А. М., Бочарова С. П., Землянская Е. В. Юридическая психология : учебник. Харьков : Нац. ун-т внутр. дел, 2001. 640 с.
- [6] Miloradova N., Okhrimenko I., Dotsenko V., Matiienko T., Rivchachenko O. Training technologies as a means of communicative competences development of prejudicial inquiry agencies' investigators. *Postmodern Openings*. 2022. No. 13 (2). P. 1–22. doi: <https://doi.org/10.18662/po/13.2/441>.
- [7] Лозовецька В. Т. Професійна кар'єра особистості в сучасних умовах : монографія. Київ : Ін-т проф.-тех. освіти НАПН України, 2015. 279 с.
- [8] Tsilimak O., Okhrimenko I., Okhrimenko S., Yusupov V., Hryshchenko M. Characteristics of Volitional Qualities of Successful Students. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2020. No. 9 (12). P. 119–128. URL: <http://ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/1244>.
- [9] Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. М. : Педагогика, 1986. Т. 1. 408 с.
- [10] Твердохлебова Н. Є. Мотиватори організаційної поведінки правоохоронців на етапі професійної підготовки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2019. № 1. С. 316-321. (Серія «Психологічні науки»).

- [11] Bratel O., Kostiuk M., Bratel S., Okhrimenko I., Rudenko L. Student Motivation Improvement in a Foreign Language Acquisition via the Use of Distance Learning Technologies. *Applied Linguistics Research Journal* 2021. No. 5 (6). P. 121–134. doi: 10.14744/alrj.2021.69335.
- [12] Галян І. М. Психодіагностика : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2011. 464 с.
- [13] Barko V., Okhrimenko I., Medvediev V., Vagina O., Okhrimenko S. Professional Psychological Profile of a Modern Patrol Officer as the Basis of Efficient Official Activities. *Postmodern Openings*. 2020. No. 11 (3). P. 1–19. doi: <https://doi.org/10.18662/po/11.3/197>.
- [14] Barko V., Okhrimenko I., Ostapovich V., Medvediev V., Sprynchuk S. Professional psychological potential of a modern police manager as the basis for the formation of an effective managerial system. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2020. No. 9 (11). P. 203–214. URL: <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/1196>.
- [15] Акмеологія з основами психології кар'єри : навч.-метод. посіб. / уклад. : О. М. Гавалешко. Чернівці : Рута, 2004. 84 с.
- [16] Boiko-Buzyl Y., Okhrimenko I., Sprynchuk S., Okhrimenko S., Bloshchynskyi I., Piankivska L. Characteristics of Indicators of Professional and Personal Development of Modern Leaders of Law Enforcement Agencies. *Journal of Contemporary Issues in Business and Government*. 2021. Vol. 27. No. 3. P. 244–249. doi: 10.47750/cibg.2021.27.03.035.
- [17] Hays K., Regoli R., Hewitt J. Police chiefs, anomia and leadership. *Police Quarterly*. 2007. No. 10 (1). P. 3–22. (2020). doi: <http://dx.doi.org/10.1177/1098611106288916>.

Стаття надійшла до редколегії 23.03.2022

Okhrimenko I. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8813-5107>

Psychological Foundations of Planning and Developing a Professional Career of a Lawyer

The **purpose** of the study is to determine the psychological foundations of planning and developing of a professional career of a lawyer, to identify areas for improvement in the system of legal professionals. The **methodological basis** of the work is a theoretical and applied analysis of the psychological components of professional career planning; the possibilities of comparative, formal-logical and structural-functional methods were used (when generalizing the specifics of professional activity of a lawyer, establishment of cause-and-effect relationship between motivation and the choice of profession of a lawyer). It is argued that among the factors of a successful professional career is, first of all, a realistic approach to choosing a field of activity, as well as clear planning of the profession. The process of planning and developing a professional career ensures the relationship between the goals of the organization and professionals, taking into account their needs and interests; study and assessment of staff development potential; acquainting specialists with the real prospects of their career growth, etc. The **scientific novelty** of the obtained results is the generalization of psychological features of planning and development of professional career of legal professionals, which is carried out by comparing personal needs, desires and ideas in the field of jurisprudence with the possibility of satisfying them with available organizational measures; contributes to the development of practical recommendations for improving the activities of legal professionals. **Conclusions.** Career planning and control is that from the moment of employment in the organization until the possible dismissal of the employee should organize a planned horizontal and vertical movement of the specialist in the system of positions and jobs. The most significant personal factors influencing the professional self-determination of a lawyer are: value regulators of behavior and motivational sphere, which give an understanding of self-efficacy, which is expressed in the ability to organize their own activities and achieve success; attitude to professional activity (satisfaction or dissatisfaction with legal activity), which stimulates the development of motives for choosing a profession and further development; flexibility of behavior which contributes to effective interpersonal interaction. The career development program should ensure the process of increasing the level of interest of employees, identifying people with high professional and psychological potential. Qualitative and constant analysis of career opportunities and regular filling of the organization's links reflects the effectiveness of staff in general, the assessment of qualifications, their knowledge and professional skills etc.

Keywords: professional career planning and developing; lawyer; professional self-determination; motivation; career management.

Masian A. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6661-2585>

Theoretical Fundamentals of the Rational Decision-Making Process by Representatives of Law Enforcement Authorities

*The **purpose** of the article is to determine the theoretical foundations of the rational decision-making process in the professional activities of law enforcement authorities. The **methodological basis** of the study is the general theory of decision-making, based on differentiation and integration of the axiomatic theory of utility and maximization of the rationality of scientific heuristics for decision-making process. The **scientific novelty** of the article is to highlight the basic concepts of behavior in decision-making process with various types of explanations of factors and mechanisms of behavior of law enforcement officers. Factors and mechanisms of group decision-making are analyzed in order to optimally rationalize it and overcome uncertainty. It has been proven that a rational decision-making process based on group dynamics is effective in reducing risk and decrease the number of errors in the professional activities of law enforcement officers. The **conclusions** of the article are to substantiate the effectiveness of decision-making process based on team and individual approaches in the professional activities of law enforcement officers. The article describes the starting point of decision-making in complex, time-limited, uncertain, ambiguous and changing situations faced by law enforcement officers in the course of their professional activities. It has been proven that a team approach reduces the risk that a decision may lead to undesirable consequences. Cognitive distortions of "mind traps" (heuristics) are described, which force to deviate from optimal strategies in decision-making due to subjective inferences. The role of an authority person (group leader) and professional experience in the rational decision-making process in the team, as well as the role of the team itself as a resource for decision-making process is the main.*

Keywords: uncertainty; problem solving; difficult situations; organization; control; team decisions; cognitive biases.

Introduction

In an era of dynamic social change and military conflicts, social processes in the state are becoming increasingly unpredictable. In such multi-level institutional systems, accountability for the decision-making process plays a key role and requires high accountability. Decision-making is an integral part of any organizational function, which is an act of choice between two or more areas of action. Most decisions are often not logically explained and are made intuitively. At the same time, in some types of professional activity, in particular, law enforcement officers, there are certain specifics due to the fact that the legal structure has certain regulations of subordination, execution of orders that are not subject to appeal. Therefore, the decision-making process of law enforcement officers should be free of subjectivity and bias, guided, above all, by rational calculation. Moderate risk appetite, security and logical thinking are the main factors that are effectively combined in the decisions of law enforcement officers.

The purpose

The purpose of the article is to determine the theoretical foundations of the rational decision-making process in the professional activities of law enforcement officers. The goal is realized through the following tasks: 1) coverage of mechanisms and factors of decision-making; 2) presentation of problems that necessitate decision-making in conditions of

uncertainty; 3) disclosing the role of team decisions that reduce uncertainty and share risks.

This article presents an extension of previous work in the field of decision-making; this study is a continuation of previous work, with testing at the following scientific events: I International Scientific and Practical Conference «Problems of Modern Science and Practice» (Boston, USA, 2021) [1]; IV International Scientific and Practical Conference «Science, Theory and Practice» (Tokyo, Japan, 2021) [2]; XV International Scientific and Practical Conference «Interdisciplinary Academic Records. Research and Practice» (Madrid, Spain, 2022) [3]; the monograph «Methodological bases of studying the processes of general mental laws in human interaction with the environment» (Boston, USA, 2022) [4] on the decision-making process has been undertaken in this article.

Methodological framework

Various aspects of the activities of law enforcement officers in decision-making have been studied by Ukrainian scientists, in particular: on the organizational activities of operational units (N. Bakaianova, A. Kubaenko & O. Svyda, 2020); on the preparation of management decisions in the activities of the National Police of Ukraine (B. Kalinichenko, 2017); on psychological readiness for innovation with decision-making factors by police (N. Aleksieienko, 2021); on the basics of management in the National Police (I. Kravchenko, 2020); on cognitive styles in decision-making in police officers (D. Shvets, 2021), etc. Despite all the

research, the phenomenon of decision-making is practically not disclosed and requires a scientific basis for its further study.

Psychological decision theory performs the functions of explaining predicting the behavior of the individual in situations of choice. The decision-making process takes place without a clear emphasis on the possibility of making a decision. This leads us to determine the decision-making process is the fact that there must be at least two available alternatives for decision-making. Thus, the decision-making process consists of choosing between alternative actions, which corresponds to the result (Heuvel, L. Alison & N. Power, 2014). The decision-making process cannot begin until the problem is explicitly acknowledged and resolved. From this point on, there is no fixed way to choose the best alternative, as problems can very rarely be solved in a consistent, linear way, requiring a more complex process.

To make the right decision, a team or individual creates an enabling environment. In the middle of the organizational structure, teamwork helps to develop talents and skills, through the group all members are free to take the initiative on various tasks (even the most difficult), take risks and face the consequences [5]. In this way, the team helps to build confidence in the skills and competencies of its members, to set key common goals that meet the goals of the organization, through guidelines for all discussions and decision-making processes.

A problem can be defined as a situation in which a law enforcement representative («solver») wants to move from a given state (problem) to a desired one (solution), but cannot do so through instinctive actions or learned behavior. Therefore, the term of problem solving is a cognitive process that is used to analyze this situation / problem and find a solution. Leading scientists in this field (W. Edwards, 1954, E. Galanter, 1965, D. Kahneman, 1992, Sadowski, 1965, Slovic, & Tversky, 1982, etc.) define the solution of the problem as the most difficult of all cognitive functions, because it is the ability to find solutions to any problems. Thus, an effective problem solver must be able to cope with any situation and overcome the difficulties he may face in achieving his goal. This can be done through several approaches, depending on the nature of the problem and the type of people or groups involved. Among them, the most common approach is to perform seven operations: problem description; analysis of causes; identification of alternative solutions; checking the validity of various alternatives; choice of solution; development of an implementation plan; monitoring the implementation of the plan to obtain the desired result [5].

In other words, this process involves the following sequence: problem identification; data and

information collection; formulating hypotheses of possible causes in order to test the validity of various alternatives, finding the most effective solutions and corrective actions, and finally, after the implementation of the action plan there is a need to verify the results with the collection of data monitoring.

However, the correct process of analyzing the problem to be proposed has at its core certain features. When collecting information, a law enforcement officer should never take the information provided about the situation for the truth if he does not know it perfectly (Omand, 2022). Next it is necessary to divide each problem under consideration into as many small parts or sub-problems as possible in order to better deal with them and then solve them. Another guideline to follow is to keep your thoughts in order, from the simplest and easiest elements to learn, gradually rising step by step to learning the most complex. Finally, issues need to be addressed with a general and integrated approach to ensure that nothing is missed. With the right approach to problem solving, it is equally helpful to realize that there are no easy ways to solve complex problems.

Each problem requires decision-making according to logical procedures:

- deduction «but-then» – a logical procedure by which the general truth (rule) can be derived from the specific, implicit in it: the rice in the bag-white (rule), this rice from the bag (case), this figure is white (result);

- induction «therefore» – a logical procedure in which the establishment of specific facts leads to statements or general rules: this feature of the bag (case), this feature is white (result), all the rice in the bag is white (rule (until proven otherwise));

- abduction «maybe» – a logical process that uses only a limited set of elements for which the decision-maker creates connections and relationships between them, which may also be incorrect: this figure is white (result), the whole figure in that bag is white (rule), this figure from that bag (maybe) [5; 6].

In contrast to the classical learning process, which involves the use of schematic and automatic procedures obtained earlier and simply for re-application to similar problems, scientists argue (C. Heuvel, L. Alison & N. Power, 2014) that the solution is instead based on cognitive operations that can offer an unexpected solution that has not been reached before. This approach involves structured reasoning aimed at resolving a complex situation that cannot be obtained either through the automatic application of already known procedures or through an instinctive or intuitive approach. Problem-solving activities are closely linked to decision-making a process that leads to a decision made by an individual or group.

The decision made by the individual or the group, as well as the choice not to make a decision, involves voluntary and arbitrary behavior that follows the reasoning. Usually the decision is made in order to solve the problem. However, there is a difference between decision and solving a problem. In the process of solving a problem, the decision-making act is always related to the goal we want to achieve, while when making a decision, the decision-making act is presented as a justification for choosing the most appropriate alternative – within a number of options. The decision-making process can be seen as the result of mental processes (cognitive and emotional), which determine the choice of course of action among the various alternatives. Given that each decision-making process leads to a final choice and that decision-making usually requires the evaluation of at least two options that differ in different characteristics and elements, the choice of option requires the individual to make an overall assessment of the different alternatives, using: specific ways of searching and processing information; decision-making strategies [5–7].

However, in most cases, decision-making means thinking in uncertainty, in fact, it is impossible to predict with certainty the future outcome of possible alternatives, but at best, we can only estimate the probability of such outcomes [4; 5]. Many studies of decision theory in various fields have identified the magnitude of uncertainty and risk more specifically. Therefore, we can define uncertainty as a lack of certainty, as a limited state of knowledge, in which it is impossible to accurately describe the existing state, future results or more than one possible result. However, uncertainty can still be measured, and this is identified with a number of possible states in which results or probabilities are assigned to each possible state or result.

Risk also plays a fundamental role in measuring uncertainty, means that the state of uncertainty in which some possible outcomes have an adverse effect or significant loss, and even in this case we can measure possible losses. Thus, it can be argued that uncertainty is a fundamental dimension of modern society, which should be considered in a radically different sense of risk, but from which it cannot be properly separated, because it actually represents a lack of certainty, limited state of knowledge that cannot accurately describe existing condition, future results or more possible results and are the consequence of ignorance of the facts that can be obtained.

Thus, risk actually acquires the connotation of a condition of uncertainty in which some possible outcomes have undesirable effects or significant losses. There are areas of activity in which the effectiveness and success of the subject depends not on his learning and experience, but on the capabilities of our mind, especially - the ability to

think rationally and usefully, avoid our evolutionary processes of irrationality or control them.

Research in this area is one of the areas of modern cognitive psychology - the study of decision-making and cognitive distortions (cognitive biases). A classic example of such errors is the so-called fundamental attribution error: individuals tend to attribute other people's failures to their personal qualities as successes-circumstances («he was lucky»); in relation to itself, the opposite is true.

Another illustration is the example of probability estimation: people tend to overestimate low probabilities and underestimate high probabilities [8]. Some of the cognitive distortions are called «heuristics» because the decisions they lead to are not, strictly speaking, wrong – they are approximate and incomplete. Recently, science (especially abroad) has accumulated vast amounts of knowledge about cognitive distortions and heuristics in decision making, expanding the list of known cognitive distortions, among which the most studied: confirmation error (congruence bias, confirmation bias), ignoring (neglect), representativeness heuristic, information bias, framing effect, etc. [8; 9].

B. Englich, T. Mussweiler & F. Strack F in 2006 [10] conducted a study of judges, which found that in making a judgment, the expert «calibrates» his assessments in relation to any available information, even irrelevant. The described effect refers to the phenomena of «anchoring heuristic». The same individuals make different decisions, depending on whether they act alone or in a group. Such phenomena are called «phenomena of collective decisions», it is common to distinguish the following phenomena of collective decisions: group thinking; polarization effect; the effect of «social facilitation»; the phenomenon of «committed dissonance»; volume and composition effects; the effect of «decision quality asymmetry»; the phenomenon of idiosyncratic credit; the phenomenon of false consciousness; the phenomenon of the virtual solver; the phenomenon of conformism. Group thinking causes unintentional suppression of critical thinking due to the assimilation of individual group norms. In other words, the individual unconsciously sacrifices his ability to critically evaluate alternatives for fear of displeasing other members of the group. The more cohesive the group, the stronger the desire of each of its members to avoid division, which leads to the tendency to believe that any proposal supported by the leader or the majority of group members is correct and true.

Exploring the causes of group thinking, English researcher J. Irving identified eight causes of group thinking: the illusion of invulnerability, false rationality, group morality, stereotypes, pressure, self-censorship, unanimity, gatekeeping or gatekeepers [11]. Previously, it was believed that

collective decisions are always less risky than individual ones. The discovery of the «shift to risk» effect was quite unexpected for researchers, as this phenomenon contradicted the prevailing notion that collective decisions, unlike individual ones, should be more accurate, balanced, rational and therefore less risky. However, experiments have shown that in many cases the group shows a greater risk appetite than each of the participants individually. A. Karpov (2009) proposed several explanations for this phenomenon: diffusion of responsibility (overall responsibility for the end result is shared among group members, and, as a result, for each of them it becomes smaller, which encourages them to make riskier decisions); risk as a positive value (risky behavior is valued higher by others than cautious behavior, which is usually associated with indecision).

Approaches to understanding the activity of a decision-maker may be different, but most of them in psychology in one way or another focus on the following stages, described by Polish scientist Yu. Kozeletskii. He presented the stages of choice as stages of human activity in decision-making, which includes: 1) creating a subjective attitude to the task; 2) assessment of the consequences of choosing each alternative; 3) forecasting the conditions that determine the consequences, 4) the actual choice of alternatives [12]. Assessing the consequences of alternatives also includes both the cognitive component and emotional and value relations (acceptance or rejection of possible consequences of the election). The consequences themselves unfold in forecasting activities; but even here it is difficult to separate the cognitive, intellectual «unfolding» of events as a result of choosing an alternative and the personal component of choice in thinking – as the very possibility to think or assume one or another consequence of the choice. The author calls the first three stages verdicts. In fact, the choice will mean that the situation of uncertainty has been resolved, completed by the choice, that is, the individual has decided in the choice. The question remains how to find out about it (to an external observer or to the subject of the decision), how to mark the point of final choice on the expected timeline of its preparation and adoption.

It is necessary to single out the psychology of risk when making decisions in a situation of uncertainty. According to the hypothesis of reversibility, T. Kornilova (2003) notes that in the phenomenal plan there is a process of understanding and evaluating alternatives, which is presented to man as an opportunity to accept (take) or reject each of the results under consideration [13]. The choice is made while the alternatives are subjectively in-verse for the decision maker. If the reversibility of the alternative in this internal plan is exhausted, it means

its final acceptance or rejection. Legalization of your decision (for example, communicating it to others) or practical implementation – the behavioral choice is not entirely consistent with this view. When it comes to an intellectual decision or a deep personal choice, they may generally remain outside the scope of communication about them to other people or without behavioral fixation of the result of the choice.

In the works of A. Alhin, Yu. Kozeletskii, T. Riktor etc. [12; 13] noted that the environment of risk is objectively existing uncertainty, which is due to unpredictability of actions, spontaneity of phenomena occurring in nature and society, limited resources in decision-making and implementation, as well as lack of human knowledge of reality.

Risk is interpreted as an activity in the transition from uncertainty to certainty (or vice versa), when there is a reasonable choice in assessing the probability of achieving the expected result, failure and deviation from the goal, taking into account current moral and ethical standards [13; 14].

Yu. Kozeletskii [12] determine that the most characteristic features of risky tasks is the presence of uncertainty, to the results that will be obtained by the decision-maker depends on events that cannot be predicted 100 %. Choosing an alternative that solves the problem, the subject takes risks, because there is a certain probability that his choice will lead to an undesirable result or loss. V. Petrovskii interprets risk as a situational characteristic of the activity, which consists of uncertainty of its outcome and possible adverse effects in terms of impression. T. Kornilova and G. Solntseva [13] provide a classification in which the sources of danger are divided into two groups: accidental coincidence and human actions. Scientists propose to differentiate dangerous situations into accidents (occurring by accident) and risk situations (occurring as a result of human actions). G. Solntseva also understands risk as the decision of the subject to act in a situation of danger and to choose between possible options. For sound structuring of the risk phenomenon it is expedient to determine the postulates of risk V. Otkydach & M. Rogov (2003):

- postulate 1 on the risk associated with assessments (expectations) and decisions of the entity and does not exist separately from them. It follows from this postulate that the attitude to risk is subjective and depends on social attitudes;

- postulate 2 on risk, which reflects the decision by which time is combined (although the future may not be sufficiently known);

- postulate 3 indicates that there is no danger-free behavior;

- postulate 4 indicates that a distinction should be made between risk and its measurement.

Even in basic works, the problem is never properly understood. Often the concept of risk is defined as a measure; but measurement problems

are conventional problems, in any case, measurement risk is nothing more than what is measured as risk [8; 14]. Thus, based on certain postulates, it should be noted that, according to these researchers, the risk is purely subjective.

The impact of uncertainty on the decision-making process has developed in various areas. Research generally agrees on the importance of two fundamental human motives, such as the desire to reduce uncertainty and the desire to gain an advantage; these motives are central to decision making. Unlike early theories that thought that decision-making was about rational choice, it is now well known that human decisions are based on hedonic (pleasure) and emotional motives, as well as rational ones.

The theory of decision-making can be divided into two relatively independent parts: descriptive and prescriptive. The descriptive component describes the real behavior and thinking of people in the decision-making process, and is called psychological decision theory. The prescriptive component, on the other hand, tells people how to make decisions and is called normative decision theory. The normative theory of decision-making is based on the classical concept of maximizing the expected utility, according to this concepts, a person always tries to make the optimal decision, which corresponds to the maximum expected utility. In other words, normative decision theory is a system of methods and procedures that support decision-making in problematic, complex situations. Psychological decision theory serves to explain and predict human behavior in situations of choice. Being relatively independent parts, decision theory, normative and psychological theory, in fact – two sides of the same coin. As is well known, the commonality of a theory can be measured by the range of phenomena that make up its subject. In the process of working on the theory, W. Edwards identified the postulates concerning rationality: the postulate of sequence and the postulate of maximization [12]. The postulate of consistency says that in order to make a rational decision it is necessary to organize a set of alternatives in terms of preferences of the decision-maker. Decisions must be transitive (binary), in our case transitivity means consistency of preferences. Contrary to expectations, these conditions are very difficult to meet. Psychological studies show that personal preferences are usually not transitive [5]. The postulate of maximization states that the final condition of a rational solution is the use of maximization, the choice of such an action that maximizes the objective function of the one who solves the problem. Or, less formally, the individual accepts the alternative that is best for him in the described situation. The postulate that commands the choice of action, the best in terms of achieving

the goals of the individual, is consistent with an intuitive understanding of rationality. The described postulates concerning the rationality of decisions are insufficient. The postulate of complete sequence, which assumes the transitivity of preferences, is understood only in some cases. Often, a reasonable modification of preferences or the use of good enough strategies leads to inconsistent behavior, which in particular, in no way can be called irrational. Although the above postulates are not perfect, to date no competing proposals have been made [12].

Different categories of decision-making strategies have been identified in the literature. The first category of «compensatory» strategies includes, for example, the pros and cons, according to which the individual evaluates the positive and negative properties of the two alternatives, and the model of differences, according to which the individual evaluates the difference between one option and others. The second category of decision-making strategies consists of «non-compensatory» models, so that the various attributes are analyzed according to the restrictive and elimination criteria: the first identified negative aspect involves the elimination of all alternatives. Thus, in this procedure, less pleasant alternatives are gradually eliminated.

At the decision-making stage, it can be said that two strategies are usually and mainly adopted: the strategy of focusing on the maximum time of decision-making in order to reduce uncertainty, and the strategy of infinity of decision-making. Those who tend to prefer the first strategy receive less information, evaluate the hypothesis less and are satisfied with the acceptable result. Therefore, it will be focused on heuristic solutions. Therefore, when a decision needs to be made, it is necessary to assess the potential risk arising from that decision and, as a consequence, the ability to take the risk. One of the possible mistakes that can be made is the bias of confirmations, that is, convincing oneself that everything that happens will confirm reality, not refute it. When making decisions, especially during times of stress or when too little time is available, people tend to want to reaffirm their beliefs, tend to be biased in researching ideas, focusing on opportunities, and ignoring alternatives [8; 12]. Making a decision is not always easy, especially when you have to choose between two options that have both negative and positive consequences. The ability to estimate the costs and benefits of an option is important when people are faced with a solution that is satisfactory and rational. Situational awareness then comes into play, which helps to clearly and correctly perceive the situation in which the decision is made, by planning and assimilating information from many available sources; a very clear definition of the mental picture of what has

happened so far in such situations, and, finally, predicting the action taken without acting instinctively. Each team member has to make many decisions, decisions can be made randomly or using processes that increase the likelihood of effective choices. The processes by which decisions are made can significantly affect the quality of decisions and team performance. Thus, in order to make an informed choice when choosing team decision-making processes, teams need to know how others thought about decision-making processes. The way team members interact with each other creates an environment for decision-making. The study of the environment focuses on the steps that the team can take to make a decision, nor on how different individual positions will be combined to make a decision. The focus is on how team members listen to each other, how they formulate and ask questions to each other, and how they present their position, an environment in which all team members feel comfortable exchanging ideas and offering solutions that improve the quality of solutions. An individual cannot succeed without being part of a team, and just as a team cannot succeed without an individual; this positive relationship of interdependence becomes the principle that communication and relationships with other people are the main condition for achieving a result, goal or reward [8].

A 2014 study by British researchers [5] demonstrated how a team of strategic police officers can use special coping strategies to minimize uncertainty at different stages of decision-making to promote resilience to effectively manage high-risk critical incidents. The researchers presented a model that expands existing research on overcoming uncertainty by applying the RAWFS heuristic (Lipshitz & Strauss, 1997) to identify individual decision-making in uncertainty and the area of decision-making on critical team incidents. Depending on the positive or negative answers, the choice is made from the following set of tactics: R (reduction) – gathering additional information, expert opinion; A (assumption-based reasoning) – analysis of opinions and building on their basis a mental model of decision-making; W (weighing pros and cons) – assessment of the advantages and disadvantages of the analyzed alternatives; F (forestalling) – planning activities to prevent adverse events; S (suppression) – the reduction of uncertainty. The search for tactics, dictated by the answers to these questions, is conducted until a decision is made. The researchers used testing of different coping strategies while making team decisions «in situ» [5], hostage negotiation exercises and included an additional reflection-in-action strategy which helps collective decision-making. The data from this study describe the coding of discourse in three stages: coding of the decision-making phase; coding the uncertainty

management strategy; coding the decision as «accepted» or «missed». They found that when assessing dynamic and high-risk situations, police teams deal with uncertainty by relying on a reduction strategy to find more information and to iteratively update these considerations using reflection action based on previous experience. They later moved on to the formulation and use of an assumption-based reasoning plan to mentally model their intended actions and determine the desired strategy by weighing the pros and cons. of each option. In the unlikely event that uncertainty persists, the police officer is guided by a «reduction» from complex to simple in the form of reliance on plans and standard operating procedures or by «foresight» and deliberately postponing decisions when planning emergencies for the worst case script. This study evaluated coping strategies used by a team of strategic police officers to manage uncertainty in high-risk situations. The experiment showed that in order to facilitate adaptive decision-making, a team needs to go through three phases of decision-making, SA, RF and RF, by collectively managing the inherent uncertainty associated with each of these stages. The results showed that uncertainty was managed through the use of specific strategies in each of these phases, which contributed to the progress of decisions. In particular, uncertainty during SA (suppression, assumption-based reasoning) was initially aided on the basis of reduction (R) and assumption-based reasoning (A), and was also iteratively reflected in action; RF (reduction, forestalling) was controlled by considerations (A) based on assumptions and weighing for and against (W); uncertainty during RF (reduction, forestalling) was overcome by reduction (R) (using standard operating procedures) and forestalling (F). In a minority of cases, there was also non-adaptive uncertainty management using suppression during SA (suppression, assumption-based reasoning) and a return to reduction (R) (which led to unnecessary discussion) during RF (reduction, forestalling). Limitations of this study include: the specifics of the hostage negotiation scenario, limited sampling (n = 16), high level of police experience. However, as it turned out, the study provided a number of qualitative data, as well as strict adherence to methodological principles of coding with the involvement of the reliability, such limitations have minimal impact on the result [5; 15]. It is also important to note that in this study, the commander of a police team was required to provide ultimate strategic decisions to resolve the incident with the advice of experienced advisers and one coordinator, all participants in the regulation of rational decision-making had significant experience in negotiation.

Conclusions

Decision-making in the professional activities of a police officer is complex and often accompanied by a high degree of uncertainty. Each time a law enforcement officer chooses at least two options, he tries to calculate the risk of action by assessing the chances of undesirable consequences. A special role in this belongs to the commander, because he is usually a key figure in decision-making in difficult situations. Under the leadership of an experienced commander together with a group of the most qualified employees, the effectiveness of the group is the result of interaction, discussion and division of tasks between them. Mechanisms that contribute to the quality of decision-making are identified: the distribution of tasks, when several law enforcement officers dedicate themselves to one task; the filtering effect that occurs when a strategic team deliberately

ignores certain information available to it in order to focus on the most important aspects of the decision, preferring the best choice; compensation, which allows you to rely on a combination of assessments not only of the commander, but also experienced coordinators to mitigate the extremes and get a more plausible average; commitment that arises among group members through the exchange of knowledge and helps to find alternatives.

Thus, the decision-making process in the professional activities of law enforcement officers requires maximum concentration, coordinated team work, maximization of rational decisions and high competencies of management. Given that, according to official world statistics, law enforcement officers are among the most dangerous professions in the world, we see prospects for further research in the field of decision-making in complex uncertain situations.

REFERENCES

- [1] Problems of modern science and practice: Ist International scientific-practical conference (September 21-24, 2021). Boston, USA. Retrieved from <https://isg-konf.com>. doi: 10.46299/ISG.2021.II.I.
- [2] Science, theory and practice: IV International scientific-practical conference (October 12-15). (2021). Tokyo, Japan. Retrieved from <https://isg-konf.com>. doi: 10.46299/ISG.2021.II.IV.
- [3] Multidisciplinary academic notes. Science research and practice: XV International Scientific and Practical Conference (April 19-22). (2022). Madrid, Spain. Retrieved from <https://isg-konf.com/multidisciplinary-academic-notes-science-research-and-practice/>. doi: 10.46299/ISG.2022.1.15.
- [4] Methodological bases of studying the processes of general mental laws in human interaction with the environment. (2022). USA, Boston. Retrieved from <https://primediaelaunch.com/>. doi: 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.
- [5] Heuvel, C., Alison, L., & Power, N. (2014). Coping with uncertainty: Police strategies for resilient decision-making and action implementation. *Cognition Technology and Work*, 16(1). doi: 10.1007/s10111-012-0241-8.
- [6] Omand, D. (2022). Tselevoe myshlenie: priniatie resheniy po metodike britanskoy razvedki [Target Thinking: Decision-Making According to the Methods of British Intelligence]. (Trans). Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
- [7] Shvets, D.V. Polenezalezhnist yak kharakterystyka zhyttiedialnosti politseiskyykh [Field-independence as a characteristic of police officers vital activity]. *Pravo i bezpeka, Law and security*, 3(82), 219-230. doi: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.25> [in Ukrainian].
- [8] Tversky, A., & Kahneman D. (1973). Availability: A heuristic for judging frequency and probability. *Cognitive Psychology*, 5(1), 207-233.
- [9] Courtney, W. Mangus, & Prashant, Mahajan (2022). Decision Making. *Critical Care Clinics*, 38(1), 37-49. doi: 10.1016/j.ccc.2021.07.002.
- [10] Englich, B., Mussweiler, T., & Strack, F. (2006). Playing dice with criminal sentences: the influence of irrelevant anchors on experts' judicial decision making. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(2), 188-200.
- [11] Janis, Irving L. (1972). *Victims of groupthink; a psychological study of foreign-policy decisions and fiascoes*. Boston: Houghton, Mifflin.
- [12] Kozeletskiy, Iu. (2003). *Psikhologicheskaya teoriya resheniy [Psychological decision theory]*. Moscow: Progress [in Russian].
- [13] Kornilova, T.V. (2003). *Psikhologiya riska i priniatiya resheniy [Psychology of risk and decision making]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- [14] Feys, Y., Van Thienen, B., & Van den Bulck, Stijn. (2022). *The complexity of police decisions: A collaborative study on police decision-making in Belgium*. doi: 10.1093/police/paac030.
- [15] Lapesa Barrera, D. (2022). Decision Making. In book *Aircraft Maintenance Programs* (pp. 331-334). doi: 10.1007/978-3-030-90263-6_30.

Стаття надійшла до редколегії 03.03.2022

Масян А. – аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6661-2585>

Теоретичні основи раціонального процесу прийняття рішень представниками правоохоронних органів

*Метою статті є визначення теоретичних основ раціонального процесу прийняття рішень у професійній діяльності правоохоронців. **Методологічний інструментарій** дослідження становить загальна теорія прийняття рішень, що ґрунтується як на диференціації, так й інтеграції аксіоматичної теорії корисності та максимізації раціональності наукових евристик щодо прийняття рішень. **Наукова новизна** статті полягає у висвітленні основних концепцій поведінки під час прийняття рішень з різноманітними видами пояснення чинників і механізмів поведінки представників правоохоронних органів. Проаналізовано чинники та механізми групового прийняття рішень з метою його оптимальної раціональності й подолання невизначеності. Доведено, що раціональний процес прийняття рішень, що ґрунтується на груповій динаміці, є ефективним для зниження ризику та зменшення кількості помилок у професійній діяльності правоохоронців. **Висновки** статті полягають в обґрунтуванні ефективності прийняття рішень на підставі командного та індивідуального підходів у професійній діяльності правоохоронців. Стаття описує вихідну точку прийняття рішень у складних, обмежених за часом, невизначених, неоднозначних і мінливих ситуаціях, з якими стикаються представники правоохоронних органів у процесі професійної діяльності. Доведено, що командний підхід зменшує ризик того, що рішення може спричинити небажані наслідки. Описано когнітивні викривлення «пасток розуму» (евристики), які змушують відхилятися від оптимальних стратегій у прийнятті рішень унаслідок суб'єктивних умовиводів. Розкрито роль авторитетної особистості (керівника групи) та професійного досвіду в раціональному процесі прийняття рішень у команді, а також роль власне команди як ресурсу для прийняття рішень.*

Ключові слова: невизначеність; розв'язання проблем; прийняття рішення; управління ситуацією; організація; контроль; командні рішення; когнітивні упередження.

Галич М. Ю. – доктор філософії, викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3690-4402>;

Литвин В. В. – кандидат юридичних наук, викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2029-0346>

Загальна характеристика посттравматичного стресового розладу в умовах воєнного часу: діагностика та профілактика

Метою статті є вивчення посттравматичного розладу в умовах воєнного часу. **Методологія.** Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Методологічну основу статті становлять наукові концепції вивчення окремих психологічних аспектів проведення психодіагностики та профілактики виникнення посттравматичного стресового розладу. Розглянуто фізіологічні, емоційні та поведінкові вияви, на які слід зважати. Визначено низку показань для скерування на психологічну реабілітацію. Розкрито роль динаміки переживання травмуючої ситуації та станів, що виникають унаслідок травматизації особистості. З огляду на зазначене, окреслено основні типи реакцій на стресові ситуації, їх форми та вияви. Створено перелік психодіагностичних методик, рекомендованих для застосування в разі виявлення негативних психоемоційних станів. Розглянуто поняття посттравматичного стресового розладу та кластери симптомів відповідно до Міжнародної класифікації хвороб. Проаналізовано низку симптомів, пов'язаних із функціональними порушеннями. Визначено чинники, що негативно впливають на динаміку психічного стану особистості, яка зазнає впливу психотравмуючих факторів. Розкрито особливості переживання посттравматичного стресового розладу. **Наукова новизна** статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень щодо особливостей психологічної діагностики та психопрофілактики посттравматичного стресового розладу в умовах воєнного часу. **Висновки.** Визначено низку скарг з боку емоційної та фізіологічної реакцій, притаманних астеничним виявам. Обґрунтовано ефективність підходів, які використовують під час діагностики та в межах запобігання розвитку посттравматичного стресового розладу. Доведено значущість проведення психологічної просвіти в умовах воєнного часу.

Ключові слова: посттравматичний стресовий розлад; емоційні вияви; поведінкові вияви; скринінг емоційного стану.

Вступ

В умовах сьогодення розвиток українського суспільства означений макросоціальними та державними змінами. Проведення операції Об'єднаних сил на території України спричинило нову хвилю опрацювання наукових підходів щодо поняття посттравматичного стресового розладу з огляду на специфіку умов її проведення. Повномасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України обумовило необхідність формування системи діагностики та профілактики виникнення посттравматичного стресового розладу в умовах воєнного часу.

Виокремлення недосліджених аспектів загальної проблеми. Необхідність визначення наукових засад проведення психодіагностики та профілактики виникнення посттравматичного стресового розладу в умовах воєнного часу.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є наукове дослідження особливостей психологічної діагностики та психопрофілактики посттравматичного стресового розладу в умовах воєнного часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різноманітні психологічні аспекти та механізми розвитку посттравматичного стресового розладу вивчали такі вітчизняні дослідники, як: М. Горовіц, Л. Китаєв-Смик, І. Котеньов, В. Лисенко, О. Морозов, В. Омелянович, Н. Тарабріна, О. Тімченко, С. Яковенко. Попри те, що проблеми формування та перебігу посттравматичного стресового розладу висвітлювало багато науковців, питання його діагностики та профілактики в умовах перебування особистості в країні, де введено воєнний стан, є недостатньо вивченим.

Виклад основного матеріалу

Збереження ментального здоров'я населення є одним із ключових завдань у державі в умовах війни. Саме в цей період особам найбільш притаманний посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР).

Відповідно до Міжнародної класифікації хвороб 10-го перегляду, ПТСР визначено як тяжкий психічний стан, який виникає в результаті одиної або повторюваної психотравмуючої події (воєнних дій, природних або техногенних катастроф, серйозних нещасних випадків,

спостережень за насильницькою смертю, перебування в ролі жертви знущань, тероризму, сексуального насилля або іншого злочину) [1].

У клінічному довіднику МКХ-10 зазначено, що ПТСР виникає як відстрочена або затяжна реакція на стресову подію або ситуацію (короткочасну або тривалу), яка має суб'єктивний характер погрози або катастрофи, що може спричинити загальний дистрес майже у кожній людині [2].

Посттравматичний стресовий розлад є, мабуть, найбільш суперечливим з усіх психіатричних діагнозів. Так, існують розбіжності щодо кваліфікованих подій, які вважають достатньо травматичними, щоб спровокувати посттравматичний стресовий розлад; щодо характеру типових симптомів, які виникають після впливу травми; щодо заходів запобігання ПТСР та його лікування; а також розбіжності щодо того, яку компенсацію мають люди з ПТСР. Водночас ми досягли значного прогресу щодо розуміння багатьох аспектів ПТСР. Діагностичні класифікації як Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), так й Американської психіатричної асоціації (АРА) містять широке коло категорій симптомів (наприклад, повторне переживання, уникання/оніміння та збудження) і наголошують, що вплив надзвичайно стресових подій може спричинити глибокі зміни в пізнанні, емоціях і поведінці, що може тривати десятиріччями, а то й усе життя [3].

Проаналізувавши епідеміологічні дослідження, маємо важливу інформацію щодо захворюваності, поширення та хронізації ПТСР серед населення загалом; у підгрупах, визначених за віком, статтю, расою чи етнічною належністю; у групах високого ризику як, наприклад, ветерани бойових дій, військовослужбовці, жінки й чоловіки, які стали жертвами зґвалтування або інших насильницьких злочинів. У дослідженнях серед осіб, які постраждали внаслідок дорожньо-транспортних пригод, наведено міжнародні відмінності в показниках посттравматичного стресу. Зрештою, особи, у яких розвивається посттравматичний стресовий розлад, переважно одужують, хоча бувають і винятки [4; 5].

ПТСР передбачає наявність чотирьох кластерів симптомів: уникнення, гіперзбудженість (проблеми зі сном, ризикована поведінка, відчуття непереможності), повторне проживання травмуючої події, проблеми з пам'яттю й емоційною сферою (наприклад, відчуття ізольованості від людей), які з часом посилюються. ПТСР діагностують, якщо тривалість симптомів перевищує місяць від травматичної події та за умови наростання їх сили, що заважає нормальному функціонуванню людини [6].

Особистості з ПТСР, зокрема й комплексним ПТСР, мають низку симптомів, пов'язаних із функціональними порушеннями [7]:

- повторне переживання;
- уникання;
- надмірне збудження (гіпернастороженість, гнів, дратівливість);
- негативні зміни настрою та мислення;
- емоційне оніміння;
- дисоціація;
- емоційна дисрегуляція;
- міжособистісні труднощі або проблеми в стосунках;
- негативне самосприйняття (відчуття пригніченості, спустошення або обезцінення).

Травматичні події, пов'язані з розвитком ПТСР, можуть бути переживаннями чи спостереженнями поодиноких, повторюваних або багаторазових подій, як, наприклад:

- серйозні аварії;
- фізичне або сексуальне насильство;
- жорстоке поводження, зокрема дитяче або домашнє насильство;
- травма, пов'язана з роботою, зокрема й дистанційний вплив;
- травма, пов'язана з серйозними проблемами зі здоров'ям або пологами (наприклад, госпіталізація у відділення інтенсивної терапії або смерть новонародженого);
- війна та конфлікт;
- катування.

Під час обстеження на ПТСР варто ставити конкретні питання щодо повторного переживання, уникання, надмірного збудження, дисоціації, негативних змін настрою та мислення, а також пов'язаних функціональних порушень. У пацієнтів із симптомами ПТСР необхідно дізнатися про перенесення однієї або більше травматичних подій, наводячи конкретні приклади [8].

Під час попередніх досліджень й опитувань лікарів-психіатрів і психологів психіатричної клініки Головного військового клінічного госпіталю Міністерства оборони України встановлено, що на динаміку психологічного стану осіб, які перебували в зоні бойових дій та під дією психотравмуючих факторів, впливають такі чинники [9]:

- 1) спадковість (за результатами анамнезу, наявність психічних захворювань у батьків або зловживання алкоголем чи наркотичними речовинами може надалі спричинити дебют психічного захворювання, наприклад, шизофренії, шизофреноподібного розладу, біполярно-ефективного розладу або виникнення в особистості хімічної залежності);
- 2) індивідуальні особливості особистості (на тлі надмірних психотравмуючих ситуацій можливе загострення преморбідних рис особистості, акцентуацій характеру, що призводить до загостреного реагування на обставини та

проблемні ситуації, що раніше сприймалися індивідом як звичайні);

3) тривалість перебування під впливом психотравмуючих чинників. У разі тривалого перебування під впливом психотравмуючих чинників розвивається виснаження енергетичного потенціалу нервової системи, що призводить до порушення адаптивної здатності особистості;

4) лікування та реабілітація. Загальний період відновлення особистості залежить від вчасного надання комплексної медико-психологічної допомоги. Посттравматичний стресовий розлад розвивається після латентного періоду, що настає після травми (від декількох тижнів до 6 місяців та більше). Переважна більшість тих, хто має встановлений діагноз ПТСР, зауважують, що симптоматика виникає через певний проміжок часу (дні, тижні, місяці та навіть роки) після повернення до мирного життя. Несвоєчасне надання відповідної допомоги постраждалому може призвести до хронізації процесу та виникнення ускладнень [10].

Мінімальний набір експериментальних методів, що охоплюють основні сфери психічної діяльності, містить:

1) методики, спрямовані на дослідження розумової працездатності й уваги;

2) дослідження пам'яті (за високого рівня невротизації можливе порушення концентрації уваги, що може спричинити погіршення короткочасного запам'ятовування): дослідження опосередкованого запам'ятовування за О. Леонтьєвим, упізнання предметів, запам'ятовування коротких оповідань, запам'ятовування 10 слів;

3) дослідження розумової діяльності: пояснення прислів'їв і метафор, проба Еббінгауза, прості та складні аналогії, виключення предметів і понять, порівняння й ознаки понять, проба на чутливість до логічних суперечностей, метод незакінчених речень;

4) дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості:

– опитувальники «Міннесотський мультифакторний особистісний опитувальник» (MMPI);

– «Самооцінка психічного стану: самопочуття, загальна активність, настрої (САН)»;

– 16-факторний особистісний опитувальник Р. Б. Кеттелла;

– оцінка емоційного стану (рівень реактивної й особистої тривожності) Спілбергера-Ханіна;

– методика діагностики самооцінки Дембо-Рубінштейн (модифікація А. М. Прихожан);

– тематичний апперцептивний тест (ТАТ);

– методика вивчення фрустраційних реакцій Розенцвейга;

– методика дослідження агресивності Вагнера;

– шкала оцінки впливу травматичної події;

– диференційна діагностика депресивних станів В. Жмурова;

– шкала депресії А. Бека;

– опитувальник травматичного стресу І. О. Котеньова;

– коротка шкала тривоги, депресії та ПТСР;

– первинний скринінг посттравматичного стресового розладу (ПТСР);

– шкала оцінки рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності Ч. Д. Спілбергера – Ю. Л. Ханіна.

Існує низка показань для скерування на психологічну реабілітацію (у разі поєднання декількох негативних ознак):

1) перенесена гостра реакція на стрес під час психотравмуючої ситуації (ступор або збудження, паніка);

2) тривалий стан емоційної напруги, зокрема висока тривожність, постійне пригадування психотравмуючої події та фіксація на зазначеній події, порушення сну, уникнення соціальних контактів, погіршення загального самопочуття, наявність соматичних виявів (у такому разі необхідне медикаментозне лікування);

3) дратівливість, спалахи гніву, агресивність, конфліктність, зміни особистості, що призводять до порушення соціальної адаптації, але збережена здатність до критичного мислення та регулювання своєї поведінки;

4) соматичні вияви й іпохондрична фіксація (біль у ділянці грудної клітки, у серці, головний біль, коливання артеріального тиску, запаморочення, нудота, неприємні відчуття в різних частинах тіла без органічної патології);

5) значне зниження маси тіла (на 15 % і більше);

6) розлади з боку шлунково-кишкового тракту (понад дві доби), з виключенням органічної та інфекційної патології;

7) біль в органах і кінцівках, у місці перенесеної травми, поранення або захворювання, що не спричиняють стійкого порушення функції;

8) стани, обумовлені впливом несприятливих чинників навколишнього середовища під час виконання службових завдань у зоні проведення бойових дій (переохолодження, тривале вимушене перебування в одному положенні тощо) [11].

3 метою скринінгу психоемоційного стану розроблено анкету, яку представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Інструкція: Прочитайте наведені твердження, позначте ті вияви, які Ви помічали у своєму стані останнім часом.

1. – висока тривожність; – постійне пригадування неприємних подій та фіксація на певній події; – уникнення соціальних контактів	1.1 – біль у ділянці грудної клітки; – головний біль; – біль у серці; – коливання артеріального тиску; – запаморочення; – нудота; – неприємні відчуття в різних частинах тіла (без наявних захворювань)
2. Дратівливість; спалахи гніву; агресивність; конфліктність; складно налагоджувати та підтримувати соціальні контакти	
3. – зниження концентрації уваги; – погіршення пам'яті; – зниження працездатності; – відсутність мотивації та планів на майбутнє; – погіршення настрою; – апатія	3.1 – зниження апетиту; – зниження маси тіла; – слабкість; – погіршення загального самопочуття; – поганий сон.

Вияви, характерні для невротизації, наведені в блоках (1 та 1.1). Блок 1 містить психологічні вияви, блок 1.1 – вияви з боку фізіологічних процесів. Психологічні вияви, характерні для психопатизації, наведено в блоці 2. Блок 3 містить психологічні вияви, притаманні депресивним епізодам; 3.1 – фізіологічні зміни у разі депресивного епізоду. За наявності понад трьох наведених виявів із кожного блоку, слід організувати повне психодіагностичне дослідження особистості [12].

Використання зазначеної анкети дасть змогу швидко оцінити стан досліджуваного.

З метою забезпечення просвітницької та психопрофілактичної складових, розроблено пам'ятку, у якій визначено вияви та реакції, на які слід зважати членам сім'ї та рідним (розроблено та узагальнено автором).

Основні положення пам'ятки для членів сім'ї та близьких висвітлено в табл. 2.

Таблиця 2

Реакції та вияви, на які слід зважати членам сім'ї та близьким

Фізіологічні реакції (притаманні для астеничних виявів)	Скарги на головний біль, відчуття важкості, болю в ділянці серця; прискорене серцебиття; швидка втомлюваність; скарги на роботу шлунково-кишкового тракту; безсоння; коливання артеріального тиску (без органічних патологічних змін у роботі органів); втрата ваги.
Емоційні реакції	Відсутність мотивації на майбутнє; тривожність; спалахи гніву; постійні спогади про травматичні події; відчуття соціальної незначущості, самотності, безпорадності; коливання та швидка зміна настрою; почуття провини; почуття сорому, самоосуд; відчуття злості та ненависті.
Поведінкові реакції	Погіршена концентрація уваги; постійна пильність на відкритих ділянках простору та, за великого скупчення людей, пошук безпечних місць; реакція на гучні та різкі звуки; уникнення людей і місць, які нагадують про травматичну подію; алкоголізація та наркоманізація; виникнення проблем із виконанням побутових завдань; потяг до екстремальних видів спорту; підвищене почуття справедливості.

Якщо члени сімей помічають наведені вияви та реакції у поведінці, слід спробувати переконати особистість звернутися до психолога або психіатра.

На підставі проведеного емпіричного дослідження визначено низку скарг, за наявності яких фахівці-психологи та психіатри мають бути особливо пильними:

1) постійна напруженість і передчуття поганих подій;

2) почуття власної соціальної нереалізованості, непривабливості та меншовартості щодо інших;

3) страх бути розкритикованим іншими людьми чи проігнорованим у суспільстві;

4) небажання вступати в стосунки з людьми за відсутності впевненості у своїй привабливості для них;

5) обмеження соціальних зв'язків через потребу у фізичній безпеці;

6) ухилення від соціальної або професійної діяльності, пов'язаної зі значущими міжособистісними контактами, через страх критики, несхвалення або ігнорування.

На підставі аналізу літературних джерел щодо напруження функціонального стану людей у разі стресу, визначено чотири види його субсиндромів: вегетативний, емоційно-поведінковий, когнітивний, соціально-психологічний [13].

1. Вегетативний субсиндром – найдавніший у філогенезі. Активність вегетативної нервової системи не контролюється свідомістю, тому захисні вегетативні реакції запускаються незалежно від виду стресора. Виявами вегетативного субсиндрому стресу є: підвищення тону серцево-судинної системи; активація фагоцитозу; активація процесу регенерації тканин; тромбоцитоз; потовиділення; блювота тощо. Якщо дія стресора триває й організм не справляється із завданням, то вищеазначені локальні вегетативні реакції можуть спричинити розвиток «хвороб стресу» [14].

2. Емоційно-поведінковий субсиндром характеризується особливостями поведінки в умовах стресу, тобто емоційними та поведінковими реакціями на стрес. Діапазон цих реакцій може бути дуже широким: від незначних змін у загальному емоційному фоні та поведінці до гострих реакцій на стрес – плач, істерика, агресивна поведінка, апатія тощо.

3. Когнітивний субсиндром – зміна пізнавальних процесів (сприйняття, увага, мислення, пам'ять), а також процесів самосвідомості (Я-образу, самооцінки), осмислення дійсності тощо.

4. Соціально-психологічний субсиндром – зміна соціальної ролі, зміна стилю спілкування людей, що перебувають у стресових ситуаціях. Вони можуть набувати як соціально-позитивних тенденцій, так і соціально-негативних форм спілкування [15].

Травматичний стрес може спричинити стан психічної дезадаптації, яка є реакцією відповіді психіки на надмірні фізичні, емоційні навантаження. Психопатологічні розлади в екстремальних ситуаціях мають багато спільного з клінікою порушень, що розвиваються у звичайних умовах, однак є й суттєві відмінності: 1) одномоментне виникнення психічних розладів у великої кількості людей; 2) клінічна картина в цих випадках не настільки індивідуальна, як за «звичайних» психотравмуючих обставин, для неї характерна невелика кількість досить типових виявів; 3) людина змушена продовжувати активну боротьбу з наслідками стихійного лиха (катастрофи) заради виживання та збереження життя близьких і навколишніх [16].

У багатьох людей симптоми ПТСР поступово зникатимуть, що виявлятиметься все меншою кількістю думок щодо травматичної події чи

подій. Однак для подолання травми й зцілення може знадобитися деякий час. Важливо, за можливістю, в особливо важких обставинах дбати про себе:

- підтримуйте контакт і зв'язок з близькими людьми;

- звертайтеся по допомогу й приймайте допомогу від інших, зокрема щодо основних ресурсів, здоров'я та добробуту;

- звертайтеся по допомогу до груп підтримки особисто або онлайн, до фахівців у галузі психічного здоров'я чи консультантів [17].

За умов контролю факторів, що викликають ПТСР, отримання ефективного лікування після розвитку симптомів ПТСР може мати остаточне значення для зменшення симптомів і поліпшення повсякденного функціонування. Якщо симптоми не зникають понад місяць та/або стан погіршується, слід проконсультуватися з лікарем, психологом чи психіатром або звернутися до групи підтримки чи установ, які можуть надати контактну інформацію щодо організацій, які надають послуги в галузі психічного здоров'я [18].

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень щодо особливостей психологічної діагностики та психопрофілактики посттравматичного стресового розладу в умовах воєнного часу.

Висновок

Ключовим завданням в умовах воєнного часу є збереження ментального здоров'я населення. Саме тому застосування психопрофілактичних і психодіагностичних методів потребує комплексного підходу. Насамперед варто упроваджувати заходи просвітницької складової, оскільки популяризація знань щодо виникнення та перебігу негативних психоемоційних виявів сприятиме формуванню в населення правильних уявлень щодо їх наслідків для здоров'я. Війна є основним психотравмуючим фактором у формуванні посттравматичного стресового розладу. До початку повномасштабного вторгнення Росії на територію України поняття посттравматичного стресового розладу переважно стосувалося поліцейських, військовослужбовців і спецпризначенців, які брали участь в операції Об'єднаних сил на Сході України. Наразі ж населення, що опинилося під обстрілами, стало свідками вбивств, каліцтва тощо через повномасштабне вторгнення Росії на територію України, потребує фахової допомоги. Водночас слід урахувати, що надання комплексної допомоги повинно реалізовуватися в умовах воєнного часу, коли виключення особистості з психотравмуючих умов неможливе.

REFERENCES

- [1] Tsykhonia, V. (2014). Pamiatka pro posttravmatychnyi stresovyi rozlad [Memo about post-traumatic stress disorder]. *Mystetstvo likuvannia, The art of healing*, 7(8), 57-58. Retrieved from <https://www.health-meditx.com/articles/mistetzto/2014-10-16/6.pdf> [in Ukrainian].
- [2] Mezndunarodnaia klassifikatsiia boleznei (10-y peresmotr) [International Classification of Diseases (10th revision)]. (2005). *Klinicheskoe opisanie i ukazaniia po diagnostike, Clinical description and diagnostic guidelines*. Kiev [in Russian].
- [3] Front, Matter. (2011). *Post-Traumatic Stress Disorder*. Wiley-Blackwell. doi: 10.1002/9781119998471.fmatter.
- [4] Foa, E.B., & Rothbaum, B.O. (2001). *Treating the trauma of rape: Cognitive-behavioral therapy for PTSD*. New York: Guilford Press. Retrieved from <https://www.ucl.ac.uk/clinical-psychology/competency-maps/cbt/Problem%20specific%20competences/PTSD%20Foa%20and%20Rothbaum.pdf>.
- [5] Steven, S. Coughlin. (2013). Chapter 2 The Epidemiology of Post-Traumatic Stress Disorder. *Post-Traumatic Stress Disorder and Chronic Health Conditions*. American Public Health Association. doi: 10.2105/9780875530161ch02.
- [6] Romanenko, Yu., & Koliadenko, N. (2021). Posttravmatychnyi stresovyi rozlad yak medyko-psykho-sotsialna problema [Post-traumatic stress disorder as a medical-psycho-social problem]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky, Perspectives and innovations of science*, 2(2), 297-304. doi: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-2\(2\)-297-304](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-2(2)-297-304).
- [7] Davidanko, K. (2019). Posttravmatychnyi stresovyi rozlad: rekomendatsii z profilaktyky ta likuvannia [Posttraumatic stress disorder: recommendations for prevention and treatment]. *Ukrainskyi medychnyi chasopys, Ukrainian medical journal*. July 22. Retrieved from <https://www.umj.com.ua/article/159875/posttravmatichnij-stresovij-rozlad-rekomendatsiyi-z-profilaktiki-ta-likuvannya> [in Ukrainian].
- [8] Lozinska, N. (2019). Psykhotravma yak naslidok travmatychnoho stresu v riznykh napriamkakh suchasnoi psykholohii [Psychotrauma as a consequence of traumatic stress in various areas of modern psychology]. *Visnyk Natsionalnoho Universytetu Oborony Ukrainy, Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 50(2), 65-73. doi: 10.33099/2617-6858-2018-50-2-65-73 [in Ukrainian].
- [9] Geleželytė, O., Gailienė, D., Latakienė, J., Mažulytė-Rašytinė, E., Skruibis, P., Dadašev, S., & Grigienė, D. (2020). Factors of Seeking Professional Psychological Help by the Bereaved by Suicide. *Frontiers in Psychology*, 11. doi: 10.3389/fpsyg.2020.00592.
- [10] Halych, M.Yu. (2020). Osoblyvosti dynamiky emotsiinykh staniv politseiskyykh-uchasnykiv operatsii obiednanykh syl u reabilitatsiyni period [Peculiarities of the dynamics of the emotional states of police officers participating in the operation of the joint forces during the rehabilitation period]. *Candidate's thesis*. Kyiv. Retrieved from <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/17885> [in Ukrainian].
- [11] Lukashenko, M. (2019). Traumatic Experience of Military Action as a Factor of Deviant Behavior. *Юридична психологія*, 24(1), 32-38. doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.32>.
- [12] Obodovska, L., & Shavrovska, N. (2020). Posttravmatychnyi stresovyi rozlad: osoblyvosti psykholohichnoho suprovodu [Post-traumatic stress disorder: features of psychological support]. *Naukovyi protses ta naukovyi pidkhody: metodyka ta realizatsiia doslidzhen, Scientific process and scientific approaches: methodology and implementation of research: Proceedings of the International Conference*. (Vols. 1-2), (pp. 89-91). terialy konferentsii Molodizhnoi naukovi lihy: Perspektyvni haluzi Odesa. doi: 10.36074/23.10.2020.v1.12 [in Ukrainian].
- [13] Blinov, O. (2018). Boiovyi stres ta rezultaty yoho empyrychnoho doslidzhennia [Combat stress and the results of its empirical research]. *Psychological Journal*, 12(2), 9-22. doi: <https://doi.org/10.31108/2018vol12iss2pp9-22> [in Ukrainian].
- [14] Kessler, R., Sonnega, A., & Bromet, E. (1995). Posttraumatic Stress Disorder in the National Comorbidity Survey. *Arch. Gen. Psychiatry*, 52, 1048-1060.
- [15] Brewin, C.R. (2005). Risk factor effect sizes in PTSD: what this means for intervention. *J Trauma Dissociation*, 6(2), 123-130.
- [16] Zub, A.T. (2017). Krizis kak sistemnaia dezadaptatsiia [Crisis as a systemic maladjustment]. *Nauchnyy Dialog: Ekonomika i Menedzment, Scientific Dialogue: Economics and Management: Proceedings of the 10th International Scientific and Practical Conference* (pp. 68). SPb.: Obshchestv. nauka. doi: 10.18411/spc-8-11-2017-08 [in Russian].
- [17] Aleksandrovsky, U.A. (2020). *Disasters and Mental Health*. *Disasters and Mental Health*. doi: 10.33029/9704-5917-1-kat-2020-1-144.
- [18] Filatov, F.R., & Sedykh, N.S. (2015). Psykhologicheskaya pomoshch postradavshym v rezultate teraktov: kriticheskiy analiz i perspektivy razvitiia [Psychological assistance to victims of terrorist attacks: critical analysis and development prospects]. *Psikhologiya i Psikhotehnika, Psychology and Psychotechnics*, 7(7), 735-744. doi: 10.7256/2070-8955.2015.7.15548 [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Цихоня В. Пам'ятка про посттравматичний стресовий розлад. *Мистецтво лікування*. 2014. № 7 (8). С. 57–58. URL: <https://www.health-meditx.com/articles/mistetzto/2014-10-16/6.pdf>.
- [2] Международная классификация болезней (10-й пересмотр). *Клиническое описание и указания по диагностике*. Киев, 2005. 306 с.
- [3] Front Matter. *Post-Traumatic Stress Disorder*. Wiley-Blackwell, 2011. doi: 10.1002/9781119998471.fmatter.
- [4] Foa E. B., Rothbaum B. O. *Treating the trauma of rape: Cognitive-behavioral therapy for PTSD*. New York : Guilford Press, 2001. URL: <https://www.ucl.ac.uk/clinical-psychology/competency-maps/cbt/Problem%20specific%20competences/PTSD%20Foa%20and%20Rothbaum.pdf>.
- [5] Steven S. Coughlin. Chapter 2 The Epidemiology of Post-Traumatic Stress Disorder. *Post-Traumatic Stress Disorder and Chronic Health Conditions*. American Public Health Association, 2013. doi: 10.2105/9780875530161ch02.

- [6] Романенко Ю., Коляденко Н. Посттравматичний стресовий розлад як медико-психо-соціальна проблема. *Перспективи та інновації науки*. 2021. № 2 (2). Р. 297–304. doi: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-2\(2\)-297-304](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-2(2)-297-304).
- [7] Давіденко К. Посттравматичний стресовий розлад: рекомендації з профілактики та лікування. *Український медичний часопис*. 2019. 22 липня. URL: <https://www.umj.com.ua/article/159875/posttravmatichnij-stresovij-rozlad-rekomendatsiyi-z-profilaktiki-ta-likuvannya>.
- [8] Лозінська Н. Психотравма як наслідок травматичного стресу в різних напрямках сучасної психології. *Вісник Національного Університету Оборони України*. 2019. № 50 (2). С. 65–73. doi: 10.33099/2617-6858-2018-50-2-65-73.
- [9] Geleželytė O., Gailienė D., Latakiene J., Mažulytė-Rašytinė E., Skruibis P., Dadašev S., Grigienė D. Factors of Seeking Professional Psychological Help by the Bereaved by Suicide. *Frontiers in Psychology*. 2020. No. 11. doi: 10.3389/fpsyg.2020.00592.
- [10] Галич М. Ю. Особливості динаміки емоційних станів поліцейських-учасників операції об'єднаних сил у реабілітаційний період : дис. ... канд. психол. наук : 053. Київ, 2020. 207 с. URL: <http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/handle/123456789/17885>.
- [11] Lukashenko M. Traumatic Experience of Military Action as a Factor of Deviant Behavior. *Ūridična psihologija*. 2019. No. 24 (1). Р. 32–38. doi: <https://doi.org/10.33270/03192401.32>.
- [12] Ободовська Л., Шавровська Н. Посттравматичний стресовий розлад: особливості психологічного супроводу. *Науковий процес та наукові підходи: методика та реалізація досліджень* : матеріали Міжнар. конф. : у 2 т. (Одеса, 23 жовт. 2020 р.) Одеса, 2020. С. 89–91. doi: 10.36074/23.10.2020.v1.12.
- [13] Blinov O. Бойовий стрес та результати його емпіричного дослідження. *Psychological Journal*. 2018. № 12 (2). С. 9–22. doi: <https://doi.org/10.31108/2018vol12iss2pp9-22>.
- [14] Kessler R., Sonnega A., Bromet E. Posttraumatic Stress Disorder in the National Comorbidity Survey. *Arch. Gen. Psychiatry*. 1995. No. 52. Р. 1048–1060.
- [15] Brewin C. R. Risk factor effect sizes in PTSD: what this means for intervention. *J Trauma Dissociation*. 2005. No. 6 (2). Р. 123–130.
- [16] Зуб А. Т. Кризис как системная дезадаптация. *Научный Диалог: Экономика и Менеджмент* : сб. науч. тр. X Междунар. науч.-практ. конф. (СПб., 8 нояб. 2017 г.). СПб. : Обществ. наука, 2017. 68 с. doi: 10.18411/spc-8-11-2017-08.
- [17] Aleksandrovsky U. A. Disasters and Mental Health. *Disasters and Mental Health*. 2020. 144 p. doi: 10.33029/9704-5917-1-kat-2020-1-144.
- [18] Филатов Ф. Р., Седых Н. С. Психологическая помощь пострадавшим в результате терактов: критический анализ и перспективы развития. *Психология и Психотехника*. 2015. № 7 (7). С. 735–744. doi: 10.7256/2070-8955.2015.7.15548.

Стаття надійшла до редколегії 10.03.2022

Halych M. – Ph.D in Philosophy, Teacher of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3690-4402>;

Lytvyn V. – Ph.D in Law, Teacher of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2029-0346>

General Characteristics of the Post-Traumatic Stress Schedule in War-Time Conditions: Diagnosis and Prevention

The **purpose** of the article is to study post-traumatic disorder in wartime conditions. **Methodology.** Methodological tools are selected in accordance with certain goals, the specifics of the object and the subject of research. The methodological basis of the article was the scientific concepts of studying individual psychological aspects of psychodiagnostics and prevention of post-traumatic stress disorder. Physiological, emotional and behavioral manifestations that should be paid attention to are considered. A number of indications for referral to psychological rehabilitation have been identified. The role of the dynamics of experiencing a traumatic situation and states arising as a result of traumatizing a person is revealed. Depending on this, the main types of reactions to stressful situations, their forms and manifestations are determined. A list of psychodiagnostic methods recommended for use in identifying negative psycho-emotional states has been identified. The concepts of post-traumatic stress disorder and symptom clusters are considered in accordance with the International Classification of Diseases. A number of symptoms associated with functional disorders were analyzed. The factors that negatively affect the dynamics of the mental state of a person under the influence of psychotraumatic factors are determined. The features of experiencing post-traumatic stress disorder are revealed. The **scientific novelty** of the article lies in the generalization and systematization of the results of research on the features of psychological diagnosis and psychoprophylaxis of post-traumatic stress disorder in wartime conditions. **Conclusions.** A number of complaints from emotional and physiological reactions, characteristic of asthenic manifestations, were identified. The effectiveness of the approaches used in the diagnosis and prevention of the development of post-traumatic stress disorder has been substantiated. Conducting psychological education in wartime conditions is determined.

Keywords: post-traumatic stress disorder; emotional manifestations; behavioral manifestations; emotional state screening.

Романенко О. В. – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Психологічна складова в діяльності працівника ювенальної превенції

Актуальність дослідження обумовлена потребою в удосконаленні практичних засад діяльності працівника ювенальної превенції, зокрема підвищення ефективності профілактики правопорушень серед неповнолітніх. **Мета** дослідження полягає у визначенні психологічної складової в діяльності працівника ювенальної превенції. **Методологію аналізу** проблеми становить загальна теорія професійної діяльності, що ґрунтується на диференціації й інтеграції наявних знань у різних галузях. **Результати дослідження.** Поміж різних форм діяльності підрозділів ювенальної превенції (правозастосовної, організаційної, правоохоронної, виховної) визначено особливу роль виховної функції як системоутворювальної, яка спрямована на формування правосвідомості, правової культури та соціально адаптивної поведінки молоді, сприяє профілактиці протиправних діянь. Обґрунтовано, що виховну функцію забезпечують такі напрями психологічних знань, як: психологічні чинники девіантної поведінки підлітків; типологія соціально дезадаптованих підлітків як об'єктів професійної взаємодії в ювенальній превенції; психологічні умови ефективної медіації працівника ювенальної превенції; зміст просвітницької та профілактичної роботи. Розуміння працівником ювенальної превенції чинників і передумов учинення правопорушень визначає відповідні засоби впливу на неповнолітніх і шляхи протидії протиправній поведінці. Описано основні ознаки ефективної психологічної профілактики: універсальність, конструктивний характер, розвиток комунікативної та прогностичної компетентності, випереджальний характер впливу. **Наукова новизна** статті полягає в систематизації та узагальненні психологічних знань у загальній структурі діяльності працівника ювенальної превенції. **Практична значущість** представлена у визначенні засобів психолого-педагогічного впливу на підлітків у процесі професійної взаємодії, можливості їхнього застосування в психопрофілактичній роботі.

Ключові слова: ювенальна превенція; виховна функція; правосвідомість; девіантна поведінка; адиктивна поведінка; психопрофілактика.

Вступ

Однією з небезпечних тенденцій сучасного суспільства є поширення правопорушень серед підлітків, що безпосередньо впливає на зростання загальної кількості злочинів із досягненням ними повноліття. Науковці виокремлюють такі ознаки цього явища: зростання кількості неповнолітніх, що заподіюють корисливі та корисливо-насилницькі злочини; зниження віку неповнолітніх злочинців, які не досягли 14 років; учинення тяжких злочинів з незначних приводів, що супроводжуються неадекватними виявами агресії; зростання кількості осіб, які мають психічні відхилення від норми; збільшення «фонових» виявів правопорушень, які супроводжуються різними формами адиктивної поведінки [1–3]. Підлітки цілком не усвідомлюють потяг до такої поведінки, що спричинено недорозвитком саморегуляції, зниженою здатністю критично осмислювати спосіб життя та прогнозувати наслідки власних вчинків [4; 5].

Найважливішим органом, який здійснює протидію підлітковій злочинності, є структурний підрозділ ювенальної превенції, що здійснює реалізацію державної політики у сфері захисту прав і свобод дитини. Відносно незначний строк його функціонування обумовлює потребу в удосконаленні відповідних науково-практичних засад, зокрема визначенні психологічної складової в діяльності працівника ювенальної превенції.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є висвітлення ролі психологічних знань у діяльності працівника ювенальної превенції. Відповідно до цього окреслено завдання дослідження: 1) розгляд чинників і механізмів формування девіантної поведінки неповнолітніх; 2) визначення типології передумов схильності підлітка до правопорушень; 3) обґрунтування психопрофілактичних засобів роботи з підлітками в ювенальній превенції.

Виклад основного матеріалу

Форми діяльності підрозділів ювенальної превенції передбачають реалізацію таких основних функцій: правозастосовної, організаційної, правоохоронної, виховної [6]. Вагомого значення набуває виховна функція, що спрямована на підвищення рівня правосвідомості, формування правової культури та соціально адаптивної поведінки молоді, і сприяє профілактиці протиправних діянь. Вона ґрунтується на розумінні працівником ювенальної превенції чинників і передумов учинення правопорушень, а також визначенні найбільш ефективних засобів впливу на неповнолітніх. Передусім це потребує знань загальних особливостей підліткового віку, що характеризується як перехідний, складний, критичний, визначальний у становленні особистості людини. У цьому віці якісно змінюється характер, закладаються основи світогляду, формуються моральні уявлення.

Центральним новоутворенням підліткового віку є почуття дорослості (І. Бех, Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, П. Чамата та ін.).

Поведінка підлітків у сучасному суспільстві неминуче зазнає впливу сучасних стандартів, соціально-політичних і моральних криз. Це поєднується з такими віковими психологічними чинниками, як потреба в престижі, самоствердженні, схильність до ризику, нігілістичні установки. Недостатність досвіду опрацювання травматичних ситуацій, нездатність їм протистояти нерідко спричиняє появу суїцидальних намірів у неповнолітніх. Іноді поведінкові вияви мають настільки деструктивний характер, що наближаються за діагностичними критеріями до психопатії, але для підлітків до певної міри вкладаються у вікову норму.

Схильність сучасних підлітків до девіантної поведінки характеризується ускладненням її чинників і виявів, що представлено в різноаспектних дослідженнях вітчизняних учених (М. Костицький, Л. Мороз, Н. Максимова, В. Синьов, Т. Харченко, С. Яковенко та ін.). Перенасиченість інформацією та доступність багатьох видів розваг нерідко призводять до пошуку нових вражень на тлі нудьги як психічного стану особи, що може спонукати її до деструктивних дій [7–9].

Розповсюдженість комп'ютерних технологій не лише сприяє поширенню кіберагресії в інтернет-мережі, а й чинить тривалий негативний вплив на психічний стан підлітків як однієї з найбільш активних категорій цифрових користувачів [10–12]. Встановлено, що особливості моральної чутливості та рівень розвитку моральних суджень підлітків обумовлюють їх переважне орієнтування на різні етапи когнітивного переосмислення соціальної інформації в мережі Інтернет [13–15]. Цей чинник безпосередньо впливає на розвиток самосвідомості та правосвідомості особистості, засвоєння соціальних і правових норм. Відсутність цензури щодо сцен насильства в інформаційному просторі активізує агресивні вияви в підлітків, нерідко обумовлює вчинення тяжких злочинів із незначних приводів у реальному житті.

Збільшення «фонових» виявів правопорушень, які супроводжуються різними формами адиктивної поведінки, дає змогу встановити зв'язок між адиктивною поведінкою та факторами кримінологічного ризику. Класифіковано напрями адиктивного впливу на рішення вчинити злочин. З метою диференціації запобіжного впливу виокремлено та проведено кримінологічний аналіз чотирьох типів осіб з антисоціальною спрямованістю діяльності, яким притаманні різні моделі адиктивної поведінки з факторами кримінологічного ризику: 1) адикт, що вчиняє корисливі ненасильницькі злочини проти власності з метою задоволення адиктивних потреб; 2) адикт, що вчиняє насильницькі або корисливо-насильницькі злочини та зазвичай має суттєві

деформації психічного стану, сформовані під впливом адикції; 3) адикт, що є представником субкультури, де ризикована поведінка та вчинення дрібних корисливих або корисливо-насильницьких злочинів є нормою; 4) адикт, який поки що не має фінансових проблем, але через втрату самоконтролю внаслідок дії адиктивного агента, з корисливих спонукань стає частиною системи поширення певного способу адиктивного проведення часу іншими особами [16]. Визначено основні шляхи запобігання злочинності залежних осіб, а також форми можливої корекції їхньої поведінки з огляду на різні ступені адиктивного впливу [17].

Передумови схильності до правопорушень різняться залежно від типології соціально дезадаптованих підлітків:

1. Підлітки з педагогічною занедбаністю. Характерною їх ознакою є недостатня сформованість особистісних структур, низький розвиток моральних уявлень і соціальних навичок. За результатами досліджень, неповнолітні правопорушники переважно походять з неблагополучних сімей. Такі підлітки ще в батьківській сім'ї засвоюють негативні стереотипи поведінки: неповагу та жорстокість до інших людей, нехтування соціальними й моральними нормами поведінки, так звану «моральну тупість», безвідповідальність, схильність до алкозалежності. У цих сім'ях часто виявляється домашнє насильство стосовно дитини, що згодом обертається її прагненням ідентифікувати себе з агресором і здійснювати насильницькі дії щодо інших. До асоціалізації підлітка призводить також і виховання в псевдоблагополучних сім'ях, характерними ознаками яких є безперечне домінування одного з батьків, наявність жорстоких стосунків між членами сім'ї, застосування насильства, фізичного покарання як основних методів виховання. Фізичні покарання спричиняють низку негативних наслідків у структурі особистості дитини: по-перше, появу в неї дратівливості, агресивності, по-друге – виникнення заниженої самооцінки, по-третє – втрату чуйності й здатності співпереживати іншим людям, по-четверте – появу ворожого ставлення до батьків.

В інших випадках, за наявності певних генетичних передумов, у цих дітей формується психогенний патохарактерологічний розвиток особистості за збудливим варіантом, переважно у зв'язку з хронічною психотравмуючою ситуацією та вихованням за типом гіпоопіки або бездоглядності внаслідок асоціальних впливів у сім'ї. Через це афективні вияви в дітей не відповідають зовнішнім подразникам. Провідними тут стають реакції активного протесту й імітації негативної поведінки навколишніх. На підставі зазначених впливів формуються та закріплюються агресивно-захисні форми поведінки.

2. Підлітки з особливостями розвитку психіки (емоційна нестійкість, синдром гіперактивності, наслідки мінімальної мозкової дисфункції). У цьому випадку соціальна дезадаптація слугує вторинним дефектом, обумовленим порушеннями саморегуляції. Зазвичай такі діти привертають до себе увагу ще в молодшому шкільному віці внаслідок проблем з навчанням і дисципліною. Їм притаманні порушення уваги, нездатність керувати власною поведінкою. Нерідко вони стоять на шкільному обліку, у разі ускладнення девіацій їх залучають до взаємодії з представниками ювенальної превенції. Крім того становлять групу ризику щодо формування адиктивної поведінки в підлітковому віці. Такі особливості сприяють патологічному формуванню особистості за нестійким типом. Основною ознакою цього варіанта психогенного патологічного розвитку є недорозвиток вищих форм вольової активності. Риси незрілості виявляються як в емоційно-вольовій сфері, так і в інтелектуальній діяльності. Унаслідок порушень розвитку волі в них не формується здатність стримуватися, гальмувати свої бажання. Разом з нестійкістю в деяких з них прослідковуємо підвищену емоційну збудливість, схильність до афективних спалахів. Якості нестійкого варіанта особистості зазвичай діагностують у віці 11–12 років, оскільки притаманна дітям більш молодшого віку емоційно-вольова незрілість вважається фізіологічною. Прагнення до нових вражень, так звана «сенсорна жага», стає рушійним механізмом схильності до правопорушень. Через нездатність стримувати власні бажання та потяги вони легко потрапляють під негативний вплив вуличної компанії, унаслідок чого їхня поведінка набуває негативних форм – легковажний спосіб життя, вживання алкоголю, дрібне хуліганство. Прогноз їх подальшого розвитку визначається впливом середовища.

3. Підлітки, у яких опір батькам і педагогам обумовлений неправильним виховним впливом дорослих, нехтуванням ними почуття дорослості в підлітків, надмірним контролем, незадоволенням основних потреб, що спричиняє певні форми протесту. Виникнення девіацій може ґрунтуватися на конфліктній взаємодії підлітка з його найближчим оточенням у родині, її негативному впливові на розвиток особистості. Зазначені чинники зумовлюють формування в підлітків таких рис, як невпевненість, напруженість, агресивність, що є передумовами виникнення протиправної поведінки [17]. Найважливіші потреби дитини (потреба в розумінні та підтримці дорослих, батьків, однолітків, потреба в самоповазі) починають фруструватися, що з часом створює глибокий внутрішній дискомфорт. Неблагополуччя сімейних взаємин, особливо розлучення батьків, що є потужним психотравмувальним чинником,

помилки сімейного виховання призводять зрештою до соціальної дезадаптації. Це виявляється в труднощах навчальної діяльності, конфліктах із педагогами та однолітками, відмові від корисних видів діяльності, невмінні організувати своє дозвілля. Як наслідок, діти психологічно відриваються від колективу чи займають у ньому ізольоване становище.

Виходи із зазначеного становища можуть бути різноманітними: іноді дитина стає на деякий час замкненою, іноді, навпаки, намагається компенсувати свій стан бравadoю, зухвалістю, витівками на уроці, роллю постійного блязня в класі, бійками, приєднанням до вуличних компаній. Така дитина часто опиняється на самоті й може потрапити в небезпечну ситуацію, не маючи поряд друзів і близьких.

4. Підлітки з функціональними новоутвореннями особистості та схильністю до психопатизації, які становлять найскладнішу категорію щодо психолого-педагогічних впливів. У структурі особистості наявні стійкі утворення, зокрема неузгодженість відношень. Характерною ознакою цього є заперечення власних проблем і небажання щось змінювати у своєму житті. З такими підлітками складно встановити контакт, вони зазвичай відмовляються від обговорення тем, пов'язаних з невдачами та проблемами в поведінці. Вони не схильні визнавати свою провину, характеризуються відсутністю емпатії, порушенням соціальних взаємин у всіх сферах життя, зниженням самокритичності. Часто біологічні передумови формування такої особистості поєднуються із соціальними, передусім сімейним вихованням за типом гіперпротекції та «кумир сім'ї».

Відповідно, залежно від визначеної категорії важких підлітків засоби психолого-педагогічного впливу на них будуть різнитися. Існують дві групи таких засобів: 1) продуктивні (переконання, прохання, заохочення та зміцнення віри у власні сили, моделювання ситуації успіху в соціальній взаємодії); 2) гальмівні (натяк, попередження, осуд, наказ, примус тощо).

Такі риси підлітка, як тривога, внутрішня напруженість, недовірливість, замкненість тощо, дозволяють більш точно дозувати прийоми психолого-педагогічного впливу, є сигналом для надання підтримки, схвалення правильних дій.

Для підлітків, з підвищеною емоційною неврівноваженістю, демонстративністю, нестійкістю психічних станів ефективний психолого-педагогічний вплив полягатиме у відзначенні перед групою правильних дій як обов'язкової умови їх закріплення. Потреба цих осіб у зовнішніх ефектах, негайному соціальному схваленні з боку референтної групи можуть застосовуватися як важелі

впливу з боку дорослих. Підкреслену неухагу до них вони сприймають як покарання.

Знижена чутливість до середовищних впливів може бути пов'язана з психопатичними рисами характеру й обумовлювати відносно низьку зацікавленість проблемами соціального мікроклімату. Тому, обираючи методи психолого-педагогічного впливу, слід пам'ятати, що вони є самодостатніми, самовпевненими та не потребують схвалення з боку дорослих. За потреби можуть бути використані більш жорсткі форми впливу як гальмівні методи.

Встановлення категорії важких підлітків визначає не лише засоби впливу на них, а й напрями профілактики протиправної поведінки. Передусім це стосується створення передумов для здійснення правової соціалізації, яка активізується в підлітковому віці, а досягає піку свого становлення у юнацькому (І. Бех, М. Єлізарова, І. Козубовська, В. Нікітяєва, В. Оржеховська, Н. Ткачова, М. Фіцула та ін.). У формуванні та розвитку правової свідомості беруть участь різні соціальні інститути, які поділяються на первинні та вторинні. Первинними інститутами правової соціалізації є сім'я, педагоги, однолітки, лідери молодіжних спільнот тощо. Вторинними інститутами правової соціалізації є представники адміністрації школи та, за потреби, працівники ювенальної превенції. Інститути соціалізації є різновидами особливих соціальних зв'язків, що забезпечують цілісність взаємодії особи та суспільства, сукупності моральних і правових стандартів поведінки.

Одночасно зі здійсненням правової соціалізації має здійснюватися превентивна робота щодо асоціалізації, тобто засвоєння особистістю таких норм, цінностей, негативних ролей, стереотипів поведінки, які спричиняють деформацію суспільних зв'язків, дисгармонію людини та суспільства. Окремим напрямом, що потребує подальшого опрацювання, є протидія булінгу в шкільному колективі [19; 20].

Учені одночасно відзначають провідну роль психопрофілактичних заходів у системі протидії протиправній поведінці. Наразі найбільшого поширення набули дві моделі психопрофілактичних навчальних програм для молоді: програми досягнення соціально-психологічної компетентності й програми навчання життєвим навичкам. Пріоритетна мета перших (більше розповсюджених у Європі) – виробити навички ефективного спілкування, другий (США) – опанувати навички відповідального прийняття рішень. Проте незалежно від пріоритетності тієї або іншої мети, будь-які програми містять три типові завдання. Обов'язкова спрямованість усіх програм – це розвиток соціальної й особистісної компетентності; вироблення навичок самозахисту; запобігання

виникненню девіантної поведінки. Виконання першого комплексного завдання забезпечує навчання навичкам ефективного спілкування, критичного мислення, прийняття відповідальних рішень, вироблення адекватної самооцінки. Друге завдання реалізується через навчання вмінню уникати невиправданого ризику, робити правильний, здоровий вибір. Третє завдання – формування навичок регуляції емоцій, уникнення стресів, конструктивного розв'язання конфліктів.

Ефективна психологічна профілактика має низку ознак. Перша – її універсальність. У разі вузькоспрямованого впливу, що попереджає лише адиктивну поведінку, обумовлену різноманітними факторами ризику, «напруга» знайде інший вихід. Девіантна поведінка може набутися не адиктивної форми, а, наприклад, суїцидальної. Психологічна імунізація повинна попереджати девіантну поведінку загалом, у всіх її виявах.

Друга обов'язкова ознака ефективної психологічної профілактики – її конструктивний характер, що сприяє формуванню здорової особистості та забезпечує виконання таких завдань, як моральний розвиток особистості, структурування ціннісної сфери, розвиток комунікативних і лідерських якостей, усунення егоїстичних й агресивних установок.

Третя важлива ознака – випереджальний характер впливу. Створення стійких бажаних установок можливе лише до засвоєння різних форм деструктивної поведінки, доки негативні якості особистості не закріпилися як провідні. Спроби формування таких утворень пізніше будуть менш продуктивними, оскільки за цих умов необхідно буде перебудовувати вже сформовані стереотипи.

Важливою умовою ефективної психопрофілактики протиправної поведінки підлітків є організація медіації в роботі працівників ювенальної превенції. Проте існують певні труднощі її реалізації. Так, О. Безпалова визначає проблемні моменти, що стоять на заваді запровадженню функціонування програми медіації: 1) низька обізнаність населення щодо можливостей позасудового та досудового врегулювання конфліктних ситуацій; 2) відсутність єдиного нормативно-правового акта, положення якого б регламентували процедурні питання медіації, зокрема особливості застосування працівниками поліції медіаційних технологій для врегулювання конфліктних ситуацій; 3) суперечливість деяких положень національного законодавства, що перешкоджає проведенню належним чином медіації як ефективного засобу профілактики випадків домашнього насильства [20].

Також дослідниця зазначає, що впровадження медіації в діяльність органів поліції як перспективного способу розв'язання конфліктів, протидії

насилюству та булінгу орієнтовано на проведення продуктивної комунікації та недопущення виникнення й розвитку конфліктів у дитячому середовищі. Вона проаналізувала Програму використання трирівневої моделі профілактики правопорушень серед неповнолітніх за такими рівнями:

- первинним, коли превентивні заходи поширюються на молодь загалом;

- вторинним, під час якого діти опановують навички самостійного розв'язання конфліктів шляхом медіації, отримують практичні знання та допомогу;

- третинним, спрямованим на роботу зі специфічними видами девіантної поведінки, яка не відповідає загальноприйнятим нормам.

У межах першого рівня поліцейські ювенальної превенції проводять загальнопрофілактичну роботу у вигляді тренінгів, лекцій, відвідування сімей, що потрапили в складні життєві обставини. На другому рівні до профілактичних заходів, які застосовують ювенальні поліцейські, долучають дітей, які самостійно, без втручання дорослих, намагаються розв'язати конфлікти на ранніх стадіях (доступно пояснюють учасникам конфлікту наслідки порушення норм законодавства та відчуття особи, яку скривдили), працюють над формуванням безпечного середовища в закладах освіти. Результатом проведення подібних заходів має стати усвідомлення кривдником своєї помилки та зміна поведінки надалі (формування соціально прийнятної поведінки). На третьому рівні передбачено створення Координаційної ради з осіб представників поліції та місцевої влади, міськ-районних відділів з питань пробації та служб у правах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, а також навчальних закладів, установ й організацій області, громадськості. До компетенції зазначеної Ради буде належати вжиття заходів індивідуальної профілактики поведінки осіб зі специфічними видами девіантної поведінки.

Таким чином, ефективне поєднання позитивних і негативних методів впливу забезпечує оптимальні умови для психопрофілактики правопорушень неповнолітніх, які сприяють розвитку позитивних якостей і гальмують утворення негативних. Унаслідок високої інтегральності та складності ситуацій професійної взаємодії майже завжди неминуча можливість різноманітних помилок, якщо відсутні необхідні науково-практичні засади для їх розв'язання. Великі можливості для цього надає психологічна служба освіти, що відповідає принципу комплексності в діяльності працівника ювенальної превенції, який має використовувати педагогічні характеристики, бути інформованим щодо тактики лікувальних заходів у випадках алко- та наркозалежності, напрямів соціальної реабілітації, оскільки ці аспекти безпо-

середньо впливають на психічний стан особи з девіантною поведінкою. Загальна модель психокорекції передбачає нормалізацію соціального середовища підлітка, активне залучення до психопрофілактичних заходів членів його сім'ї.

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в систематизації та узагальненні психологічних знань у діяльності працівника ювенальної превенції, визначенні шляхів реалізації виховної функції. Розкрито зміст психологічної складової: розгляд чинників і механізмів формування девіантної поведінки неповнолітніх; представлення типології передумов схильності підлітка до правопорушень; обґрунтування психопрофілактичних засобів роботи з підлітками в ювенальній превенції.

Висновки

Одним з пріоритетів сучасної демократичної держави є забезпечення захисту та безпеки кожного члена суспільства, його прав і свобод. З огляду на зазначене, актуальним соціальним завданням є розвиток правосвідомості неповнолітніх, що є передумовою дотримання ними норм права та сприяє профілактиці вчинення правопорушень. Найважливішим органом, який здійснює протидію підлітковій злочинності, є структурний підрозділ ювенальної превенції, спрямований на реалізацію державної політики у сфері захисту прав і свобод дитини. Поміж різних форм діяльності підрозділів ювенальної превенції (правозастосовної, організаційної, правоохоронної, виховної) визначено особливу роль виховної функції – системоутворювальної, яка спрямована на формування правосвідомості, правової культури та соціально адаптивної поведінки молоді, сприяє профілактиці протиправних діянь. Обґрунтовано, що виховну функцію забезпечують такі напрями психологічних знань: психологічні чинники девіантної поведінки підлітків; типологія соціально дезадаптованих підлітків як об'єктів професійної взаємодії в ювенальній превенції; психологічні умови ефективної медіації працівника ювенальної превенції; зміст просвітницької та профілактичної роботи. Усвідомлення працівником ювенальної превенції чинників і передумов учинення правопорушень визначає відповідні засоби впливу на неповнолітніх і шляхи протидії протиправній поведінці. Описано основні ознаки ефективної психологічної профілактики: універсальність, конструктивний характер, розвиток комунікативної та прогностичної компетентності, випереджальний характер впливу. У перспективі подальших досліджень актуальним є розроблення психокорекційних програм щодо різних видів девіантної поведінки підлітків.

REFERENCES

- [1] Yakovenko, S.I., Maksimova, N.Yu., Moroz, L.I., & Moroz, L.A. (2006). *Zlochynnist nepovnołtnikh: prychyny, naslidky ta shiaky zapobihannia* [Juvenile delinquency: causes, consequences and ways of prevention]. Kyiv: Palyvoda A.V. [in Ukrainian].
- [2] Medvediev, V.S. (2012). *Psykhologhiia zlochynnoi diyalnosti* [Psychology of criminal activity]. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
- [3] Maksymenko, S.D., & Medvediev V.S. (2018). *Yurydychna psykhologhiia* [Psychology of criminal activity]. Kyiv: Slovo [in Ukrainian].
- [4] Karpinskiy, K.V. (2002) *Psikhologicheskaiia korrektsiia smyslovoy reguliatsii zhiznennogo puti deviantnoy lichnosti* [Psychological correction of the semantic regulation of the life path of a deviant personality]. Hrodno: HrHU [in Ukrainian].
- [5] Liaschuk, O.S., & Suprun, M.O. (2017). Sutnist i zmist shkidyvykh zvychok: faktory ta umovy yikh formuvannia u molodshyk pidlitkiv [The essence and content of bad habits: factors and conditions of their formation in younger teenagers]. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukraini, Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine*, 2, 71-78 [in Ukrainian].
- [6] Kostenko, Yu.V. (2018). Yuvenalna prevenciia yak forma diialnosti orhaniv politsii Ukraini [Juvenile prevention as a form of activity of police bodies of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universitetu, Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 31, 75-77 [in Ukrainian].
- [7] Vodanovich, S., & Watt, J. (2015). Self-report measures of boredom: An updated review of the literature. *The Journal of Psychology Interdisciplinary and Applied*, 150(2), 1-33. doi: <https://doi.org/10.1080/00223980.2015.1074531>.
- [8] Struk, A.A., Carriere, J.S., Cheyne, J.A., & Danckert, J. A Short Boredom Proneness Scale: Development and psychometric properties. *Assessment*, 24(3), 346-359. doi: <https://doi.org/10.1177/1073191115609996>.
- [9] Zolotareva, A.A. (2020). Diagnostika predraspolozhennosti k skuke: adaptatsiia russkoyazychnoy versii BPS-SR. *Natsionalnyy psikhologicheskii zhurnal, National Psychological Journal*, 1(37), 40-49. doi: <https://doi.org/10.11621/npj.2020.0104> [in Ukrainian].
- [10] Wachs, S., & Wright, M. (2018). Associations between bystanders and perpetrators of online hate: The moderating role of toxic online disinhibition. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(9). doi: <https://doi.org/10.3390/ijerph15092030>.
- [11] Wright, M., & Wachs, S. (2020). Adolescents' Cyber Victimization: The Influence of Technologies, Gender, and Gender Stereotype Traits. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(4), 1293. doi: <https://doi.org/10.3390/ijerph17041293>.
- [12] Soldatova, G.U., Rasskazova, E.I., & Chigarkova, S.V. (2020). Vidy kiberagressii: opyt podrostkov i molodezhi [Types of Cyber Aggression: The Experience of Adolescents and Youth]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zhurnal, National Psychological Journal*, 2(38), 3-20. doi: <https://doi.org/10.11621/npj.2020.0201> [in Russian].
- [13] Molchanov, S.V., Almazova, O.V., & Poskrebysheva, N.N. (2018). Kognitivnye sposoby pererabotki sotsialnoy informatsii iz Internet-seti v podrostkovom vozdaste [Cognitive ways of processing social information from the Internet in adolescence]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zhurnal, National Psychological Journal*, 3(31), 57-68. doi: <https://doi.org/10.11621/npj.2018.0306> [in Russian].
- [14] Molchanov, S.V., Almazova, O.V., Voyskunskiy, A.E., & Poskrebysheva, N.N. (2018). Rol lichnostnykh osobennostey podrostkov v pererabotke sotsialnoy informatsii v internet-kommunikatsii [The role of personality characteristics of adolescents in the processing of social information in Internet communications]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zhurnal, National Psychological Journal*, 4(32), 3-15. doi: <https://doi.org/10.11621/npj.2018.04001> [in Russian].
- [15] Molchanov, S.V., Voyskunskiy, A.E., Markina, O.S., & Borodina, A.S. (2019). Osobennosti kognitivnoy pererabotki sotsialnoy informatsii podrostkami s raznym urovnem moral'nogo razvitiia [Features of cognitive processing of social information by adolescents with different levels of moral development]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zhurnal, National Psychological Journal*, 4(36), 3-11. doi: <https://doi.org/10.11621/npj.2019.0401> [in Russian].
- [16] Larchenko, M.O. (2020). Modeli zaleznoi povedinky ta poviazani z nymy faktory kryminolohichnoho ryzyku [Patterns of addictive behavior and associated criminological risk factors]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal, Legal scientific electronic journal*, 4, 256-259. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/6> [in Ukrainian].
- [17] Svidovska, V. (2020). Adyktivna povedinka pidlitkiv yak problema naukovooho doslidzhennia [Addictive behavior of adolescents as a problem of scientific research]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Bulletin of Lviv University*, 6, 108-114. doi: <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-16> [in Ukrainian].
- [18] Prib, H.A. (2019). Sotsialno-psykhologichni osoblyvosti formuvannia samosvidomosti pidlitkiv z adyktivnoiu povedinkoiu u konfliktnykh rodynakh [Socio-psychological features of the formation of self-awareness of adolescents with addictive behavior in conflict families]. *Psychological journal*, 5(12), 182-193. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12> [in Ukrainian].
- [19] Zych, I., Ortega-Ruiz, R., & Marín-López, I. (2016). Cyberbullying: a systematic review of research, its prevalence and assessment issues in Spanish studies. *Psicologia Educativa*, 22, 5-18. doi: <https://doi.org/10.1016/j.pse.2016.03.002>.
- [20] Bezpalova, O.I. (2019). Osoblyvosti vprovadzhennia praktyky mediatsii v diialnist orhaniv politsii schodo profilaktyky vypadkiv nasilstva u dytiachomu seredovyschi [Peculiarities of the implementation of the practice of mediation in the activities of police bodies regarding the prevention of cases of violence in the children's environment]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho universitetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 2, 21-25. doi: [10.31733/2078-3566-2019-2-21-25](https://doi.org/10.31733/2078-3566-2019-2-21-25) [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Яковенко С. І., Максимова Н. Ю., Мороз Л. І., Мороз Л. А. Злочинність неповнолітніх: причини, наслідки та шляхи запобігання : навч. посіб. Київ : Вид. Паливода А.В., 2006. 260 с.
- [2] Медведев В. С. Психологія злочинної діяльності : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. 204 с.
- [3] Максименко С. Д., Медведев В. С. Юридична психологія : підручник. Київ : Слово, 2018. 448 с.
- [4] Карпинский К. В. Психологическая коррекция смысловой регуляции жизненного пути девиантной личности : монография. Гродно : ГрГУ, 2002. 139 с.
- [5] Ляшук О. С., Супрун М. О. Сутність і зміст шкідливих звичок: фактори та умови їх формування у молодших підлітків. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 2. С. 71–78.
- [6] Костенко Я. В. Ювенальна превенція як форма діяльності органів поліції України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2018. № 31. С. 75–77. (Серія «Юриспруденція»).
- [7] Vodanovich S., Watt J. Self-report measures of boredom: An updated review of the literature. *The Journal of Psychology Interdisciplinary and Applied*. 2015. No. 150 (2). P. 1–33. doi: <https://doi.org/10.1080/00223980.2015.1074531>.
- [8] Struk A. A., Carriere J. S., Cheyne J. A., Danckert J. A Short Boredom Proneness Scale: Development and psychometric properties. *Assessment*. 2017. No. 24 (3). P. 346–359. doi: <https://doi.org/10.1177/1073191115609996>.
- [9] Золотарева А. А. Диагностика предрасположенности к скуке: адаптация русскоязычной версии BPS-SR. *Национальный психологический журнал*. 2020. № 1 (37). С. 40–49. doi: <https://doi.org/10.11621/npj.2020.0104>.
- [10] Wachs S., Wright M. Associations between bystanders and perpetrators of online hate: The moderating role of toxic online disinhibition. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2018. No. 15 (9). doi: <https://doi.org/10.3390/ijerph15092030>.
- [11] Wright M., Wachs S. Adolescents' Cyber Victimization: The Influence of Technologies, Gender, and Gender Stereotype Traits. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020. No. 17 (4). P. 1293. doi: <https://doi.org/10.3390/ijerph17041293>.
- [12] Солдатов Г. У., Рассказова Е. И., Чигарькова С. В. Виды киберагрессии: опыт подростков и молодежи. *Национальный психологический журнал*. 2020. № 2 (38). С. 3–20. doi: <https://doi.org/10.11621/npj.2020.0201>.
- [13] Молчанов С. В., Алмазова О. В., Поскребышева Н. Н. Когнитивные способы переработки социальной информации из Интернет-сети в подростковом возрасте. *Национальный психологический журнал*. 2018. № 3 (31). С. 57–68. doi: <https://doi.org/10.11621/npj.2018.0306>.
- [14] Молчанов С. В., Алмазова О. В., Войскунский А. Е., Поскребышева Н. Н. Роль личностных особенностей подростков в переработке социальной информации в интернет-коммуникации. *Национальный психологический журнал*. 2018. № 4 (32). С. 3–15. doi: <https://doi.org/10.11621/npj.2018.04001>.
- [15] Молчанов С. В., Войскунский А. Е., Маркина О. С., Бородин А. С. Особенности когнитивной переработки социальной информации подростками с разным уровнем морального развития. *Национальный психологический журнал*. 2019. № 4 (36). С. 3–11. doi: <https://doi.org/10.11621/npj.2019.0401>.
- [16] Ларченко М. О. Моделі залежної поведінки та пов'язані з ними фактори кримінологічного ризику. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 256–259. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/62>.
- [17] Свідовська В. Адиктивна поведінка підлітків як проблема наукового дослідження. *Вісник Львівського університету*. 2020. Вип. 6. С. 108–114. (Серія «Психологічні науки»). doi: <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-16>.
- [18] Приб Г. А. Соціально-психологічні особливості формування самосвідомості підлітків з адиктивною поведінкою у конфліктних родин. *Psychological journal*. 2019. Vol. 5. Issue 12. С. 182–193. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.12>.
- [19] Zych I., Ortega-Ruiz R., Marín-López I. Cyberbullying: a systematic review of research, its prevalence and assessment issues in Spanish studies. *Psicologia Educativa*. 2016. No. 22. P. 5–18. doi: <https://doi.org/10.1016/j.pse.2016.03.002>.
- [20] Безпалова О. І. Особливості впровадження практики медіації в діяльність органів поліції щодо профілактики випадків насильства у дитячому середовищі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 2. С. 21–25. doi: [10.31733/2078-3566-2019-2-21-25](https://doi.org/10.31733/2078-3566-2019-2-21-25).

Стаття надійшла до редколегії 21.03.2022

Romanenko O. – Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0104-0093>

Psychological Component in Activity of a Juvenile Prevention Worker

Research actuality is conditioned by the necessity of improvement of practical principles of activity of worker of juvenile prevention, that it directionally on the increase of efficiency of prophylaxis of offences among minor. **Purpose** consists in determination of psychological constituent in activity of worker of juvenile prevention. **Research results.** Between the different forms of activity of subdivisions of juvenile prevention (law-applied, organizational, law-

*enforcement, educational) the special role of educational function is certain as a backbone, that is sent to forming of sense of justice, legal culture and socially adaptive behavior of young people, assists the prophylaxis of illegal acts. Reasonably, that an educator function is provided by such directions of psychological knowledge: psychological factors of deviant behavior of teenagers; typology of socially maladapted teenagers, as objects of professional co-operation in juvenile prevention; psychological terms of effective mediation worker of juvenile prevention; table of contents of elucidative and prophylactic work. Understanding the worker of juvenile prevention of factors and pre-conditions of feasant of offences determines corresponding facilities of influence on minor and ways of counteraction to illegal behavior. The basic signs of effective psychological prophylaxis are described: her universality, structural character, development of communicative and predictive competence, passing ahead character of influence. The **scientific novelty** of the article consists in systematization and generalization of psychological knowledge in the general structure of activity of worker of juvenile prevention. **Practical meaningfulness** is presented in determination of facilities of psychological and pedagogical influence on teenagers in the process of professional co-operation, possibilities of their application in psychoprophylactic work.*

Keywords: juvenile prevention; educational function; sense of justice; deviant behavior; addictive behavior; psychoprophylaxis.

ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.98

doi: <https://doi.org/10.33270/03223001.37>

Цільмак О. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри психології Національного університету «Одеська юридична академія», м. Одеса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-4876>

Провідні технології самодопомоги в процесі психологічної практики

Способи самодопомоги психологам та психотерапевтам досі в психологічній науці й практиці не структуровано та не описано. Хоча потреба в цьому є, особливо в психологіє системи Міністерства внутрішніх справ, Збройних Сил України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та інших відомств. **Метою** статті є надання науково-практичних рекомендацій щодо алгоритмів застосування психологами провідних технологій самодопомоги в процесі психологічної практики. Проведене наукове дослідження дало змогу встановити, що психологи та психотерапевти використовують певні психотехнології для самодопомоги за такими сферами впливу, як: тілесна, біоенергетична, емоційна та когнітивна. Переважно ці психотехнології є інтегративними, тобто спрямованими на декілька сфер впливу одночасно. **Науковою новизною** статті є те, що вперше: 1) проведено опитування практичних психологів і психотерапевтів стосовно психотехнологій, які вони використовують у процесі психологічної практики; 2) систематизовано психотехнології за сферами впливу; 3) визначено чотири види психологічної діяльності напряму «Допомога тим, хто допомагає» (психотерапія, супервізія, підвищення кваліфікації та професійний розвиток, самодопомога), а також визначено їхні основні функції; 4) набув подальшого розвитку алгоритм застосування деяких вправ і технік відповідно до сучасних реалій і досягнень психологічної науки. **Практичне значення** статті полягає в тому, що описані нами алгоритми психотехнологій допомоги психологами собі, сприятимуть: 1) підвищенню рівня професійного розвитку психологів; 2) профілактиці професійного вигорання психологів; 3) нормалізації їхнього фізичного та психічного стану тощо.

Ключові слова: вправа; психолог; психотехнологія; самодопомога; техніка.

Вступ

Українське суспільство переживає непрості часи. Тому вкрай актуальним є питання щодо потреби в наданні психологічних послуг людям, які опинилися на місці травмуючої події, або після неї, оскільки від своєчасності та якості кризової психологічної допомоги залежить подальший стан психічного здоров'я травмованої людини.

Щодня збільшується кількість звернень до психологів біженців; цивільних осіб, які перебували на окупованих територіях, у зоні бойових дій, які зазнали фізичного, сексуального, психічного насильства тощо. Відповідно, збільшується й навантаження на психологів, які надають екстрену психологічну допомогу на місці події, та/або проводять кризове консультування. Підвищене навантаження, складні умови професійної діяльності, інші несприятливі фактори спричиняють погіршення функціонального та психічного стану психологів. Вони дедалі більше відчують психофізичну втому, сонливість, безресурсність, професійне вигорання й самі потребують кваліфікованої психологічної допомоги, особливо це стосується психологів силових структур, які часто не мають часу на турботу про себе.

«Допомога тим, хто допомагає» – це вид психологічної діяльності, який був започаткований два десятиліття тому, але в сучасних реаліях для української психологічної спільноти стає все більш актуальним.

Він має такі напрями реалізації: 1) психотерапія (грец. *psyche* – душа і *therapeia* – лікування); 2) супервізія (від *supervidere* – оглядати зверху); 3) підвищення кваліфікації та професійний розвиток; 4) самодопомога.

Основними функціями психотерапії є профілактична, реабілітаційна та лікувальна. Тобто роль психотерапевта полягає в таких діях:

1) досягати позитивних змін у поведінці психолога, його когнітивній та емоційній сферах;
2) сприяти загальному розвитку психолога через:

а) вироблення адекватних поведінкових й емоційних реакцій на зовнішні подразники;
б) краще розуміння інших людей;
в) удосконалення його самоусвідомлення;
г) подолання внутрішніх і міжособистісних конфліктів.

Основними функціями супервізії є: навчання, корегування та підтримка. Тому діяльність супервізора полягає в таких діях:

1) допомогти психологу більш ефективно подолати психоемоційне навантаження та стрес;
2) забезпечити його впевненість у собі як фахівця;
3) надати йому емоційну підтримку;
4) розвивати його особистісний та професійний потенціал;
5) надати психологу можливість рефлексувати свої професійні дії та свою професійну поведінку тощо.

Ключовими функціями напряму підвищення кваліфікації та професійного розвитку є: освіта й самоосвіта, розвиток і саморозвиток. Отже, завдання викладача (тренера) полягає в тому, щоб:

1) розвивати й удосконалювати в психолога його рівень професійної компетентності;

2) допомагати психологу визначати напрями його самоосвіти та саморозвитку тощо.

Основними функціями самодопомоги є саморегуляція та самокоригування.

Напрями «допомоги тим, хто допомагає» є вкрай важливими, однак вони не зовсім ґрунтовно описані. Розглянемо більш детально деякі положення четвертого напряму – самодопомоги. Він є особливо актуальним для психологів системи Міністерства внутрішніх справ, Збройних Сил України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, оскільки саме вони переважно працюють у складних екстремальних і надзвичайних умовах.

Проаналізувавши наукові розвідки щодо зазначеного напряму, визначено його основні положення.

По-перше, саморегуляцію треба опановувати. Неякісна самодопомога може викликати дистрес [1]. Поширеною та згубною формою невдалої саморегуляції є прокрастинація, яка може виникати в різних сферах життя особистості [2]. Для запровадження найбільш дієвих методів самодопомоги в освітній процес і в практичну діяльність психологів автор цього дослідження провів опитування психотерапевтів і психологів стосовно валідних методів самодопомоги, які вони використовують у власній професійній діяльності та життєдіяльності.

По-друге, перед тим, як допомагати іншим, психолог (психотерапевт) повинен насамперед допомогти собі. Не можна жертвувати собою, коли не маєш особистісного життєдіяльнісного ресурсу.

По-третє, для якісної та результативної самодопомоги в психотерапевта й психолога-консультанта повинна бути розвинута сукупність професійно важливих характеристик – якостей, здібностей та умінь [3–8], оскільки в особливо складних екстремальних і надзвичайних умовах застосування тих чи інших технік, вправ і методів потребує не лише навченості, певних здібностей, а й певних автоматизмів застосування, тобто сформованих умінь і навичок.

По-четверте, зазначений напрям роботи сприяє більш ефективному виходу зі складної стресової ситуації. Так, на думку низки вчених, саморегуляція, тягне за собою позитивні короткострокові та довгострокові ефекти, оскільки вона сприяє відновленню від стресу та корелює з меншою кількістю повідомлень про психопатологію [9; 10]. Натомість деякі автори стверджують, що «немає жодної стратегії, на яку можна покластися, щоб створити бажаний емоційний стан, коли це необхідно» [11]. І це зрозуміло, оскільки є значна

кількість різноманітних психотехнологій самодопомоги, спрямованих на різні сфери особистості (когнітивну, емоційну, поведінкову, тілесну, біоенергетичну тощо). Добір технологій саморегуляції відбувається індивідуально, з огляду на провідні особистісні канали, що дають змогу підібрати оптимальний спосіб самодопомоги й розширити поведінковий репертуар. Саме тому фахівець у галузі психології обирає для себе відповідні психотехнології. Отже, запропоновані нижче техніки, вправи та методи можуть комусь допомогти, а комусь і ні.

По-п'яте, самодопомога є цілепокладальним процесом, який дозволяє досягати певних результатів і «ключовим аспектом функціонування людини, що допомагає успішно досягати особистих цілей» [12]. Тому для досягнення результатів під час здійснення професійних функцій психолог повинен уміти мобілізуватися, налаштуватися на діяльність, активувати внутрішні резерви (фізичні та психічні) тощо.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є надання науково-практичних рекомендацій щодо алгоритму застосування психологами провідних технологій самодопомоги в процесі психологічної практики.

Для досягнення цієї мети було використано такі методи: *опитування* (опитано 39 практичних психологів-консультантів з різних регіонів України та 4 психотерапевтів з Польщі та Канади), *аналіз* наукових розвідок, психологічної практики, *класифікація* різновидів психологічної діяльності «Допомога тим, хто допомагає»; психотехнологій самодопомоги, *опис* (характеристика основних положень статті).

Виклад основного матеріалу

Існує низка напрацьованих психотехнологій і засобів допомоги тим, хто допомагає (Help the helpers). Це психологічні вправи, техніки, методи, медіація, релаксація, ароматерапія, йога, точковий масаж, прийняття водних процедур, фізична діяльність тощо. Однак є й індивідуальні техніки, вправи та методи, які сучасні фахівці психологічної практики використовують у процесі їхньої життєдіяльності. Для їх визначення, структуризації та опису було опитано 39 практичних психологів-консультантів з різних регіонів України (зокрема й психологів силових структур) та 5 психотерапевтів з України, Польщі й Канади. Згідно з опитуванням, було виокремлено психотехнології, спрямовані на:

- 1) тілесну сферу;
- 2) біоенергетичну сферу;
- 3) емоційну сферу;
- 4) когнітивну сферу.

Слід зауважити, що сучасний погляд психологів і психотерапевтів на алгоритм застосування

певних вправ, технік і методів має інтегративний підхід, тобто більшість психотехнологій, які вони використовують, впливають на декілька сфер особистості. Тому в психологічній практиці заохочується індивідуально обумовлене креативне комбінування тих чи інших вправ, технік і методів. Варта особливої уваги методика застосування різноманітних психологічних технологій за вказаними вище сферами, заявленими респондентами. Зауважимо, що деякі техніки та вправи, презентовані в статті, є авторськими, деякі – невідомого автора, однак вони описані в мережі Інтернет, інші ж були доповнені, модифіковані й апробовані автором статті та вперше запропоновані для використання.

Психотехнології, які переважно спрямовані на тілесну сферу особистості.

Під час надання психологічних послуг фахівець тривалий час перебуває в сидячому положенні, піддається фізичній і розумовій напрузі, що спричиняє перевтому. Тому психологу (психотерапевтові) слід використовувати певні психотехнології для оптимізації свого фізичного стану.

Метою цих психотехнологій є нормалізація й оптимізація фізичного стану організму особи.

Їх завданнями є:

- активізація життєвих резервів організму;
- активізація фізичної активності;
- зняття м'язового напруження тощо.

Основними засобами відновлення фізіологічного стану організму є: 1) оптимальна фізична активність;

2) переключення на інші види роботи;

3) правильне поєднання роботи з активним відпочинком;

4) раціональне харчування;

5) повноцінний відпочинок і сон;

6) прийняття водних процедур;

7) масаж і самомасаж;

8) психорегулювальні тренування;

9) реабілітаційно-відновлювальні заходи;

10) систематичне використання методів (технік, вправ) самодопомоги тощо.

У перервах між сеансами психотерапії або між психологічними консультаціями опитані нами респонденти рекомендують використовувати такі **психотехнології самодопомоги, спрямовані на тілесну сферу особистості:**

Вправа «Напруження та розслаблення рук» [10].

Мета: зняття м'язової напруги з рук.

Необхідні матеріали: хустка (або шаль, рушник, шарф, широка спідниця).

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

Взятися за кінці хустки, напружити руки до максимуму, до тремтіння – та відпустити.

Кількість повторів – 5–10 разів.

Рекомендації:

виконувати вправу доти, доки руки не стануть легкими, начебто можуть «злетіти».

Вправа «Лимон» [13].

Мета: зняття м'язової напруги з рук.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

Опустіть руки вниз і уявіть, що в лівій руці ви тримаєте лимон, із якого потрібно вичавити сік.

(Примітка: уявляти треба, починаючи з менш активної руки, тобто якщо ви шульга, то слід уявити лимон у правій руці, а якщо правша, то – у лівій).

Повільно якомога сильніше стискайте ліву руку в кулак. Відчуйте, наскільки вона напружена. Уявіть, як ви вичавлюєте сік з лимона, до останньої краплинки. Потім уявіть, що ви зі всієї сили викидаєте лимон. Розслабте ліву руку.

А тепер уявіть, що лимон у правій руці, з нього також потрібно вичавити сік. Повільно, якомога сильніше стискайте руку в кулак. Відчуйте, наскільки вона напружена. Уявіть, як ви вичавлюєте сік з лимона, до останньої краплинки. Потім уявіть, що ви зі всієї сили викидаєте лимон. Розслабте праву руку.

Кількість повторів залежить від потреб особистості.

Вправа «Птах розправляє крила» [14].

Мета: зняття м'язової напруги.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

Уявіть, що ви – птах, крила якого складені й міцно притиснуті до тіла. З'єднайте лопатки, напружте спину так сильно, як тільки можете. Відчуйте напругу. А тепер повільно, не поспішаючи, розслабляйте м'язи.

Ваші крила розправляються, стають сильними та легкими, невагомими.

Ви відчуваєте розслаблення.

Кількість повторів – 3–7 разів.

Вправа «Лінива вісімка» [2].

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

Витягніть уперед праву руку, стиснуту в кулак і з піднятим вгору великим пальцем. У повітрі повільно розпочніть описувати великий знак нескінченності (як вісімка, що лежить). Так повторити чотири рази.

Теж саме слід виконати лівою рукою.

Потім, зчепивши обидві руки описати в повітрі знак нескінченності.

На останньому етапі необхідно включити все тіло, описуючи цю вісімку всім корпусом тіла.

Кількість повторів – декілька разів.

Вправа «Перекасти голови» [15].

Положення тіла – сидячи або стоячи.

Інструкція із застосування.

Нахиліть голову вперед і повільно перекочуйте її від одного плеча до іншого. Опустіть плечі та повторіть те саме.

Нахиліть голову назад і знову виконайте перекасти.

Кількість повторів – декілька разів.

Вправа «Струси із себе напругу» [16].

Мета: зняття неприємних фізичних відчуттів.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

Встаньте так, щоб у вас було достатньо місця, і почніть струшувати долоні, лікті та плечі. Водночас уявляйте, як все неприємне (погане почуття, важкі турботи й погані думки) злітає з вас.

Струсіть свої ноги – від стоп до стегон.

Потрясіть головою.

Буде ще корисніше, якщо ви одночасно видаватимете які-небудь звуки.

Тепер потрясіть обличчям й прислухайтеся, як смішно змінюється ваш голос, коли трясеться рот.

Уявіть, що весь неприємний вантаж спадає з вас, ви стаєте бадьорішими й веселішими.

Вправа «Розкочуємо пластилін» (автор С. Ліпінська) [17].

Інструкція із застосування.

Положення тіла – сидючи.

Сісти на твердий стілець. Вирівняти спину, спертися на розслаблений хребет, ноги поставити на підлогу (краще зняти взуття, щоб заземлитися), руки покласти на ноги.

1. Зосередьтеся на диханні. Розслабтеся.

2. Зосередьтеся на вашій тазовій ділянці.

Уявіть напругу у вигляді пластиліну й розпочніть розминати цю напругу, ніби холодний пластилін, обережно перекочуючись на тазостегнових суглобах.

Одночасно з розминанням зробіть повільний вдих через ніс, уявіть вашу напругу та видихніть її через рот. Продовжуйте розминати та дихати.

3. Попеременно підіймайте то праву половину сідниці, то ліву (начебто хода на місці сідницями). Не забувайте дихати та видихати напругу.

4. Далі почніть рухатися на стільці вперед – назад. Не забувайте дихати й видихати напругу.

5. Спостерігайте, як ваш «пластилін» стає дедалі м'якшим. Відчуйте, як енергія розповсюджується по тілу.

Довіртеся вашому тілу. Надалі розминайте інтуїтивно. Перебувайте в контакт з вашим тілом, вивільняйте напругу, емоції.

6. До рухів тазовими суглобами додайте рухи грудною клітиною, плечима. Не забувайте дихати й видихати напругу.

7. Додайте рухи головою. Відчуйте в собі гнучкість.

Необхідний час для виконання – 3–5 хвилин.

Вправа «Зміна ритму організму».

Інструкція із застосування.

Пройдіться кабінетом (коридором) декілька разів, роблячи на два кроки вдих, а на п'ять кроків – видих.

Техніка «Заземлення».

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

Зняти взуття, якщо є можливість – побути босоніж, заземлитися (недарма кажуть «втрачаю землю під ногами»). Підшви ніг практично не отримують нових відчуттів протягом дня, адже ми постійно взуті, тому зняте взуття стане потужним сигналом для переключення. Також можна використати масажні килими (походити, потопати), масажне взуття тощо.

Систематичне використання фізичних вправ разом з дихальними та візуалізаційними методами, техніками й вправами сприятимуть удосконаленню фізіологічних функцій організму й підвищенню його резервів.

Також зняттю м'язового напруження й активізації фізичної активності сприяють водні процедури. Є декілька варіантів прийняття водних процедур, зокрема:

прийняття ванни з теплою водою – тепла вода розслаблює м'язи, знімає напругу;

миття й візуалізація під струменями теплої води з душою – шляхом легкої масажуючої дії сприяють релаксації та розслабленню (це може бути й контрастний душ – залежить тільки від особистих уподобань).

Під час миття під струменями води можна закрити очі та уявити, як змивається напруга, використати якусь афірмацію, наприклад: «Куди вода, туди й напруга»; «Водичка, водичка, помий моє тіло й душу»; «Як з гусенята вода, так і з мене втома» тощо.

Застосовуючи афірмації: «Водичка здоров'я поправляє, втому, слабкість і тяжкість з тіла жене геть»; «Водичка тече – здоров'я дає», – можна уявити, що тіло стає чистим, енергійним, а самопочуття покращується.

Слід зауважити, що існує доволі багато психотехнологій, спрямованих на тілесну сферу особистості, однак саме ці вправи та способи назвали опитані респонденти.

Розглянемо рекомендовані респондентами **психотехнології, спрямовані на біоенергетичну сферу особистості.**

Одним із першопрохідників біоенергетичного напрямку був Олександр Лоуен [18], який назвав свій підхід біоенергетичним аналізом. Пропоновані психотехнології не є елементами шаманічного або езотеричного впливу, «...їх корисний вплив можна відстежити різними спеціальними апаратами та датчиками...» [18].

Отже, доволі часто після сеансу психотерапії або сесії психологічного консультування психо-

терапевти або психологи відчувають енергетичне виснаження та спустошення. Вони приблизно так описують свій стан: «Мою енергію начебто висмоктали», «Мене енергетично провампірили», «Я енергетично виснажений», «Я спустошений» тощо.

У таких випадках фахівці допомагаючих професій рекомендують використовувати засоби для енергетичного самовідновлення та самоактивізації, наприклад: а) плавання у відкритій водоймі; б) прогулянка на природі; в) застосування певних психотехнологій (методів, вправ, технік); г) використання спеціальних методів (візуалізація, сугестія); д) застосування тілесно орієнтованих технік тощо.

Метою застосування цих психотехнологій є енергетичне самовідновлення та самоактивізація. Розглянемо деякі з них.

Техніка візуалізації «Внутрішній промінь» [14].

Інструкція із застосування.

Положення тіла – сидючи.

1. Сядьте зручно. Розслабтеся так, начебто хотіли трохи подрімати. Зосередьтеся на диханні. Ваше дихання повільне та спокійне.

2. Уявіть, що у верхній частині вашої голови виникає дуже світлий і теплий промінь. Він повільно рухається по вашій шиї до плечей, розливаючись по руках, тулубу, ногах, по всьому тілу.

Промінь освітлює ваше тіло, зігріває його зсередини, наповнює енергією. Відчуйте цю енергію, її тепло, міцність, силу.

3. З кожним видихом напруга та втома залишають ваше тіло, а з кожним вдихом все більше світла й енергії потрапляє до вашого тіла.

4. Світлий внутрішній промінь створює ваш новий образ енергійної людини. Насолодіться цим станом. Не поспішайте.

5. Коли будете готові вийти з образу, то стисніть пальці в кулаки. Сильно-сильно. Ще сильніше.

Піднесіть руки догори, глибоко вдихніть через ніс.

Потягніться, затримавши дихання.

Опустіть руки та видихніть через рот.

Коли будете готові – розплющіть очі.

Дайте собі час, щоб адаптуватися. Коли повністю будете готові – поверніться з образу до реалій.

Техніка візуалізації «Купання в сонячних променях» [14].

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

1. Оберіть місце, де ніхто не потурбує.

2. Станьте (сядьте або ляжте) навпроти сонця. Заплющіть очі.

Виконайте заспокійливу дихальну техніку. Для цього за можливості розслабте м'язи тіла та зосередьтеся на диханні.

На рахунок 1–2–3–4 – зробіть повільний глибокий вдих через ніс (тим часом живіт випинається вперед, а грудна клітка нерухома).

На наступні 1–2–3–4 – затримайте дихання.

Далі на рахунок 1–2–3–4–5–6 – зробіть плавний видих через стиснуті губи.

Знову на рахунок 1–2–3–4 – затримайте дихання.

Повторіть цю дихальну техніку декілька разів.

3. Зосередьтеся на таких відчуттях:

а) сонячні промені випаровують з вашого тіла втому – вона поступово випаровується та зникає. Постостерігайте за вашими відчуттями;

б) сонячні промені зігрівають, наповнюють тіло спокоєм, гармонією;

в) сонячні промені наповнюють вас енергією, силою та здоров'ям.

Примітка: під час виконання техніки найголовніше – не поспішати.

4. Коли будете готові вийти з образу, то стисніть пальці в кулаки. Сильно-сильно. Ще сильніше.

Глибоко вдихнувши через ніс, піднесіть руки догори.

Потягніться, затримавши дихання.

Опустіть руки та видихніть через рот.

Коли будете готові – розплющіть очі.

Дайте собі час, щоб адаптуватися. Коли повністю будете готові – поверніться з образу до реалій.

Техніка візуалізації О. Лоуена «Заземлення» [18].

Мета: увійти в контакт зі своїм тілом, відчуті його, отримати приємні відчуття та емоції, енергетично підзарядитися.

Примітка. Краще робити заземлення на реальній землі, якщо є можливість і бажання – стоячи босоніж.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

1. Початкове положення – стоячи, ноги розведені на ширину плечей, руки опущені та розслаблені, очі заплющені. У цьому положенні зробити кілька глибоких вдихів і видихів, виконуючи рухи з боку в бік.

Примітка. Під час виконання цієї вправи з'являється відчуття переміщення центру тяжіння тіла до стоп, нижня половина тіла стає важчою, верхня – легшою.

2. Уявіть перед собою величезне поле, удаліні – смужка лісу, поряд – затишне село.

Уявіть, що вся ця земля – до горизонту й далі, вся ця земна куля – призначена тільки для того, щоб на ній стояли ви, і тільки для того, щоб

бути вашою опорою. Намагайтеся повною мірою усвідомити це та відчути опору.

Чи відчуваєте опору під ногами?

Примітка. «Чим міцніше людина відчуває свій контакт із ґрунтом (реальністю), тим більше навантаження вона може винести та тим краще вона може керувати почуттями» (А. Лоуен [18])

3. Далі вам слід «укорінитися» в землі, з якою був налаштований контакт, пустити уявне коріння вглиб і вище з усього тіла через підшви.

Уявіть (за потреби), що через них ви позбавляєтеся усього зайвого та непотрібного, вбираєте в себе життєву енергію планети.

Насолодіться цим процесом. Не поспішайте.

4. Коли будете готові вийти з образу, то стисніть пальці в кулаки. Сильно-сильно. Ще сильніше.

Зробивши глибокий вдих через ніс, піднесіть руки догори.

Потягніться, затримавши дихання.

Опустіть руки та видихніть через рот.

Коли будете готові – розплющіть очі.

Дайте собі час, щоб адаптуватися. Коли повністю будете готові – поверніться з образу до реальності.

Візуалізаційна вправа О. Лоуена «Центрування» [18].

Мета: енергетична підзарядка.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

1. Уявіть, що ваше тіло має центр. Не центр тяжіння, а просто центр вашого тіла. Де він? Який він?

Примітка. Усі мають різне розташування центру тіла: у когось – у голові, у когось – у серці чи в плечах, у когось взагалі поза тілом. І на вигляд він різний: кулька, монетка, камінчик, крапка, потік диму тощо.

2. Визначившись із місцем та видом вашого центру, уявіть, як ви переміщуєте ваш центр по середній лінії тіла на пару пальців нижче за пупок.

Примітка. Зазвичай така дія також викликає приємні відчуття в тілі.

3. Уявіть, що у визначений центр можна закачувати енергію та розподіляти її по всьому тілу, просуваючи її глибше та ближче до поверхні.

4. Коли будете готові вийти з образу, то стисніть пальці в кулаки. Сильно-сильно. Ще сильніше.

Піднесіть руки догори, глибоко вдихнувши через ніс.

Потягніться, затримавши дихання.

Опустіть руки та видихніть через рот.

Коли будете готові – розплющіть очі.

Дайте собі час, щоб адаптуватися. Коли повністю будете готові – поверніться з образу до реальності.

Візуалізаційна вправа «Золотий предмет».

Мета: енергетична чистка та підзарядка.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – сидячи.

1. Сядьте зручно. Розслабтеся так, начебто хотіли трохи подрімати. Зосередьтеся на диханні. Ваше дихання повільне та спокійне.

2. Уявіть себе у будь-якому предметі округлої форми. Це може бути яйце, кокон, овал, шар... Все, що ви побачите, добре. Поганих образів немає.

3. Відчуйте себе в цьому предметі. Як вам у ньому? Чи комфортно вам у ньому?

4. Подивіться уважно на цей предмет із середини. Який він? Якого розміру? Якої форми? Якого кольору? Якого запаху? Який він на дотик? Чи є на його поверхні якісь брудні місця або тріщини?

5. Подумки підніміться над предметом. Подивіться на нього зовні. Який він? Якої він форми? З якого матеріалу його стінки? Якого він кольору? Якого запаху? Який він на дотик? Чи є на його поверхні якісь брудні місця або тріщини?

6. Подивіться праворуч від цього предмету. Що там? Опишіть.

Подивіться ліворуч від цього предмету. Що там? Опишіть.

Погляньте, що перед предметом. Що там? Опишіть.

Що знаходиться позаду від цього предмету?

7. А тепер уявіть, що йде дощ. Його краплі потрапляють на поверхню предмета та змивають з нього увесь бруд. Якщо були тріщини – поспостерігайте, як вони, наповнюючись водою, зникають. Предмет поступово стає чистим-чистим.

Який зараз ваш предмет? Якого кольору? Якого запаху?

8. Уявно поверніться в середину предмета. Якщо там є бруд, то уявіть, що стеля предмета розкривається, через зливний отвір підлоги дощ змиває увесь бруд. Стіни стають чистими та міцними.

Дощ вмиває й вас. Тепла вода змиває з вас втому, виснаженість....

Насолодіться цим процесом. Не поспішайте.

Дощ поступово вщухає.

9. А тепер подивіться вгору. Уявіть, що крізь отвір у стелі в середину предмета потрапляє золотий сонячний промінь енергії та здоров'я.

Він потрапляє через тім'ячко у вашу голову, шию, хребет, руки, тіло, ноги. Зосередьтеся на теплі, яке випромінює промінь, на енергії, що сповнює вас.

Відчуйте, де в тілі найгарячіше (саме там є ваша проблемна зона). Уявіть, що промінь наповнює цю зону здоров'ям й енергією.

Ви відчуваєте себе очищеним, сповненим сил, енергії, здоров'ям. Ваше тіло стає міцним й енергійним.

Наповнюйтесь енергією від променю сонця стільки, скільки вам це необхідно.

Не поспішайте. Насолодіться цим процесом, образом.

10. А тепер уявіть, що сонячний промінь поступово наповнює ваш предмет з середини, зафарбовуючи його в золотий колір. Увесь предмет стає золотим...

Відчуйте його міцність, силу, захищеність. Він начебто броня, яка вас захищає від усіх негараздів. Ви відчуваєте прилив сил, енергії, захищеність. Насолодіться цим образом. Не поспішайте.

11. Зосередьтесь на диханні. Воно впевнене та спокійне.

12. Коли будете готові вийти з образу, то стисніть пальці в кулаки. Сильно-сильно. Ще сильніше.

Піднесіть руки догори, глибоко вдихнувши через ніс.

Потягніться, затримавши дихання.

Опустіть руки та видихніть через рот.

Коли будете готові – розплющте очі.

Дайте собі час на адаптацію. Коли повністю будете готові – поверніться з образу до реалій.

Отже, біоенергетичні психотехнології є інтегральними й містять дихальні, візуалізаційні та сугестивні техніки. Вони є доволі дієвими та валідними лише для осіб з образним мисленням, оскільки для осіб з конкретно-логічним мисленням вони не підходять.

Розглянемо рекомендовані респондентами **психотехнології, які впливають на емоційну сферу особистості**.

Існує багато засобів нормалізації емоційного стану – релаксація, візуалізація, медитація, дихальні вправи, арт-техніки тощо. Опишемо ті з них, які саме рекомендували респонденти.

Техніка «Заземлення 5-4-3-2-1» [19].

Мета: зазначена техніка допомагає подолати тривогу та протистояти тривожному стану, що несподівано вас охопив.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

5 – знайдіть п'ять об'єктів, на яких ви зможете зупинити погляд. Декілька хвилин уважно розглядайте їх, помічаючи на них дрібні деталі.

Примітка. Знаходьте об'єкти, але не характеризуйте їх. Зосередьтесь на їхньому зовнішньому вигляді, а не на тому, чим вони є або як ви до них ставитеся.

Цілком нормально, якщо під час виконання цього завдання ваш розум «блукатиме». Помітивши свої думки, прийміть їх і поверніться до техніки. Ваш якор – фізичний простір.

4 – відчуйте чотири речі.

Примітка. Це може бути відчуття сонячного світла на вашій шкірі, відчуття тканини одягу, який ви носите, відчуття вологи з пляшки з водою

або чогось, що має зовсім іншу консистенцію, але того, до чого ви можете доторкнутися.

Не поспішайте. Витратьте декілька хвилин на те, щоб зосередитися та відчути.

3 – прислухайтеся до трьох різних звуків. Що ви чуєте?

Примітка. Наш мозок навчився відфільтровувати звуки та подразники, щоб ми могли спокійно жити. Вимкніть цей фільтр й уважно прислухайтеся до навколишніх звуків. На яких вам хочеться зосередитися?

Це завдання можна виконувати з музикою та без неї, прислухаючись до шумів навколо себе (руху транспорту, телевізора в сусідній кімнаті, повітря у вентиляційних отворах і, знову ж таки, не забувайте про тишу).

2 – сконцентруйте увагу на двох запахах.

Примітка. Для зосередження можете використовувати щось на зразок дезодоранту, ароматичної свічки чи парфумів. Ви можете відчути запах дощу в повітрі, запахи пори року або свіжоскошеної трави, якщо перебуваєте на вулиці.

1 – знайдіть одне щось смачне.

Примітка. Можливо, ви захочете взяти трохи цукерок, м'ятних льодяників або щось інше. Зосередьтесь на тому, чим ви смакуєте, які відчуття. Поміркуйте, завдяки яким елементам ця річ є такою смачною, як вона відчувається в роті.

Повторюйте вправу за необхідності.

Вправа «Посмішка всім тілом» (автор С. Ліпінська [17]).

Мета: емоційний стан.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи або сидячи.

1. Відчуйте хребет, поставте ноги на ширину плечей, руки покладіть на грудну клітину.

2. Налаштуйтеся на взаємодію з собою.

Поміркуйте, що б ви хотіли відпустити (це може бути тривога, сум, печаль, роздратування тощо).

Уявіть, де в середині вас може міститися ця негативна емоція.

3. Зосередьтесь на диханні, робіть вдих через ніс, видих – через рот (озвучуйте – ффффф.....). Коли робите видих – уявляйте, як ви видихаєте негативну емоцію з тіла.

Зробіть так декілька разів.

4. Посміхніться ротом. Продовжуємо дихати. На видиху посміхайтесь.

Посміхніться кутками ваших очей. Посміхайчись очима та губами, видихайте. Відчуйте, як змінюється на краще ваш емоційний стан.

5. Уявіть кулю з позитивною енергією. А тепер покладіть її в те місце, де була негативна емоція. Уявіть, як ця енергія змінює ваш емоційний стан. Відчуйте, як позитивна енергія сповнює ваше тіло та змінює емоційний стан.

Насолодіться цим процесом. Не поспішайте.

Необхідний час для виконання – 3–5 хвилин.

Дихальна техніка (автор Злата Зимовець).

Мета: нормалізація емоцій.

Примітка. Вдих робимо через ніс, а видих – через рот (вимовляємо звук – «ффффффф.....»).

Інструкція із застосування.

Положення тіла – сидючи або лежачи.

1. Прийміть зручне положення лежачи або сидючи.

2. Зробіть двічі повільний глибокий вдих через ніс і повільний видих через рот.

3. Повільно вдихніть через ніс і повільно й глибоко видихніть через рот усе повітря, що є в легенях. Затримайте дихання. Не дихайте доти, доки не закрутиться голова.

4. Глибоко через ніс вдихніть повітря. Затримайте дихання. Коли вже захочеться видихнути – зробіть ще невеличкий вдих і після цього через відкритий рот з силою видихніть повітря з легень.

5. Повторіть цей цикл дихання та додайте образну візуалізацію. Наприклад, видихайте будь-яку негативну емоцію (образу, злість, агресію), а вдихайте життєву енергію, позитивні емоції тощо. Насолодіться цим процесом. Не поспішайте. Повторіть останній цикл ще кілька разів.

Техніка візуалізації «Золотий кокон».

Мета: заспокоїти себе.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – сидючи або лежачи.

1. Прийміть зручне положення лежачи або сидючи.

Розслабтеся так, начебто хотіли трохи подрімати.

2. Виконайте техніку «Дихання на 4–7–8» [20].

Інструкція із застосування.

Повністю видихніть повітря зі свистячим звуком через рот.

Закрийте рот та через ніс вдихніть повітря, подумки рахуючи до чотирьох.

Затримайте дихання та порахуйте до семи.

Відкрийте рот і повністю видихніть повітря зі свистячим звуком через рот, рахуючи до восьми.

Повторіть цей цикл ще тричі.

3. Подумки скажіть собі: «Я – спокійний».

4. Уявіть, що ця афірмація – це потік енергії.

Уявіть, що, промовляючи афірмацію: «Я – спокійний», – ви спрямовуєте на себе потік золотистої енергії, яка огортає вас, створюючи надійний захисний золотистий кокон – спокою, сили та захищеності.

Кокон навколо вас стає дедалі міцнішим.

Ви спокійні. Вам у ньому затишно та комфортно.

Насолодіться цим відчуттям. Не поспішайте.

Уявляйте, як спокій розтікається вашим тілом.

Ви – розслаблені, спокійні.

4. Коли будете готові вийти з образу, то стисніть пальці в кулаки. Сильно-сильно. Ще сильніше.

Піднесіть руки догори, глибоко вдихнувши через рот.

Потягніться, затримавши дихання.

Опустіть руки та видихніть через рот.

Розплющіть очі.

Дайте собі час на адаптацію. Коли повністю будете готові – поверніться з образу до реалій.

Розглянемо рекомендовані респондентами **психотехнології, спрямовані на когнітивну сферу особистості.**

Метою застосування цих психотехнологій, на думку респондентів, є переключення від одного виду діяльності на інший, одних думок на інші.

Вправа «П'ятірка» [21].

Мета: переключення уваги.

Необхідний час – від 10 до 30 секунд.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – сидючи або лежачи.

1. Озирніться та оберіть п'ять об'єктів різних кольорів.

2. Зосередьтеся та прислухайтесь: які п'ять звуків ви чуєте?

3. Визначте п'ять тілесних відчуттів, які ви наразі відчуваєте (відчуття одягу на плечах, зіткнення спини з кріслом тощо).

Примітка. Якщо увага почне вислизати (напевно), просто відмітьте це та поверніться до виконання завдання.

Якщо на думку спадатимуть думки, скажіть собі: «Дякую, я тебе почув», – і знову поверніться до завдання.

Вправа «Думки на папері» [21].

Примітка. Корисно використовувати або на ніч перед засинанням, або у разі відчуття, що «голова пухне від справ».

Інструкція із застосування.

Положення тіла – сидючи.

Візьміть аркуш паперу (або створіть новий документ на пристрої) та запишіть усі думки, які «крутяться» в голові, хаотично, незалежно від їх важливості.

І так до відчуття того, що в голові вже не залишилося думок.

Примітка. Після такого перенесення інформація залишається у зовнішньому світі, потреби утримувати її в оперативній пам'яті немає.

Візуалізаційна техніка «Ритуал переходу межі “робочий – неробочий час”».

Мета: переключення від робочих питань.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

Намалюйте крейдою лінію-межу або використайте поріг кабінету. Перед виходом із робочого кабінету подивіться на межу.

Зробіть вдих і на видиху подумки промовте: «Усе, що було тут, – залишиться тут» (або «Усі робочі моменти залишаються на роботі») тощо.

Повторити афirmaцію декілька разів.

Візуалізаційна техніка «Скинутий рюкзак».

Мета: переключення від робочих питань.

Інструкція із застосування.

Положення тіла – стоячи.

1. Зупиніться біля дверей дому (квартири).

2. Уявіть, що всі ваші робочі турботи та переживання полишили вас і зібралися в міцно закритому невидимому рюкзаку за вашою спиною.

3. Різно киньте ваші руки вниз і різко видихніть, струсіть рюкзак на підлогу за спиною.

4. Уявіть, як він палає яскравим полум'ям.

5. Посміхніться. Вдихніть. З посмішкою заходьте до будинку (квартири).

Слід зауважити, що є досить багато технік самопомоги, які впливають на когнітивну сферу особистості, однак, на думку респондентів, для фахівців допомагаючих професій, переважно потрібні ті, які сприяють переключенню від одного виду діяльності на інший, від одних думок на інші.

Висновки

Схарактеризовані автором статті засоби, методи, вправи й техніки самопомоги психологами в процесі їхньої психологічної практики не є сталими, виключними та незмінними. Їх потрібно доповнювати й розширювати за сферами їх застосування (тілесною, біоенергетичною, емоційною та когнітивною), а для цього слід продовжити дослідження.

Однак, факт того, що раніше не була розкрита методика застосування психотехнологій фахівцями допомагаючих професій, дає змогу стверджувати, що це наукове дослідження є практично орієнтованим та вкрай необхідним, особливо на сучасному етапі психологічної практики та розвитку психологічної науки.

Варто зауважити, що зазначені психотехнології самопомоги в процесі психологічної практики сприятимуть: 1) підвищенню рівня психологічної обізнаності та професійного розвитку психологів-консультантів і психотерапевтів стосовно методів, технік і вправ самопомоги; 2) профілактиці професійного вигорання психологів-консультантів і психотерапевтів; 3) нормалізації фізичного та психічного стану психологів-консультантів і психотерапевтів у процесі їхньої психологічної практики тощо.

REFERENCES

- [1] Wojdylo, K., Baumann, N., & Kuhl, J. (2017). The Firepower of Work Craving: When Self-Control is burning under the rubble of self-regulation. *PLoS One*, 12(1). doi: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0169729>.
- [2] Faramarz, Ramzi, & Omid, Saed. (2019). The Roles of Self-Regulation and Self-Control in Procrastination. *Psychol Behav Sci Int J*, 13(3), 555863. doi: 10.19080/PBSIJ.2019.13.555863.
- [3] Bertisch Meir, R. (2005). *Adopt a Psychologist: International Psychology Reporter*. Washington, DC: American Psychological Association.
- [4] Duncan, B.L., Miller, S.D., Wampold, B.E., & Hubble, M.A. (Eds.). (2010). *The heart and soul of change: Delivering what works in therapy* (2nd ed.). American Psychological Association. doi: <https://doi.org/10.1037/12075-000>.
- [5] Kristin M., Vespia, & Eric M., Sauer. (2006). Defining characteristic or unrealistic ideal: Historical and contemporary perspectives on scientist-practitioner training in counselling psychology. *Counselling Psychology Quarterly*, 19(3), 229-251. doi: 10.1080/09515070600960449.
- [6] Kristin M., Vespia. (2006). Integrating professional identities: Counselling psychologist, scientist-practitioner and undergraduate educator. *Counselling Psychology Quarterly*, 19(3), 265-280. doi: 10.1080/095150706009605554.
- [7] Novotney, A. (2013). The therapist effect. *Monitor on Psychology*, 44(2), 48.
- [8] Tsilimak, O., Shcherbakova, I., Berezka, S., Formaniuk, Y., Rudenko, L., & Mateiko, N. (2021). Classification of Professionally Important Abilities and Skills of a Counseling Psychologist. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12(1), 363-377. doi: <https://doi.org/10.18662/brain/12.1/187>.
- [9] Beckmann, J., & Kellmann, M. (2004). Self-regulation and recovery: Approaching an understanding of the process of recovery from stress. *Psychol Report*, 95, 1135-1153. doi: 10.2466/PRO.95.7.1135-1153.
- [10] Luszczynska, A., Diehl, M., Gutiérrez Doña, B., Kuusinen, P., & Schwarzer, R. (2004). Measuring one component of dispositional self-regulation: attention control in goal pursuit. *Pers Indi-vid Dif*, 37, 555-566.
- [11] Forgas, J.P., Baumeister, R.F., & Tice, D.M. (Eds.). (2009). *Psychology of Self-Regulation: Cognitive, Affective, and Motivational Processes* (1st ed.) Psychology Press. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203837962>.
- [12] Inzlicht, M., Werner, K.M., Briskin, J.L., & Roberts, B.W. (2021). Integrating Models of Self-Regulation. *Annual Review of Psychology*, 72(1), 319-345. doi: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-061020-105721>.
- [13] Chotyry tekhniky samorehuljatsii, yaki dopomozhut vidnovyty emotsiyni resurs [Four self-regulation techniques that help restore emotional resources]. (n.d.). www.pedrada.com.ua. Retrieved from <https://www.pedrada.com.ua/article/3018-chotiri-tehnki-samoregulyats-yak-dopomojut-vidnoviti-emotsyniy-resurs> [in Ukrainian].
- [14] Sem-tekhnik-vizualizatsii [Seven-Visualization Techniques]. (n.d.). 4brain.ru. Retrieved from <https://4brain.ru/blog> [in Russian].

- [15] Antistressovyy kompleks uprazhneniy [Anti-stress set of exercises]. (n.d.). *osvita.ua*. Retrieved from <https://osvita.ua/school/method/teacher/350> [in Russian].
- [16] Poniattia samorehuliatitsii. Sposoby samorehuliatitsii [Concept of self-regulation. Ways of self-regulation]. (n.d.). *sumy-gospital.lic.org.ua*. Retrieved from <https://sumy-gospital.lic.org.ua/novyny-2/poniattia-samorehuliatitsii-sposoby-samorehuliatitsii/> [in Ukrainian].
- [17] Lipynska, S. Samodopomoha [Self-help]. (n.d.). *switlipinska.com*. Retrieved from <https://switlipinska.com/uprazhneniya/microcourse-body-charge/> [in Ukrainian].
- [18] Louen, A. *Psikhologiya tela. Bioenergeticheskij analiz tel* [Body psychology. Bioenergetic body analysis]. Retrieved from [livelib.ru: https://www.livelib.ru/book/1000203567-psihologiya-tela-bioenergeticheskij-analiz-tela-a-louen](https://www.livelib.ru/book/1000203567-psihologiya-tela-bioenergeticheskij-analiz-tela-a-louen) [in Russian].
- [19] Tekhnika "Zazemlennia 5-4-3-2-1" [Technique "Grounding 5-4-3-2-1"]. (n.d.). *www.cluber.com.ua*. Retrieved from <http://www.cluber.com.ua/lifestyle/krasota-i-zdorove/2021/01/tehnika-zazemleniya-5-4-3-2-1-uprazhnenie-kotoroe-pomozhet-preodolet-trevogu/> [in Ukrainian].
- [20] Uprazhneniia dlia sniatia stressa [Exercise to relieve stress]. (n.d.). *sosh5geo.ru*. Retrieved from <http://sosh5geo.ru/wp-content/uploads/> [in Russian].
- [21] Alokhin, A.I., & Meteleva, A.A. (2019). Metody samoreguliatitsii psikhicheskikh sostoianiy kak sposoby borby so stressom v sovremennykh usloviakh [Methods of self-regulation of mental states as ways of dealing with stress in modern conditions]. *Molodoy uchenyy, Young scientist*, 2(240), 315-317. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/240/55382/> [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Wojdylo K., Baumann N., Kuhl J. The Firepower of Work Craving: When Self-Control is burning under the rubble of self-regulation. *PLoS One*. 2017. No. 12 (1). doi: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0169729>.
- [2] Faramarz Ramzi, Omid Saed. The Roles of Self-Regulation and Self-Control in Procrastination. *Psychol Behav Sci Int J*. 2019. No. 13 (3). P. 555863. doi: 10.19080/PBSIJ.2019.13.555863.
- [3] Bertisch Meir R. Adopt a Psychologist: International Psychology Reporter. Washington, DC : American Psychological Association, 2005.
- [4] The heart and soul of change: Delivering what works in therapy / B. L. Duncan, S. D. Miller, B. E. Wampold, M. A. Hubble (Eds.). 2nd ed. American Psychological Association, 2010. doi: <https://doi.org/10.1037/12075-000>.
- [5] Kristin M. Vespia, Eric M. Sauer. Defining characteristic or unrealistic ideal: Historical and contemporary perspectives on scientist-practitioner training in counselling psychology. *Counselling Psychology Quarterly*. 2006. No. 19 (3). P. 229–251. doi: 10.1080/09515070600960449.
- [6] Kristin M. Vespia. Integrating professional identities: Counselling psychologist, scientist-practitioner and undergraduate educator. *Counselling Psychology Quarterly*. 2006. No. 19 (3). P. 265–280. doi: 10.1080/09515070600960554.
- [7] Novotney A. The therapist effect. *Monitor on Psychology*. 2013. Vol. 44. No. 2. P. 48.
- [8] Tsilmak O., Shcherbakova I., Berezka S., Formaniuk Y., Rudenko L., Mateiko N. Classification of Professionally Important Abilities and Skills of a Counseling Psychologist. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2021. No. 12 (1). P. 363–377. doi: <https://doi.org/10.18662/brain/12.1/187>.
- [9] Beckmann J, Kellmann M. Self-regulation and recovery: Approaching an understanding of the process of recovery from stress. *Psychol Report*. 2004. No. 95. P. 1135–1153. doi: 10.2466/PRO.95.7.1135-1153.
- [10] Luszczynska A., Diehl M., Gutiérrez Doña B., Kuusinen P., Schwarzer R. Measuring one component of dispositional self-regulation: attention control in goal pursuit. *Pers Indi-vid Dif*. 2004. No. 37. P. 555–566.
- [11] Psychology of Self-Regulation: Cognitive, Affective, and Motivational Processes (1st ed.) / J. P. Forgas, R. F. Baumeister, D. M. Tice (Eds.). Psychology Press, 2009. doi: <https://doi.org/10.4324/9780203837962>.
- [12] Inzlicht M., Werner K. M., Briskin J. L., Roberts B. W. Integrating Models of Self-Regulation. *Annual Review of Psychology*. 2021. No. 72 (1). P. 319–345. doi: <https://doi.org/10.1146/annurev-psych-061020-105721>.
- [13] Чотири техніки саморегуляції, які допоможуть відновити емоційний ресурс URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/3018-chotiri-tehniki-samoregulyats-yak-dopomojut-vidnoviti-emotsyniy-resurs>.
- [14] Семь-техник-визуализации. URL: <https://4brain.ru/blog>.
- [15] Антистрессовый комплекс упражнений. URL: <https://osvita.ua/school/method/teacher/350>.
- [16] Поняття саморегуляції. Способи саморегуляції. URL: <https://sumy-gospital.lic.org.ua/novyny-2/poniattia-samorehuliatitsii-sposoby-samorehuliatitsii/>.
- [17] Ліпинська С. Самопомога. URL: <https://switlipinska.com/uprazhneniya/microcourse-body-charge/>.
- [18] Лоуэн А. Психология тела. Биоэнергетический анализ тел. URL: [livelib.ru: https://www.livelib.ru/book/1000203567-psihologiya-tela-bioenergeticheskij-analiz-tela-a-louen](https://www.livelib.ru/book/1000203567-psihologiya-tela-bioenergeticheskij-analiz-tela-a-louen).
- [19] Техніка «Заземлення 5-4-3-2-1». URL: <http://www.cluber.com.ua/lifestyle/krasota-i-zdorove/2021/01/tehnika-zazemleniya-5-4-3-2-1-uprazhnenie-kotoroe-pomozhet-preodolet-trevogu/>.
- [20] Упражнения для снятия стресса. URL: <http://sosh5geo.ru/wp-content/uploads/>.
- [21] Алёхин А. И., Метелева А. А. Методы саморегуляции психических состояний как способы борьбы со стрессом в современных условиях *Молодой ученый*. 2019. № 2 (240). С. 315–317. URL: <https://moluch.ru/archive/240/55382/>.

Стаття надійшла до редколегії 18.03.2022

Tsilmak O. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Psychology of the National University «Odessa Law Academy», Odessa, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7348-4876>

Basic Self-Help Technologies in the Process of Psychological Practice

*Ways of helping themselves by psychologists and psychotherapists are still not structured and described in psychological science and practice. Although, there is a need for this, especially among psychologists of the system of the Ministry of Internal Affairs, the Armed Forces of Ukraine, the State Service of Ukraine for Emergency Situations and other departments. The **purpose** of the article is to describe scientific and practical recommendations on algorithms for the use of leading self-help technologies by psychologists in the process of psychological practice. The conducted scientific research made it possible to establish that psychologists and psychotherapists use certain psychotechnologies for self-help in such spheres of influence as bodily, bioenergetic, emotional and cognitive. Basically, these psychotechnologies are integrative, that is, they are aimed at several spheres of influence at the same time. The **scientific novelty** of the article is that I: for the first time: 1) conducted a survey of practical psychologists and psychotherapists regarding the psychotechnologies that they use in the process of psychological practice; 2) systematized psychotechnologies by spheres of influence; 3) four types of psychological activity of the "Helping those who help" direction (psychotherapy, supervision, advanced training and professional development, self-help) are identified and their main functions are determined; the algorithm for applying some exercises and techniques was further developed in accordance with modern realities and the achievements of psychological science. The **practical significance** of the article lies in the fact that the algorithms of self-help psychotechnologies described by us will contribute to: 1) increasing the level of professional development of psychologists; 2) prevention of professional burnout among psychologists; 3) normalization of their physical and mental state, etc.*

Keywords: exercise; psychologist; psychotechnology; self-help; technique.

Сірко Р. І. – доктор психологічних наук, доцент, начальник кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, м. Львів
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9398-6272>;

Слободяник В. І. – кандидат психологічних наук, доцент, начальник інституту післядипломної освіти Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, м. Львів
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6533-3453>

Психолінгвістичні особливості деяких понять екстремальної психології

Мета. У сучасній академічній науці використовують різноманітні поняття, які характеризують ситуації, що спричиняють негативні наслідки для життєдіяльності людини, проте єдиний погляд науковців на їх взаємозалежність, узгодженість і взаємозв'язок відсутній. Саме тому важливим є здійснення психолінгвістичного аналізу зазначених понять екстремальної психології. **Методологія.** У психологічній літературі вживають такі поняття, як «екстремальна психологія» (В. Лебедєв, В. Лефтеров, М. Магомет-Емінов, Л. Перелігіна, О. Тімченко й інші), «психологія діяльності в особливих умовах» (Ю. Забродін, В. Лефтеров, Б. Ломов, В. Осьодло, Є. Потапчук, інші), «кризова психологія» (Е. Битюцька, Ф. Василюк), «психологія безпеки» (І. Баєва, І. Приходько), «психологія ризику» (Т. Корнілова), «екстремальна психопедагогіка» (О. Столяренко), «екстремально-професійна підготовка» (М. Козяр). Представники діяльнісного підходу розглядають екстремальну психологію з огляду на особливості діяльності в екстремальних умовах; представники особистісного підходу оперують поняттями «кризова психологія», «важкі життєві ситуації», «травма», розглядають екстремальну психологію в контексті наслідків екстремальної ситуації для особистості й особливості її лікування; вивчають новий напрям «психологія безпеки», у межах якого екстремальну ситуацію трактують як результат активної взаємодії особистості й середовища, а безпеку – стан захищеності людини та середовища; важливим аспектом є дослідження ризику та ризикованих ситуацій. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що на підставі етимологічного аналізу понять, які використовують в екстремальній психології, висвітлено їхнє психологічне значення та здійснено психолінгвістичний аналіз. **Висновки.** Термінологічний та етимологічний аналіз досліджуваних понять дає підстави визначити їхню спільну рису, оскільки всі вони пов'язані з негативними подіями та їхніми наслідками, шкодою для життєдіяльності, нещастями, бідой. Проте вони мають і відмінності: небезпека (можливість нещастя), ризик (усвідомлена можливість невдачі), загроза (можливість виникнення прикрого), стрес (напруга), криза (переломний момент, загострення), катастрофа (важкі потрясіння), травма (пошкодження здоров'я), аварія (пошкодження), надзвичайний (непередбачений), екстремальний (граничний), особливий (своєрідний), екстрений (невідкладний). Отже, коли ми говоримо про ситуації, які потенційно можуть негативно вплинути на життєдіяльність людей, тобто ті, які ще не сталися, доцільним є вживання таких означень, як: особливі, небезпечні, ризиковані, загрозливі, стресогенні. А у тих випадках, коли ми говоримо про те, що вже трапилось або відбувається зараз, потрібно вживати слова – кризові, катастрофічні, надзвичайні, екстремальні, екстрені, аварійні.

Ключові слова: екстремальна психологія; психологія діяльності в особливих умовах; психологія безпеки; криза; травма; ризик; стрес.

Вступ

В умовах сьогодення майже в кожній державі відбуваються події, пов'язані з природними, екологічними, техногенними й технічними катастрофами, які спричиняють загибель значної кількості людей, а також залишають психологічні та фізичні травми в тих, хто вижив. У сфері екстремальних ситуацій психічне життя людей нерідко набуває своєрідних рис, а психологічні закономірності виступають в особливих поєднаннях, які не властиві іншим умовам життя. Саме тому окремою галуззю психології є так звана екстремальна психологія.

Мета і завдання дослідження

До сьогодні не існує чіткого визначення екстремальної психології. Складність вивчення полягає в багатогранності надзвичайних ситуацій.

Екстремальна ситуація – це і землетрус, і завал шахти, і паніка в натовпі, і суїцид, і втрата роботи тощо. Тому наразі в психологічній літературі використовують поняття: «екстремальна психологія» (В. Лебедєв, В. Лефтеров, М. Магомет-Емінов, Л. Перелігіна, О. Тімченко й інші), «психологія діяльності в особливих умовах» (Ю. Забродін, В. Лефтеров, Б. Ломов, В. Осьодло, Є. Потапчук й інші), «кризова психологія» (Е. Битюцька, Ф. Василюк), «психологія безпеки» (І. Баєва, І. Приходько), «психологія ризику» (Т. Корнілова), «екстремальна психопедагогіка», (О. Столяренко), «екстремально-професійна підготовка» (М. Козяр).

Так, представники діяльнісного підходу аналізують екстремальну психологію з огляду на особливості діяльності в екстремальних умовах; вивчають стрес-фактори, які впливають на професійну діяльність; розглядають питання соціально-психологічного забезпечення діяльності;

досліджують особливості адаптації до екстремальних умов і психічні стани у разі дезадаптації. Згідно з цим, екстремальна психологія – це галузь психології, яка вивчає загальні психологічні закономірності життя та діяльності людей у змінених, незвичних для них умовах існування: під час авіаційного чи космічного польотів, підводного плавання, перебування у важкодоступних районах земної кулі тощо [10, с. 403].

Представники особистісного підходу оперують поняттями «кризова психологія», «важкі життєві ситуації», «травма», розглядають екстремальну психологію з огляду на наслідки екстремальної ситуації для особистості й особливості її лікування; досліджують різні типи важких життєвих ситуацій і конфліктів, до яких належать: втрата роботи чи близької людини, насильство, тероризм, які, можливо, і не досягають ступеню екстремальності загалом, проте є вагомими саме для цієї людини. З цього боку екстремальна психологія – це психологічна дисципліна, яка вивчає психічну діяльність людини в подіях трансординарного й ординарного модусів існування до межових смислів буття і небуття [7, с. 10].

У сучасній психологічній літературі вивчають новий напрям «психологія безпеки», де екстремальна ситуація – це результат активної взаємодії особистості та середовища, а безпека – стан захищеності людини та середовища. У цьому контексті екстремальна ситуація – ситуація, котра викликає актуалізацію потреби в безпеці, й одночасно блокує її задоволення. Отже, психологія безпеки вивчає соціопсихологічні явища та процеси, які виникають у ситуації загрози [1, с. 56]. Зазначений підхід дає можливість розглядати особистість не лише в аспекті соціальних процесів, але й в аспекті соціальних ситуацій (зовнішнє середовище), у котрих людина перебуває.

Важливим є й дослідження ризику та ризикованих ситуацій (Т. Корнілова, В. Кочетков, Г. Солнцева). Так, А. Петровський ввів поняття «надситуативного» ризику, який вчений трактує як особливу активність особистості, а С. Ліпатов розмежовує «керований та некерований ризик» відповідно до ймовірності впливу особистості на екстремальні ситуації, які можуть виникнути в майбутньому.

Немає єдиної думки серед науковців також щодо трактування негативних неординарних умов життєдіяльності особистості: вживаються терміни «важкі життєві умови» (Л. Анциферова), «травматичні ситуації» (Ф. Василюк), «травматичні стресові ситуації» (Е. Лабезная), «кризові ситуації» (А. Осипова, Т. Титаренко), «екстремальні ситуації» (І. Малкина-Пих), «надзвичайні ситуації» (О. Бандурка). Деякі дослідники розмежовують «звичайні та екстремальні умови діяльності» (М. Корольчук, В. Крайнюк), «складні, напружені та екстремальні умови діяльності». (О. Охременко), «повсякденну

працю та роботу в екстремальних ситуаціях» (С. Іванова), «особливі та екстремальні умови діяльності» (А. Деркач, Ю. Забродін, В. Зазикін, Б. Ломов, В. Небиліцин). Так, на думку В. Небиліцина [8], екстремальні умови – це граничні умови тих ситуацій, які в нормі не приносять дискомфорту. Водночас Ю. Забродін [4] розрізняє власне особливі умови діяльності, коли діяльність виконується з епізодичною дією екстремальних чинників, та екстремальні умови діяльності як крайню форму особливих умов, коли екстремальні чинники присутні постійно. На думку Б. Ломова [0], екстремальні умови – це ті, які потребують мобілізації аварійних резервів організму.

У сучасній академічній науці оперують різноманітними поняттями, які характеризують ситуації, що викликають негативні наслідки для життєдіяльності людини, проте єдиний погляд науковців на їх взаємозалежність, узгодженість та взаємозв'язок відсутній. Саме тому важливим є здійснити психолінгвістичний аналіз вищезазначених понять екстремальної психології.

Виклад основного матеріалу

Згідно з академічним тлумачним словником української мови термін «безпека» визначається як «стан, коли кому-, чому-небудь ніщо не загрожує» [12, т. 1, с. 137]; «небезпека» трактується як «можливість якогось лиха, нещастя, якоїсь катастрофи, шкоди» [12, т. 5, с. 246], а «небезпечний» – як той, хто може заподіяти кому-небудь щось неприємне, якеś нещастя, і загрожує чієму-небудь життю, здоров'ю [12, т. 5, с. 246]. В українській мові в словах «безпека» та «небезпечний» є спільний корінь *–лек–*, що є уособленням давньоукраїнського міфологічного божества Пека, який подібний до чорта, підступний, лихий та кровожерливий, також, можливо, саме звідси походить і слово «пекло». З вищезазначеного виходить, що слово «безпека» складається з префіксу *без–* та кореню *–лек–*, тобто без Пека, та має на увазі відсутність негативної дії з боку цього персонажа. Етимологія ж російського слова «безопасность» зовсім інша, оскільки воно походить від давньоруського слова *опасный*, тобто «охоронний, старанний» та префіксу *без–* (*безо–, безъ–*) – «той, що не має чого-небудь», тобто це словосполучення тлумачиться як відсутність охорони [5]. Наприклад, загальновідомими є такі види безпеки: безпека людини (правова, психологічна, фізична), національна безпека (державна, політична, економічна, військова, банківська, інформаційна, демографічна, енергетична), безпека життєдіяльності (безпека праці, громадянська), безпека конкретних видів діяльності (гірнична, ядерна тощо), безпека споруд й об'єктів (пожежна, техногенна, радіаційна).

Стосовно етимології терміну «ризик» існують суперечності, походження його виводять як від латинського давньогрецького *rizikon* – «скеля», так і від латинського *risicum* – «небезпека», італійського *risicare* – «лавірування поміж скелями», французького *risque* – «ризик», тобто першочергове значення цього слова – небезпека лавірування човнами поміж скелями, що в стародавні часи було неймовірно важкою та небезпечною справою. Наразі ризик трактують як «усвідомлену можливість небезпеки», «сміливий вчинок зі сподіванням успіху», «можливість збитків або невдачі в якійсь справі» [12, т. 8, с. 539].

Слово «загроза», яке походить від старослов'янського гроза *φρίκη* – «страх, жак», тлумачиться як «те, що може заподіяти яке-небудь зло, неприємність» і «можливість виникнення чогось небажаного, прикрого» [12, т. 3, с. 95]. Наприклад, під поняттям «загрози національної безпеки» розуміються вже наявні та можливі в майбутньому явища та фактори, які створюють небезпеку національним інтересам країни. Згідно із Законом України від 18 червня 2003 року «Про основи національної безпеки України» № 964-IV існують такі види загроз: у зовнішньополітичній сфері (посагання на державний суверенітет і територіальну цілісність, воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні конфлікти тощо), у сфері державної безпеки (розвідувально-підривна діяльність, організована злочинність, корупція та хабарництво, тероризм, незаконні воєнізовані збройні формування тощо), у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону (незаконне ввезення зброї масового ураження та наркотиків, нелегальна міграція, збройні протистояння з іншими державами тощо), у внутрішньополітичній сфері (міжетнічні та міжконфесійні конфлікти, екстремістські організації, сепаратизм, порушення прав і свобод людини), в економічній сфері (боргова залежність держави, зниження внутрішнього валового продукту, скорочення інвестицій, зростання кредитних ризиків, «тіньова» економіка, неефективна антимонопольна політика), у соціальній і гуманітарній сфері (безробіття, демографічна криза, духовна деградація суспільства, збільшення безпритульності, поширення наркоманії та алкоголізму), у науково-технологічній сфері (науково-технологічне відставання від інших країн, низька конкурентоспроможність продукції, відплив учених і фахівців до інших країн), в екологічній сфері (виснажливе використання природних ресурсів, погіршення екологічного стану тощо), в інформаційній сфері (обмеження свободи слова, комп'ютерний тероризм, поширення насильства та порнографії засобами масової інформації).

На сьогодні не існує одностайної думки науковців щодо узгодженості таких понять, як: загроза, ризик, небезпека. Деякі науковці розглядають небезпеку як вужче значення ризику, тобто

ризик трактують як потенційну загрозу, а небезпеку – як ситуацію, яка вже відбулася [9, с. 280–284]. Водночас більшість авторів загрозу вважають як найбільш конкретну та безпосередню форму небезпеки або ж сукупність негативних чинників й умов [2].

Поняття «криза» – це «різка зміна звичайного стану речей, злам, розлад, занепад, загострення суперечностей» [12, т. 4, с. 343]. Існує декілька версій походження зазначеного терміна: від грецького слова *χρίσις* – «рішення, результат» і латинського *crisis* – «переломний момент». Цікавим є факт, що китайське слово «криза» (危機, 危机) складається з двох ієрогліфів, що означають, відповідно, «небезпека» та «можливість». Існують різноманітні види криз. Так, для кризи суспільства (ідейної, політичної, урядової, економічної) характерним є знецінення ідей, економічний занепад і загострення класових розбіжностей. У сучасній українській психології поняття «кризові ситуації» переважно вживають стосовно криз особистості (душевна криза, вікова криза, кризи втрати, сімейні кризи тощо), ключовими ознаками яких є гостре невдоволення собою, своїм способом життя, стосунками з близькими, водночас людина вже не може діяти відомими їй раніше способами поведінки, тому доводиться переосмислювати цінності та набувати нових знань і навичок. Існує ще й медичний термін «кризовий стан» – «переломний момент хвороби, після якого стан хворого або поліпшується, або погіршується» [12, т. 4, с. 343].

Термін «катастрофа» походить від стародавнього грецького *катастроφή*, що значить «переворот, повалення, смерть». Згідно з академічним тлумачним словником української мови «катастрофа» – «раптове лихо, подія з тяжкими трагічними наслідками; знищення, загибель, руйнація», а також «тяжке потрясіння, що стає причиною істотної зміни, різкого перелому в особистому або суспільному житті» [12, т. 4, с. 118]. Часто можна зустріти такі словосполучення, як: медицина катастроф, ядерна катастрофа, катастрофа планетарного масштабу, катастрофічні наслідки тощо.

Поняття «лихо» походить від праслов'янського *leikso*, що значить «позбавлений, сумний, злий, поганий, лихий», а в російській мові аналогом лиха є слово «бедствие», тобто «велике нещастя з важкими, часто смертельними наслідками» [13]. Як український синонім лиха – біда, так і російські слова *беда* та *бедствие*, чеське *bída* «бідність», польське *biada* «горе» походять від старослов'янського слова *бѣда* у значенні «нещастя, горе» та від індоєвропейського *bed* – «поганий» [14].

Термін «стихийне лихо» використовують у значенні екстремальне явище природи, яке порушує нормальну життєдіяльність людини,

характерними ознаками якого є непередбачуваність і мала ймовірність його запобігання. У наукових джерелах виокремлюють такі види стихійного лиха за місцем локалізації: літосферні (землетруси, вулкани, зсуви, селі, обвали), атмосферні (урагани, смерчі, град, блискавка, зливи, ожеледь, посухи, шквали, пилові бурі, снігопади, лісові та торф'яні пожежі), гідросферні (цунамі, повінь, снігові лавини, шторми).

Слово «аварія» походить з арабського слова *awâr* – «пошкодження» й означає «значне пошкодження механізму» або «невдача, несподіване порушення перебігу якоїсь справи; нещастя» [12, т. 1, с. 8]. У сучасній українській мові термін «аварія» вживають переважно стосовно техногенних надзвичайних ситуацій, прикладом цього є аварія на Чорнобильській атомній електростанції, яка трапилася 26 квітня 1986 року.

Слово «надзвичайний», яке походить від польського слова *zwykajny* – «звичайний» та додавання префіксу *nad-* – «вище, зверху», згідно з тлумачним словником – «дуже сильний за ступенем свого виявлення та не схожий на інших, винятковий», а також як «непередбачений, викликаний певною необхідністю, екстрений, позачерговий» [12, т. 5, с. 66]. Потрібно зазначити, що в спеціальній літературі вживають такі поняття, як: «надзвичайна ситуація» – становище на певній території, спричинене небезпечною подією, з характерними ознаками порушення нормальних умов життєдіяльності та загрозою для життя і здоров'я населення; «надзвичайний стан» – особливий правовий режим, який вводять у країні в разі виникнення надзвичайних ситуацій. На сьогодні згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 15 липня 1998 року «Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій» № 1099 та від 24 березня 2004 року «Про затвердження порядку класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями» № 368 надзвичайні ситуації класифікують таким чином: за причинами походження (техногенного, природного, соціально-політичного та воєнного характеру), за територіальним поширенням (державного, регіонального, місцевого або об'єктового рівня).

Академічний тлумачний словник української мови трактує поняття «екстремальний» як «дуже значний, надзвичайний за своїм виявом, силою, величиною» та «той, що досягнув найвищої точки, крайній» [12, т. 11, с. 681]. Етимологія цього слова – від латинського *extremus*, що значить «крайній, граничний». Прикладами екстремальних ситуацій можуть бути як аварії, так і нещасні випадки.

Термін «особливий» у словнику зазначено як той, «який чимось виділяється серед інших, не такий, як інші, не схожий на інші; незвичайний, винятковий» або ж «який відзначається більшою, ніж звичайно, мірою свого вияву» [12, т. 5, с. 779].

Існує припущення, що це слово походить від старослов'янського *sobъ* – «своєрідність, особливість» [15].

В умовах сьогодення дослідники розділяють поняття «особливі умови» та «екстремальні умови». Так, на думку В. Небиліцина, екстремальні умови – це граничні умови тих ситуацій, які у нормі не приносять дискомфорту [8]. Водночас Ю. Забродін розрізняє власне особливі умови діяльності, коли діяльність виконується з епізодичною дією екстремальних чинників, та екстремальні умови діяльності як крайню форму особливих умов, коли екстремальні чинники присутні постійно [4]. Також Б. Ломов трактує екстремальні умови як такі, котрі потребують мобілізації аварійних резервів організму [6].

Використовують також і термін «екстрений», який походить від латинських слів *extra* (*ordinem*) «поза (нормою, порядком)», тобто той, «якого не можна відкласти; невідкладний, терміновий» або «якого не передбачили; несподіваний» [12, т. 2, с. 466]. Наприклад, одним з ключових завдань психолога Державної служби України з надзвичайних ситуацій є надання екстреної психологічної допомоги постраждалому населенню.

Терміни «стрес» і «стресогенні», походять від англійського *stress* «тиск, напруга», що тлумачиться як «стан підвищеної напруги, що викликаний сильним подразником» [15], «захисна реакція організму у відповідь на сильні подразники» [13], «стан організму, що виявляється у формі напруження або специфічних пристосувальних реакцій у відповідь на дію несприятливих зовнішніх або внутрішніх факторів» [12, т. 9, с. 764], «стан максимального психічного напруження, що виникає в людини в процесі діяльності або поведінки під впливом несприятливих, значних за силою та довготривалістю зовнішніх і внутрішніх неспецифічних дій, умов середовища» [11, с. 298]. Поняття «стресогенна ситуація» вживається у тих випадках, коли ця подія викликає або може викликати стрес у людини. У психологічному словнику наведено визначення поняття «стресогенні фактори» як «несприятливі стресори, що викликають в організмі людини стан стресу – напруження» [11, с. 298]. Вони можуть бути як фізіологічними (надмірне фізичне навантаження, надто висока чи низька температура, загазованість), так і психологічними (інформаційне навантаження, конфлікти тощо).

У спеціальній літературі використовують також терміни «травма» та «травматична подія», які походять від грецького слова *trauma* «рана, пошкодження». У тлумачному словнику зазначено, що в медичному аспекті травма – пошкодження органів людини, а в психологічному – «нервові потрясіння» [12, т. 10, с. 221], тобто травматичною подією можна назвати таку ситуацію, унаслідок якої людина отримала шкоду для фізичного або психічного здоров'я.

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в тому, що на підставі етимологічного аналізу понять, які використовують в екстремальній психології, висвітлено їх психологічне значення, здійснено психолінгвістичний аналіз.

Висновки

Термінологічний та етимологічний аналіз досліджуваних понять дає підстави визначити їх спільну рису, оскільки всі вони пов'язані з негативними подіями та їх наслідками, шкодою для життєдіяльності, нещастями, бідю. Проте вони мають і відмінності: небезпека (можливість нещастя), ризик (усвідомлена можливість невдачі),

загроза (можливість виникнення прикрого), стрес (напруга), криза (переломний момент, загострення), катастрофа (важкі потрясіння), травма (пошкодження здоров'я), аварія (пошкодження), надзвичайний (непередбачений), екстремальний (граничний), особливий (своєрідний), екстремний (невідкладний). На нашу думку, коли ми говоримо про ситуації, які потенційно можуть негативно вплинути на життєдіяльність людей, тобто ті, які ще не сталися, доцільним є вживання таких означень, як: особливі, небезпечні, ризиковані, загрозові, стресогенні. А в тих випадках, коли ми говоримо про те, що вже трапилося або відбувається зараз, потрібно вживати слова – кризові, катастрофічні, надзвичайні, екстремальні, екстремні, аварійні.

REFERENCES

- [1] Baeva, I.A. (2012). *Psikhologiya bezopasnosti kak teoreticheskaya osnova analiza ekstremalnoy situatsii* [Safety psychology as a theoretical basis for the analysis of an extreme situation]. *Praktychna psikhologiya ta sotsialna robota, Practical Psychology and Social Work*, 11, 50-56 [in Russian].
- [2] Zhelibo, Ye.P., & Pichi, V.M. (Ed.). (2002). *Bezpeka zhyttiedialnosti* [Safety of daily activities]. Lviv: Novyi Svit-2000 [in Ukrainian].
- [4] Zabrodin, Iu.M., & Zazykin, V.G. (1985). *Osnovnye napravleniya issledovaniy deiatelnosti cheloveka-operatora v osobnykh i ekstremalnykh usloviyakh* [Main directions of research on the activity of a human operator in special and extreme conditions]. *Psikhologicheskie problemy deiatelnosti v osobnykh usloviyakh, Psychological problems of activity in special conditions*. Moscow: Nauka. doi: <https://doi.org/10.7256/2454-0692.2019.6.31650> [in Russian].
- [5] Zaplatynskiy, V.M. (1999). *Bezpeka zhyttiedialnosti* [Life safety]. Vinnytsia: Vin. obl. druk. [in Ukrainian].
- [6] Lomov, B.F. (1991). *Voprosy obshchey, pedagogicheskoy i inzhenernoy psikhologii* [Questions of general, pedagogical and engineering psychology]. Moscow: Nauka [in Russian].
- [7] Magomet-Eminov, M.Sh. (2006). *Ekstremalnaya psikhologiya* [Extreme psychology]. (Vols. 1-2). Moscow: Psikhooanalit. assotsiatsiya [in Russian].
- [8] Nebylitsyn, V.D. (1990). *Izbrannye psikhologicheskie trudy* [Selected psychological works]. B.F. Lomov (Ed.). Moscow: Pedagogika [in Russian].
- [9] Protsenko, O.L. (2012). Do pytannia spivvidnoshennia mizh poniattamy "ryzyk", "nevyznachenist" i "nebezpeka" [On the question of the relationship between the concepts of "risk", "uncertainty" and "danger"]. *Visnyk universytetu Bankivskoi spravy NBU, Bulletin of the NBU Banking University*, 3(15), 280-284 [in Ukrainian].
- [10] Shapar, V.B. (Ed.). (2009). *Psikhologichnyi tлумachnyi slovnyk naisuchasnisnykh terminiv* [Psychological explanatory dictionary of the most modern terms]. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
- [11] Syniavskiy, V.V., & Serhieienkova, O.P. (2007). *Psikhologichnyi slovnyk* [Psychological dictionary]. N.A. Pobirchenko (Ed.). Kyiv: Nauk. svit [in Ukrainian].
- [12] Bilodid, I.K. (Ed.). (1970-1980). *Slovnyk ukrainskoi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. (Vols. 1-11). Kyiv: Nauk. dumka. Retrieved from <http://sum.in.ua/s/kompetentnyj> [in Ukrainian].
- [13] Evgeneva, A.P. (Ed.). (1999). *Slovar russkogo iazyka* [Russian Dictionary]. (Vols. 1-4) (4 ed.). Moscow: Poligrafresursy. Retrieved from <http://feb-web.ru/feb/mas/default.asp> [in Russian].
- [14] Etimologicheskii onlayn-slovar russkogo iazyka Semenova A.V. [Etymological online dictionary of the Russian language Semenova A.V.]. (n.d.). *exicography.online*. Retrieved from <https://lexicography.online/etymology/semyonov/%D0%B1/%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%B0>. doi: [https://doi.org/10.33941/age-info.com24\(5\)2018005](https://doi.org/10.33941/age-info.com24(5)2018005) [in Russian].
- [15] *Etimologicheskii slovar russkogo iazyka Maksa Fasmera* [Etymological Dictionary of the Russian Language by Max Fasmer]. (1986-1987). (Vols. 1-4). (O.N. Trubachev, Trans). Moscow: Progress [in Russian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / під кер. В. Б. Шапаря. Харків : Прапор, 2009. 672 с.
- [2] Магомет-Емінов М. Ш. Екстремальна психологія : в 2 т. М. : Психоаналит. асоціація, 2006. Т. 2 : От психической травмы к трансформации. 576 с.
- [3] Баева И. А. Психология безопасности как теоретическая основа анализа экстремальной ситуации. *Практична психологія та соціальна робота*. 2012. № 11. С. 50–56.
- [4] Небылицын В. Д. Избранные психологические труды / под ред. Б. Ф. Ломова. М. : Педагогика, 1990. 406 с.
- [5] Забродин Ю. М., Зазыкин В. Г. Основные направления исследований деятельности человека-оператора в особых и экстремальных условиях. *Психологические проблемы деятельности в особых условиях*. М. : Наука, 1985. С. 5–16. doi: <https://doi.org/10.7256/2454-0692.2019.6.31650>.

- [6] Ломов Б. Ф. Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. М. : Наука, 1991. 348 с.
- [7] Словник української мови : в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/s/kompetentnyj>.
- [8] Заплатинський В. М. Безпека життєдіяльності : опорний конспект лекцій. Вінниця : Він. обл. друк., 1999. 209 с.
- [9] Проценко О. Л. До питання співвідношення між поняттями «ризик», «невизначеність» і «небезпека». *Вісник університету Банківської справи НБУ*. 2012. № 3 (15). С. 280–284.
- [10] Безпека життєдіяльності : навч. посіб. / за ред. Є. П. Желібо, В. М. Пічі. Львів : Новий Світ-2000, 2002. 320 с.
- [11] Словарь русского языка : в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой. 4-е изд., стер. М. : Полиграфресурсы, 1999. URL: <http://feb-web.ru/feb/mas/default.asp>.
- [12] Этимологический онлайн-словарь русского языка Семёнова А. В. URL: <https://lexicography.online/etymology/semyonov/%D0%B1/%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%B0>. doi: [https://doi.org/10.33941/age-info.com24\(5\)2018005](https://doi.org/10.33941/age-info.com24(5)2018005).
- [13] Этимологический словарь русского языка Макса Фасмера : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. 2-е изд., стер. М. : Прогресс, 1986–1987. Т. 1–4.
- [14] Синявський В. В., Сергєєнкова О. П. Психологічний словник / ред. Н. А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 274 с.

Стаття надійшла до редколегії 01.04.2022

Sirko R. – Doctor of Psychology, Associate Professor, Head of the Department of Practical Psychology and Pedagogy of the Lviv State University of Life Safety, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9398-6272>;

Slobodanyk V. – Ph.D in Psychology, Associate Professor, Head of the Institute of Postgraduate Education of the Lviv State University of Life Safety, Lviv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6533-3453>

Psycholinguistic Features of Some Concepts of Extreme Psychology

Purpose. In modern academic science, various concepts are used that characterize situations that cause negative consequences for human life, but there is no unified view of scientists on their interdependence, coherence, and relationship. That is why it is important to perform a psycholinguistic analysis of the above concepts of extreme psychology. **Methodology.** In the psychological literature, the following concepts are used: «extreme psychology» (V. Lebedev, V. Lefterov, O. Timchenko, M. Magomet-Eminov, L. Perelighina, others), «psychology of activity in special conditions» (B. Lomov, Yu. Zabrodin, E. Potapchuk, V. Osyodlo, V. Lefterov, others), «crisis psychology» (F. Vasylyuk, E. Bytyutka, others), «safety psychology» (I. Prikhodko, I. Baeva), «risk psychology» (T. Korniylova), «extreme psychopedagogy», (O. Stolyarenko), «extreme professional training» (M. Kozyar). Representatives of the activity approach consider extreme psychology from the point of view of the specifics of activity in extreme conditions; representatives of the personal approach operate with the concepts of «crisis psychology», «difficult life situations», «trauma», consider extreme psychology from the point of view of the consequences of an extreme situation for the individual and the specifics of their treatment; the new direction «safety psychology» is considered, where an extreme situation is interpreted as the result of an active interaction of the individual and the environment, and safety is a state of protection of a person and the environment; an important aspect is the study of risk and risky situations. The **scientific novelty** of the article lies in the fact that, based on the etymological analysis of concepts used in extreme psychology, their psychological significance is highlighted, psycholinguistic analysis is carried out. **Conclusions.** The terminological and etymological analysis of the studied concepts gives grounds for determining their common feature, since they are all associated with negative events and their consequences, harm to life, misfortunes, misfortune. However, they also have differences: danger (possibility of misfortune), risk (perceived possibility of failure), threat (possibility of unpleasantness), stress (tension), crisis (turning point, aggravation), catastrophe (severe shocks), trauma (damage to health i), accident (damage), extraordinary (unforeseen), extreme (limit), special (unique), emergency (urgent). So, when we talk about situations that can potentially negatively affect people's lives, that is, those that have not yet happened, it is appropriate to use the terms – special, dangerous, risky, threatening, stressful situations. And in those cases when we talk about what has already happened or is happening now, we need to use the words – crisis, catastrophic, extraordinary, extreme, emergency, emergency.

Keywords: extreme psychology; psychology of activity in special conditions; psychology of security; crisis; trauma; risk; stress.

Макаренко П. В. – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3 Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Харків
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9055-3287>;

Захаренко Л. М. – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень ННІЗДН Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2121-0862>

Вияви професійної деформації в слідчих поліції

У статті представлено результати наукової розвідки особливостей виявів професійної деформації в слідчих Національної поліції України. Визначено, що респондентам характерна професійна деформація початкового та середнього рівнів на різних стадіях формування, а от глибинна – відсутня. Метою статті є дослідження особливостей виявів професійної деформації слідчих, які працюють у слідчих підрозділах Національної поліції України. **Методологію дослідження** становлять закономірності та принципи психодіагностичного інструментарію. Професійна деформація слідчих поліції супроводжується професійним вигоранням. Для сформованої професійної деформації початкового рівня характерні зміни в образі «Я», професійне огрублення особистості та помірно виражені показники професійного вигорання. Початком утворення професійної деформації середнього рівня є зростання доволіно-суб'єктивного тлумачення норм і вимог, виконання професійної ролі поза службою, вияви упередженого ставлення, збільшення емоційного виснаження, яскраво виражена деперсоналізація. Визначено, що тривалість служби спричиняє зростання кількості ознак професійної деформації, що не впливає на зміну ставлення респондентів до себе як професіонала, й ознак професійного вигорання, крім редукції особистих досягнень. Респонденти зі стажем службової діяльності понад 10 років більш аргументовано тлумачать правові норми та менш упереджено ставляться до людей, що є суб'єктами службової діяльності, однак більше незадоволені собою та продуктивністю своєї праці, на відміну від слідчих із меншим стажем служби й, відповідно, досвідом роботи. **Наукова новизна.** За результатами проведеної наукової розвідки визначено й описано особливості виявів професійної деформації у слідчих поліції на всіх стадіях та рівнях її утворення. Зроблено **висновок**, що незадоволеність результатами своєї професійної діяльності може стимулювати слідчих поліції на подальший професійний розвиток або призвести до її зміни. Перспективами подальших досліджень визначено проведення майбутніх наукових досліджень на репрезентативній вибірці та формування обґрунтованих рекомендацій щодо збереження професійного «ядра» слідчих підрозділів поліції.

Ключові слова: слідчі поліції; професійна деформація; професійне вигорання.

Вступ

В умовах сьогодення цінність висококваліфікованих кадрів стала надважливим фактором. У процесі тривалої діяльності фахівець набуває як професійних якостей, так і тих, які деформують його особистість і є небажаним наслідком професійного формування й розвитку.

Професійна деформація є неминучою даною, котру «сплачує» людина за досягнення рівня професіоналізму. Її негативних наслідків зазнають усі простори життєдіяльності професіонала: особистість, діяльність, відносини.

Професійна діяльність поліцейських належить до типу професій «людина-людина», характерними ознаками якої є підвищена стресогенність, значне підпаштування особистісних якостей до вимог служби, підвищений рівень фізичного та психологічного напруження, що й зумовлює професійну деформацію, ознаки якої розпочинають виявлятися в особистості, згодом відбиваються через поведінку в професійній діяльності та спілкуванні з найближчими людьми [1; 2]. Негативні особисті, професійні, соціальні наслідки професійної

деформації обумовлюють необхідність її своєчасної профілактики.

Поняття «професійна деформація поліцейського» вчені схарактеризували як «об'єктивний феномен, негативні вияви котрого можуть бути виокремлені лише з огляду на власне професійні та непрофесійні чинники» [1; 2], «іманентна властивість професійної діяльності, розвиток якої пропорційний досвіду та стажу практичної роботи» [3] та як одна із причин вчинення злочину, передбаченого ст. 365 Кримінального кодексу України (перевищення влади або службових повноважень) [4; 5] тощо.

Теоретичний аналіз феноменів «професійне вигорання» та «професійна деформація» особистості дозволив визначити, що це окремі феномени, які хоч і належать до групи деструктивних компонентів процесу професіоналізації особистості, однак не збігаються за обсягом і не тотожні.

Науковці визначають професійне вигорання як «синдром емоційного, розумового та фізичного виснаження через тривале емоційне перевантаження» [6, с. 295], «фізичний і психічний стан, спричинений сильною напругою в організмі через

постійні навантаження в професійній діяльності» [7, с. 131], «результат професійного стресу, його «крайній» вияв» [5] тощо. Розвиток професійного вигорання в поліцейських виявляється через наявність резистентії, яку супроводжує внутрішня напруженість, замкнутість, нерішучість, низька здатність до самоконтролю та емоційна лабільність [8; 9].

Дослідник О.В. Ярещенко на підставі аналізу закордонних і пострадянських досліджень, проведених за останні 25 років, констатував, що передумовами формування професійного вигорання поліцейських є вплив негативних емоцій у спілкуванні та значні психологічні перевантаження, пов'язані зі стресами, під час здійснення правоохоронної діяльності [10].

Науковці зазначають неоднозначність впливу професійного вигорання на професійне становлення (може зумовити тривалу психологічну кризу чи стимулювати до нових професійних звершень, впливає на якість і продуктивність праці), а також на вияв агресивних і ворожих реакцій [7; 9; 11; 12; 13; 14]. Суттєвою відмінністю професійної деформації від професійного вигорання є те, що професійна деформація залежить від тривалості служби та від сили деформуючого впливу, який об'єктивно міститься в конкретній діяльності, а професійне вигорання особистості не залежить від тривалості здійснення професійної діяльності [15–18].

На думку В. С. Медведєва, загальна ймовірність виникнення професійної деформації залежить від тривалості служби: до 5 років служби – незначна ймовірність; від 6 до 10 років служби – середня ймовірність; від 11 до 15 років – висока та дуже висока ймовірність виникнення глибинного рівня професійної деформації; понад 15 років служби – ймовірність дуже висока [19]. Також професор за зовнішніми виявами змін (їх наявність/відсутність, постійність) професійно важливих й особистих якостей працівника, його ставлення до навколишніх і самого себе у професійній деформації виокремив початковий, середній, глибинний рівні, кожен з яких у динаміці має три стадії (утворення, в цілому утворена, повністю утворена) [19].

Професійний розвиток слідчих підрозділів Національної поліції є багатограним процесом [16]. Потужними двигунами безперервного розвитку слідчого є його діяльність й умови, в яких вона протікає [20, с. 99]. Науковці зазначають, що професійна деформація слідчих поліції пов'язана із професійним вигоранням, професійною мотивацією, виявами агресивних і ворожих реакцій [2; 11].

Слідча діяльність має свої особливості, які за певних умов і тривалого професійного стажу можуть призводити до професійної деформації.

Права, обов'язки слідчих і гарантії їх процесуальної незалежності визначено законом.

Згідно з кримінальним процесуальним законодавством слідчі підрозділи Національної поліції України є органами досудового розслідування, які забезпечують досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності слідчих підрозділів Національної поліції [4]. Відповідно до розділу 4 Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України слідчий є службовою особою, яка уповноважена в межах компетенції, передбаченої Кримінально-процесуальним кодексом України, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень. Слідчий слідчого підрозділу Національної поліції України уповноважений самостійно приймати процесуальні рішення під час досудового розслідування (крім випадків, передбачених законом) та несе відповідальність за законне та своєчасне виконання процесуальних рішень, здійснення процесуальних дій [4]. Він виконує основні (обвинувачення, розслідування) та похідні (захисту, правосуддя, профілактичну) кримінально-процесуальні функції [17, с. 44].

Слідчій діяльності притаманне поєднання загальних й особливих юридико-психологічних характеристик, середня ймовірність перебування в екстремальних ситуаціях й отримання тілесних ушкоджень, низький рівень ризику, висока ймовірність отримання психічних травм [19]. З огляду на вищезазначене актуальним є емпіричне дослідження особливостей професійної деформації слідчих Національної поліції України.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження особливостей виявів професійної деформації слідчих, які працюють у слідчих підрозділах Національної поліції України.

У науковій розвідці використано:

1) «Опитувальник професійної деформації» («ОПД») (розробник В. С. Медведєв) для визначення показників, рівнів та стадій професійної деформації [8; 10];

2) опитувальник «MBI» (адаптація та переклад на українську мову В. С. Медведєва) для визначення показників і рівнів вияву професійного вигорання [11; 19].

Для обробки отриманих результатів використано описову статистику, U-критерій Манна-Уїтні, r-коефіцієнт кореляції Пірсона. Статистичну обробку провели, використовуючи функції та формули версії Excel, яка входить до програмного пакета Microsoft Office 2010.

Емпіричну базу наукової розвідки становили 20 поліцейських, які служать на посадах слідчих, старших слідчих відділів (відділень) територіальних (відокремлених) підрозділів Національної поліції. Стаж служби респондентів – від 7 до 24 років (в середньому – 15,6 років).

Завдання дослідження:

1) визначити кількісні та якісні показники професійного вигорання та професійної деформації респондентів на різних рівнях і стадіях утворення;

2) описати особливості виявів професійного вигорання респондентів з різними рівнями професійної деформації;

3) визначити кількісні та якісні показники професійної деформації та професійного вигорання респондентів з різним стажем служби;

4) описати особливості взаємозв'язків професійної деформації з професійним вигоранням, стажем служби.

Гіпотеза дослідження: професійна деформація слідчих поліції супроводжується професійним вигоранням та зростає зі збільшенням стажу служби.

Виклад основного матеріалу

Завдяки методиці «Опитувальник професійної деформації» («ОПД») було визначено основні показники, рівні та стадії утворення професійної деформації респондентів.

Основні показники професійної деформації респондентів мають такі значення:

– зміни в образі «Я» (від 4 до 10 балів; $M=6,55$ балів);

– професійне огрублення особистості (від 1 до 12 балів; $M=5,75$ балів);

– упереджене ставлення до людей, що є об'єктами службової діяльності (від 0 до 10 балів; $M=4,3$ бали);

– виконання професійної ролі загалом, окремих її елементів поза службою, коли в цьому немає об'єктивної необхідності (від 1 до 9 балів; $M=3,95$ бали);

– доволіно-суб'єктивне тлумачення регламентації власної діяльності та поведінки громадян (від 0 до 8 балів; $M=3,7$ бали).

Встановлено, що професійна деформація (від 11 до 47 балів) наявна в усіх респондентів ($M=24,25$ бали) і сягає початкового та середнього рівнів. Глибинного рівня професійної деформації в жодного з респондентів немає (рис. 1). Відповідно до рівня сформованості професійної деформації респонденти були розподілені на дві групи:

1) з початковим рівнем професійної деформації (в основному утворилася – у 16 осіб; повністю утворилася – у 2 осіб, у яких профдеформація на стадії утворення, – немає) – загалом 18 осіб;

2) з середнім рівнем професійної деформації (на стадії утворення – в 1 особи; в основному утворилася – в 1 особи; осіб з повністю утвореною профдеформацією цього рівня немає) – загалом 2 особи.

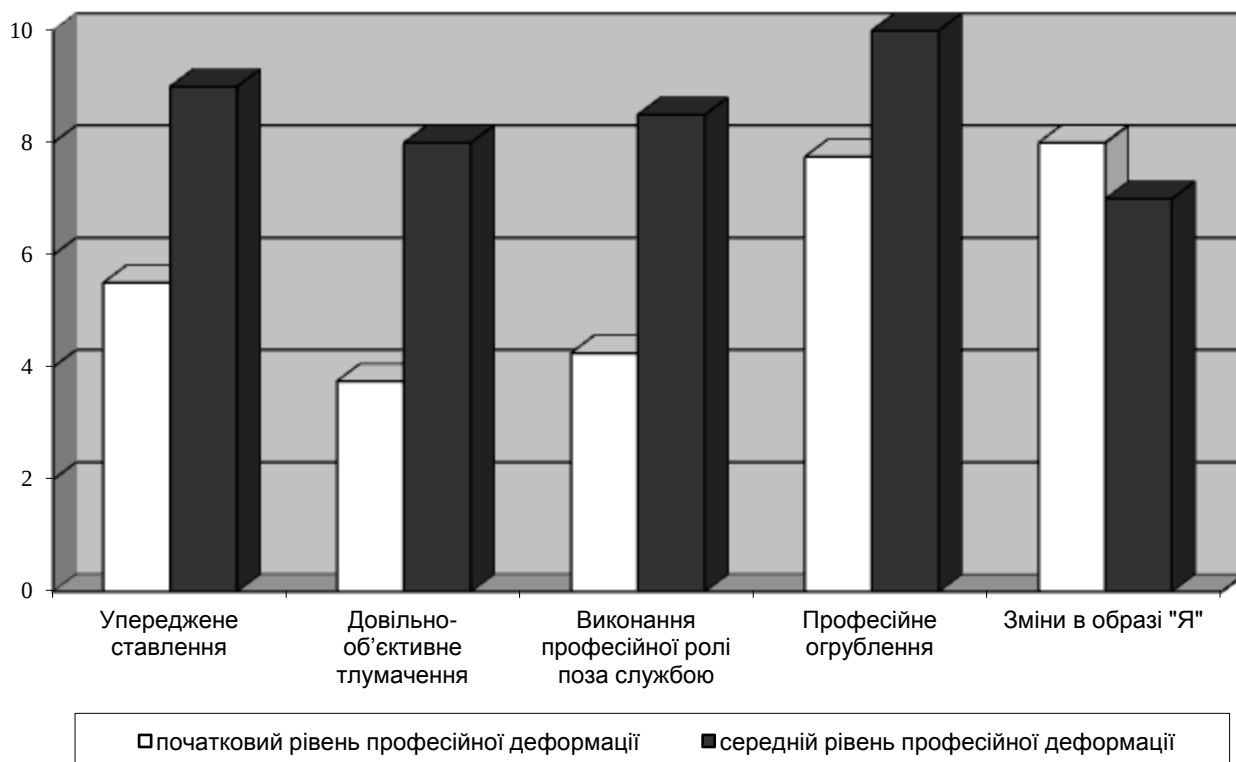

Рис. 1. Представленість основних показників професійної деформації респондентів на початковому та середньому рівнях її формування

Відповідно до представленої гістограми на початковому рівні професійної деформації в респондентів найбільш представлені зміни в образі «Я» (8 балів) та професійне огрублення особистості (7,75 балів). На середньому рівні професійної деформації її показники в респондентів більш виражені, а зміни в образі «Я» (7 балів), навпаки, – менш виражені.

Завдяки U-критерію Манна-Уїтні було проведено оцінку відмінностей між двома виокремленими групами за рівнем кількісно виміряних основних показників професійної деформації. Статистично вагомих відмінностей не встановлено ($36 \leq U \leq 50,5$; $p \geq 0,05$): рівні виявів основних показників професійної деформації в групах не відрізняються.

Наступним етапом дослідження стало визначення й інтерпретація особливостей виявів професійного вигорання в респондентів з різними рівнями професійної деформації.

Використовуючи опитувальник «MBI», було визначено показники професійного вигорання респондентів відповідно до трикомпонентної моделі професійного вигорання в представників професій типу «людина-людина»:

1) емоційне виснаження (переживання зниженого емоційного фону, байдужість або емоційне перенасичення);

2) деперсоналізацію (лат. *de*, лат. *persona* – особистість) як знеособлення та формальність контактів з оточуючим;

3) редукцію особистих досягнень (лат. *reductio* – повернення, відновлення) як негативну оцінку власних професійних досягнень і самого себе, спрощення та обмеження професійних обов'язків.

Згідно з отриманими даними, емоційне виснаження ($M=21$ бал), деперсоналізація ($M=11,1$ балів), редукція особистих досягнень ($M=33,6$ бали) респондентів вибірки відповідають середньому рівню вираженості. Компоненти професійного вигорання респондентів сягають від низького до високого рівня вираженості:

1) емоційне виснаження помірно виражене в половині респондентів (10 осіб), у решти – на низькому (6 осіб) чи високому (4 особи) рівнях;

2) деперсоналізація помірно виражена в більшості респондентів (13 осіб), у решти – високого (5 осіб) або низького (2 особи) рівня вираженості;

3) редукція особистих досягнень незначно виражена в половині респондентів (10 осіб), у решти – помірно (6 осіб) і яскраво виражена (4 особи).

Показники компонентів професійного вигорання респондентів з початковим і середнім рівнем професійної деформації подані у вигляді гістограми (рис. 2).

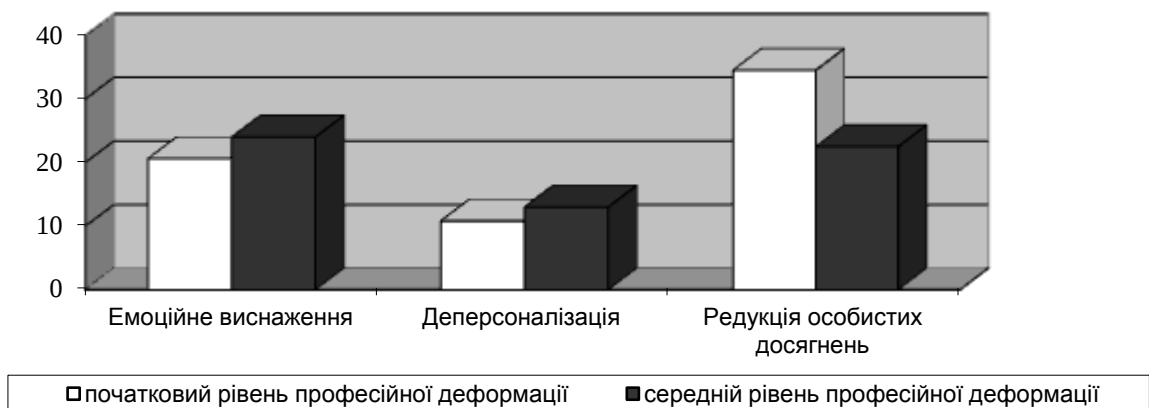

Рис. 2. Середньогрупові значення компонентів професійного вигорання респондентів із різними рівнями професійної деформації

Відповідно до даних гістограми емоційне виснаження та редукція особистих досягнень помірно виражені на початковому та середньому рівні професійної деформації, окрім деперсоналізації, яка зростає з помірної (10,8 балів) до яскраво вираженої (13 балів) на середньому рівні професійної деформації.

Наступним етапом дослідження стало визначення середньогрупових показників професійної деформації та професійного вигорання респондентів з різними рівнями професійної деформації на стадіях її утворення (табл. 1).

Таблиця 1

**Середньогрупові показники професійної деформації
на різних рівнях і стадіях її утворення**

Стадії	Показники профес. деформації					Показники профес. вигорання		
	1	2	3	4	5	6	7	8
Початковий рівень професійної деформації								
Стадія утворення	3,25	2,25	3,00	3,00	5,00	22,75	10,50	34,00
В основному утворилася	3,30	3,40	3,30	5,20	6,40	20,80	10,80	34,70
Повністю утворилася	5,50	3,75	4,25	7,75	8,00	18,00	11,25	35,75
Середній рівень професійної деформації								
Стадія утворення	8,00	8,00	9,00	8,00	6,00	16,00	10,00	21,00
В основному утворилася	10,00	8,00	8,00	12,00	9,00	32,00	16,00	24,00
Повністю утворилася	–	–	–	–	–	–	–	–

Примітка: показники професійної деформації: 1 – упередження ставлення; 2 – довільно-об'єктивне тлумачення; 3 – виконання професійної ролі поза службою; 4 – професійне огрублення; 5 – зміни в образі «Я»; 6 – емоційне виснаження; 7 – деперсоналізація; 8 – редукція досягнень.

Відповідно до даних таблиці можна зазначити, що спостерігаємо тенденцію до змін у вираженості показників професійної деформації респондентів на всіх стадіях і рівнях її формування. Так, на стадії в основному утвореної професійної деформації початкового рівня найвищий кількісний показник – «зміни в образі «Я»» (5 балів), але він продовжує зростати на всіх стадіях цього рівня. Також на всіх стадіях початкового рівня професійної деформації відбувається подальше «занурення» в роботу (показник професійного огрублення зростає з 5,20 балів до 7,8 балів).

Стадії повністю сформованої професійної деформації початкового рівня характерні високі кількісні показники змін в образі «Я» (8 балів), професійного огрублення (7,8 балів), упередженого ставлення до людей, які є об'єктами службової діяльності (5,50 балів), виконання професійної ролі поза службою (4,25 бали).

Про початок утворення професійної деформації середнього рівня свідчить зростання довільно-суб'єктивного тлумачення норм і вимог (з 3,75 до 8 балів), виконання професійної ролі поза службою (з 4,25 до 9 балів), упередженого ставлення до людини (людей), що є об'єктами службової діяльності (з 5,50 до 8 балів). Однак не відбувається подальше професійне огрублення особистості (показник змінився з 7,75 до 8 балів), відсутні подальші зміни в образі «Я» (з 8 до 6 балів).

Для стадії в основному утвореної професійної деформації середнього рівня характерні вищі

показники професійного огрублення особистості (12 балів), упередженого ставлення (10 балів), змін в образі «Я» (9 балів), порівняно з попередньою стадією професійної деформації цього ж рівня. Без змін залишаються ставлення до службових норм (8 балів), виконання професійної ролі поза службою (8 балів).

Встановлено, що компоненти професійного вигорання на всіх стадіях початкового рівня професійної деформації утримуються на середньому рівні вияву. Професійна деформація середнього рівня на стадіях утворення та в основному утвореної характеризується різними виявами емоційного виснаження та деперсоналізації, однаковим ставленням респондентів до особистих професійних досягнень.

Відповідно до ймовірності виникнення професійної деформації залежно від тривалості служби було проведено диференційний аналіз ознак професійної деформації та професійного вигорання респондентів із різним стажем служби.

Тривалість служби респондентів у слідчих підрозділах становить понад 5 років, зокрема переважна більшість яких (14 осіб) мають стаж служби понад 10 років, а решта (6 осіб) – від 7 до 10 років. Загальний показник професійної деформації респондентів зі стажем служби до 10 років набуває значень 11–25 балів ($M=19,8$ балів), понад 10 років – від 16 до 47 балів ($M=27,9$ балів). Середньогрупові показники професійної деформації, професійного вигорання респондентів з різним стажем служби подані у таблиці 2.

Таблиця 2

**Середньогрупові значення показників
респондентів із різним стажем службової діяльності**

Стаж служби	Основні показники професійної деформації					Показники професійного вигорання		
	1	2	3	4	5	6	7	8
від 7 до 10 років	4,9	4,2	4,1	6,1	6,6	21,7	11,9	31,7
понад 10 років	2,8	2,0	3,4	5,2	6,4	19,4	10,0	39,0

Примітка: показники професійної деформації: 1 – упереджене ставлення; 2 – доволіно-об'єктивне тлумачення; 3 – виконання професійної ролі поза службою; 4 – професійне огрублення; 5 – зміни в образі «Я»; 6 – емоційне виснаження; 7 – деперсоналізація; 8 – редукція досягнень.

Відповідно до U-критерію Манна-Уїтні було проведено оцінку відмінностей за рівнем кількісно вимірних ознак професійної деформації респондентів із різним стажем служби.

Встановлено наявність статистично значимих відмінностей у рівні вияву окремих ознак професійної деформації. Так, у респондентів зі стажем служби понад 10 років нижчі показники упередженого ставлення ($U=10,3$; $p \leq 0,01$), доволіно-суб'єктивного тлумачення ($U=1$; $p \leq 0,01$), порівняно з респондентами із меншим стажем службової діяльності. Решта показників професійної деформації респондентів із різним стажем служби статистично значимо не відрізняються ($23,5 \leq U \leq 42$; $p \geq 0,05$). Визначено, що такий показник професійного вигорання, як редукція особистих досягнень, сягає високого рівня в тих респондентів, які прослужили понад 10 років.

Проведений інтеркореляційний аналіз (r -коефіцієнт Пірсона) дозволив проаналізувати особливості кореляційних взаємозв'язків показників професійної деформації, професійного вигорання, стажу служби. Встановлено, що між показниками професійної деформації та професійного вигорання існує кореляційна залежність з тенденцією достовірного зв'язку. Наявні слабкі та помірні кореляційні зв'язки загального показника професійної деформації з такими компонентами професійного вигорання, як емоційне виснаження ($r=0,23$), деперсоналізація ($r=0,31$), редукція особистих досягнень ($r=-0,36$), однак напрям цих зв'язків вказує на психоемоційну втому, емоційну відстороненість і позитивну оцінку власних професійних досягнень і самого себе профдеформованої особи.

Наявні прямі кореляційні зв'язки між усіма показниками професійної деформації (крім показника «виконання професійної ролі поза службою») та деперсоналізацією: зі зростанням професійної деформованості працівника все більше виявляється його емоційна відстороненість під час виконання службових обов'язків. Кореляційні зв'язки емоційного виснаження зі

всіма показниками професійної деформації прямі ($0,03 \leq r \leq 0,39$), окрім показників «зміни в образі «Я» ($r=-0,02$): хоч вони й слабкі за своєю силою, однак вказують на відсутність прямого взаємозв'язку психоемоційної втоми й образу Я-професіонала. Прямі кореляційні зв'язки редукції особистих досягнень із показником «зміни в образі «Я» ($r=0,39$) та обернені кореляційні зв'язки помірної сили ($-0,47 \leq r \leq -0,19$) з іншими показниками професійної деформації вказують на те, що формування образу Я-професіонала супроводжується самооцінкою власних професійних досягнень.

Встановлено наявність прямої кореляційної залежності з тенденцією достовірного зв'язку між стажем служби та загальним показником професійної деформації та її показниками (крім «зміни в образі «Я», кореляція з яким обернена): зі збільшенням тривалості служби зростає професійна деформація, однак це не впливає на зміну самоставлення респондентів до себе як професіонала. Наявна кореляційна залежність з тенденцією достовірного зв'язку між стажем служби та показниками професійного вигорання: пряма – з емоційною виснаженістю, деперсоналізацією, обернена – з редукцією особистих досягнень.

Наукова новизна

За результатами проведеної наукової розвідки встановлено, що збільшення стажу служби слідчих поліції зумовлює вияв ознак професійної деформації, яка супроводжується професійним вигоранням. Описано вияви професійної деформації респондентів на всіх стадіях і рівнях її утворення.

Висновки

1. У всіх респондентів наявні ознаки професійної деформації початкового або середнього рівня. Глибинного рівня професійної деформації не виявлено.

2. Професійне вигорання респондентів помірно виражене, однак у чверті респондентів спостерігається високе емоційне виснаження та деперсоналізація, у кожного п'ятого – високий рівень редукції особистих досягнень.

3. Спостерігається тенденція до зміни показників професійної деформації респондентів у процесі її утворення від початкового до середнього рівня, однак найменше змін відбувається в образі «Я».

4. Професійна деформація слідчих поліції супроводжується професійним вигоранням. На початковому рівні професійної деформації ознаки професійного вигорання помірно виражені, на середньому рівні професійної деформації значно зростає деперсоналізація. Зі зростанням рівня професійної деформації слідчого поліції все більше виявляється його емоційна відстороненість під час виконання службових обов'язків, формальність контактів, що дозволяє раціонально оцінювати інформацію та здійснювати службову діяльність без емоцій, які заважають аналізу.

5. Тривалість служби в слідчому підрозділі прямо впливає на утворення професійної деформації (окрім змін уявлень до себе як

професіонала) та професійного вигорання. Наявність ознак професійної деформації в респондентів прямо не впливає на зміну самоставлення до себе як професіонала, однак формування образу Я-професіонала відбувається через самооцінку власних професійних досягнень, незалежно від наявності/відсутності емоційного виснаження від професійної діяльності.

6. Слідчі поліції зі стажем службової діяльності понад 10 років аргументованіше тлумачать правові норми та менш упереджено ставляться до людей, що є суб'єктами службової діяльності, однак більш незадоволені собою та продуктивністю своєї праці, на відміну від слідчих із меншим стажем служби й, відповідно, досвідом роботи.

7. Незадоволеність слідчими поліції результатами своєї професійної діяльності може стати як стимулом до подальшого професійного розвитку, так і стимулом до формування нової домінанти професійних цінностей, що потребує подальших наукових досліджень на репрезентативній вибірці та формування обґрунтованих рекомендацій щодо збереження професійного «ядра» слідчих підрозділів поліції.

REFERENCES

- [1] Kisil, Z.R., Kisil, R.-V.V., & Kisil, M.A. (2018). Teoretyko-psykholohichni zasady doslidzhennia profesiinoi deformatsii pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy [Theoretical and psychological foundations of the study of professional deformation of employees of the National Police of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 2, 229-244. Retrieved from <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2561> [in Ukrainian].
- [2] Kovalchuk, Z. (2018). Vplyv osobystisnykh vlastyvostei na formuvannia profesiinoi deformatsii pratsivnykiv ryzykonebezpechnykh profesii [The influence of personal characteristics on the formation of professional deformation of workers in risky professions]. *Psykhologhiia osobystosti, Personality psychology*, 9(1). doi: <https://doi.org/10.15330/ps.9.1.35-44> [in Ukrainian].
- [3] Bodnar, V.Ye. (2018). Determinanty profesiinoi deformatsii pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy [Determinants of professional deformation of employees of the National Police of Ukraine]. *Yurydychnyi biuleten, Legal bulletin*, 8, 283-291. Retrieved from http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2018/8_2018/43.pdf [in Ukrainian].
- [4] Nakaz MVS Ukrainy "Pro orhanizatsiiu diialnosti slidchykh pidrozdiliv Natsionalnoi politsii Ukrainy": vid 6 lyp. 2017 r. No. 570 [Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine "On the organization of the activities of investigative units of the National Police of Ukraine" from June 6, 2017, No. 570]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text> [in Ukrainian].
- [5] Kyrbatiev, O.V. (2019). Profesiina deformatsiia osobystosti pratsivnyka pravookhoronnoho orhanu yak prychyna nenalezhnogo vykonannia svoikh obov'язkiv [Professional deformation of the personality of a law enforcement officer as a reason for improper performance of one's duties]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 4, 204-210. Retrieved from <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/15810> [in Ukrainian].
- [6] Shkrabiuk, V.S., & Bilyk, D.I. (2020). Emotsiine vyhorannia osobystosti: psykholohichniy analiz problemy [Emotional burnout of the personality: psychological analysis of the problem]. *Molodyi vchenyi, A young scientist*, 10(86), 293-296. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-60> [in Ukrainian].
- [7] Sirokha, L.V. (2019). Profesiine vyhorannia pratsivnykiv pravnych profesii u period yikhnoho profesiinoho stanovlennia [Professional burnout of employees of legal professions during their professional formation]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii, Theory and practice of modern psychology*, 2(1), 129-133. Retrieved from http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/2-1_2019.pdf#page=129 [in Ukrainian].
- [8] Borysiuk, O.M., & Fostiak, M.V. (2016). Doslidzhennia syndromu profesiinoho vyhorannia u pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy [Study of professional burnout syndrome among employees of the National Police of Ukraine]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 2, 102-112. Retrieved from <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1025> [in Ukrainian].

- [9] Roach, J., Cartwright, A., & Sharratt, K. (2017). Dealing with the Unthinkable: a Study of the Cognitive and Emotional Stress of Adult and Child Homicide Investigations on Police Investigators. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 32, 251-262. doi: 10.1007/s11896-016-9218-5.
- [10] Yareshchenko, O.V. (2019). Profesiine vyhorannia spivrobotnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy: psykholohichni peredumy i ryzyky [Professional burnout of employees of the National Police of Ukraine: psychological preconceptions and risks]. *Psykhologichnyi zhurnal, Psychological journal*, 5(9), 234-244. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9> [in Ukrainian].
- [11] Kudermina, O.I., Zakharenko, L.M., & Matsibora, D.V. (2021). *Poperedzhennia profesiinoi deformatsii politseiskoho v umovakh stresovykh sytuatsii zdiisnennia sluzhbovykh povnovazhen* [Prevention of professional deformation of a police officer in stressful situations of the exercise of official powers]. O.I. Motliakha (Rds.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [12] Sheard, I., Burnett, M.E., & Clair-Thompson, H.St. (2019). Psychological distress constructs in police with different roles. *International Journal of Emergency Services*. doi: 10.1108/IJES-06-2018-0033.
- [13] Gaines, P. (2018). Discourse processes and topic management in false confession contamination by police investigators. *International Journal of Speech, Language and the Law*, 25(2), 175-204. doi: <https://doi.org/10.1558/ijsl.34951>.
- [14] Saari, T., Ellonen, N., & Vuorensyrjä, M. (2020). Employee well-being of Finnish criminal investigators - mixed methods approach. *International Journal of Organization Theory & Behavior*, 23(1), 85-99. doi: <https://doi.org/10.1108/IJOTB-05-2019-0056>.
- [15] Holiev, S.V. (2019). Psykhoprofilaktyka ta podolannia syndromu "profesiinoho vyhorannia" u politseiskykh Natsionalnoi politsii Ukrainy (na prykladi Khersonskoi oblasti) [Psychoprophylaxis and overcoming the syndrome of «professional burnout» among police officers of the National Police of Ukraine (on the example of the Kherson region)]. *Sait "Derzhavna ustanova "Terytorialne medychne obiednannia MVS Ukrainy po Khersonskii oblasti", Site "State institution "Territorial Medical Association of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the Kherson Region"*. Retrieved from <https://www.dutmo.ks.ua/archives/1267> [in Ukrainian].
- [16] Miloradova, N.E. (2019). Problemni pytannia profesiinoho rozvytku slidchykh orhaniv dosudovoho rozsliduvannia Natsionalnoi politsii Ukrainy [Problematic issues of professional development of investigative bodies of pretrial investigation of the National Police of Ukraine]. *Pravo i bezpeka, Law and security*, 1(72), 104-110. doi: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.1.14> [in Ukrainian].
- [17] Drozd, V.H., Ponomarenko, A.V., & Ablamskyi, S.Ye. (et al.). (2020). *Orhanizatsiino-pravovi zasady diialnosti slidchykh pidrozdiliv Natsionalnoi politsii Ukrainy* [Organizational and legal principles of activity of investigative units of the National Police of Ukraine]. Kherson: Helvetyka. Retrieved from <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6467> [in Ukrainian].
- [18] Queirós, C., Passos, F., Bártolo, A., Marques A., José, Fernandes da Silva, C., Pereira, A. (2020). Burnout and Stress Measurement in Police Officers: Literature Review and a Study With the Operational Police Stress Questionnaire. *Frontiers in Psychology*. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00587>.
- [19] Medvediev, V.S. (2019). Yurydyko-psykhologichnyi zmist ta osoblyvosti diialnosti slidchoho Natsionalnoi politsii Ukrainy [Legal and psychological content and peculiarities of the activity of the investigator of the National Police of Ukraine]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykhologii, Theory and practice of modern psychology*, 3(2), 5-9. doi: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.1> [in Ukrainian].
- [20] Kulchytska, A.V., & Fedotova, T.V. (2019). Osoblyvosti vzaïmozv'язku mizh konstruktom profesiinoho vyhorannia ta proïavom ahresyvykh form povedinky osobystosti [Peculiarities of the relationship between the construct of professional burnout and the manifestation of aggressive forms of personality behavior]. *Psykhologichni perspektyvy, Psychological perspectives*, 34, 80-93. doi: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2019-34-80-93> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Кісіль З. Р., Кісіль Р.-В. В., Кісіль М. А. Теоретико-психологічні засади дослідження професійної деформації працівників Національної поліції України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Вип. 2. С. 229–244. (Серія «Психологічна»). URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2561>.
- [2] Ковальчук З. Вплив особистісних властивостей на формування професійної деформації працівників ризиконебезпечних професій. *Психологія особистості*. 2018. Т. 9. № 1. doi: <https://doi.org/10.15330/ps.9.1.35-44>.
- [3] Боднар В. Є. Детермінанти професійної деформації працівників Національної поліції України. *Юридичний бюлетень*. 2018. Вип. 8. С. 283–291. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2018/8_2018/43.pdf.
- [4] Про організацію діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України : наказ МВС України від 6 лип. 2017 р. № 570. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17#Text>.
- [5] Кирбят'єв О. В. Професійна деформація особистості працівника правоохоронного органу як причина неналежного виконання своїх обов'язків. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 204–210. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/15810>.
- [6] Шкраб'юк В. С., Білик Д. І. Емоційне вигорання особистості: психологічний аналіз проблеми. *Молодий вчений*. 2020. № 10 (86). С. 293–296. doi: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-60>.

- [7] Сіроха Л. В. Професійне вигорання працівників правничих професій у період їхнього професійного становлення. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 2. Т. 1. С. 129–133. URL: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2019/part_1/2-1_2019.pdf#page=129.
- [8] Борисюк О. М., Фостяк М. В. Дослідження синдрому професійного вигорання у працівників Національної поліції України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 102–112. (Серія «Психологічна»). URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1025>.
- [9] Roach J., Cartwright A., Sharratt K. Dealing with the Unthinkable: a Study of the Cognitive and Emotional Stress of Adult and Child Homicide Investigations on Police Investigators. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 2017. Vol. 32. P. 251–262. doi: 10.1007/s11896-016-9218-5.
- [10] Ярещенко О. В. Професійне вигорання співробітників Національної поліції України: психологічні передуми і ризики. *Психологічний журнал*. 2019. Т. 5. № 9. С. 234–244. doi: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9>.
- [11] Кудерміна О. І., Захаренко Л. М., Мацібора Д. В. Попередження професійної деформації поліцейського в умовах стресових ситуацій здійснення службових повноважень : метод. рек. / за заг. ред. О. І. Мотляха. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 68 с.
- [12] Sheard I., Burnett M. E., Clair-Thompson H. St. Psychological distress constructs in police with different roles. *International Journal of Emergency Services*. 2019. doi: 10.1108/IJES-06-2018-0033.
- [13] Gaines P. Discourse processes and topic management in false confession contamination by police investigators. *International Journal of Speech, Language and the Law*. 2018. No. 25 (2). P. 175–204. doi: <https://doi.org/10.1558/ijsl.34951>.
- [14] Saari T., Ellonen N., Vuorensyrjä M. Employee well-being of Finnish criminal investigators – mixed methods approach. *International Journal of Organization Theory & Behavior*. 2020. Vol. 23. No. 1. P. 85–99. doi: <https://doi.org/10.1108/IJOTB-05-2019-0056>.
- [15] Голєв С. В. Психопрофілактика та подолання синдрому «професійного вигорання» у поліцейських Національної поліції України (на прикладі Херсонської області). *Державна установа «Територіальне медичне об'єднання МВС України по Херсонській області»* : [офіц. сайт]. 28 березня 2019 р. URL: <https://www.dutmo.ks.ua/archives/1267>.
- [16] Мілорадова Н. Е. Проблемні питання професійного розвитку слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України. *Право і безпека*. 2019. № 1 (72). С. 104–110. doi: <https://doi.org/10.32631/pb.2019.1.14>.
- [17] Організаційно-правові засади діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України : монографія / [В. Г. Дрозд, А. В. Пономаренко, С. Є. Абламський та ін.]. Херсон : Гельветика, 2020. 352 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6467>.
- [18] Queirós C., Passos F., Bártoło A., Marques A. José, Fernandes da Silva C., Pereira A. Burnout and Stress Measurement in Police Officers: Literature Review and a Study With the Operational Police Stress Questionnaire. *Frontiers in Psychology*. 2020. doi: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00587>.
- [19] Медведєв В. С. Юридико-психологічний зміст та особливості діяльності слідчого Національної поліції України. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 3. Т. 2. С. 5–9. doi: <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.3-2.1>.
- [20] Кульчицька А. В., Федотова Т. В. Особливості взаємозв'язку між конструктом професійного вигорання та виявом агресивних форм поведінки особистості. *Психологічні перспективи*. 2019. № 34. С. 80–93. doi: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2019-34-80-93>.

Стаття надійшла до редколегії 17.03.2022

Makarenko P. – Ph.D. in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of the Faculty No. 3 of the Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9055-3287>;

Zakharenko L. – Ph.D. in Psychology, Senior Research Fellow of the Scientific Laboratory on Psychological Support and Psychophysiological Studies of the Educational and Research Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2121-0862>

Phenomenon of Professional Deformation of Police Investigators

The article presents the results of a scientific investigation of the peculiarities of the manifestations of professional deformation among the investigators of the National Police of Ukraine. It was determined that the respondents are characterized by professional deformation at the initial and secondary levels at different stages of formation. The respondents have no deep professional deformation. Professional deformation of police investigators is accompanied by professional burnout. The formed professional deformation of the initial level is characterized by changes in the image of «I», professional coarsening of the personality and moderately expressed indicators of professional burnout. The

beginning of the formation of medium-level professional deformation is the growth of arbitrary and subjective interpretation of norms and requirements, the performance of a professional role outside the service, manifestations of prejudiced attitudes, the growth of emotional exhaustion, pronounced depersonalization of personal achievements. It was determined that with an increase in the length of service, the signs of professional deformation increase, but this does not affect the change in attitude towards oneself as a professional, more signs of professional burnout are manifested, in addition to the reduction of personal achievements. Respondents with more than 10 years of service experience interpret legal norms more reasonably and have a less prejudiced attitude towards people acting as subjects of official activity, but are more dissatisfied with themselves and the productivity of their work, in contrast to investigators with less service experience and, accordingly, experience work. It was concluded that police investigators' dissatisfaction with the results of their professional activity can stimulate their further professional development or lead to a change in professional activity. Prospects for further research are defined as conducting further scientific research on a representative sample and formulating well-founded recommendations regarding the preservation of the professional «core» of investigative units of the police.

Keywords: police investigators; professional deformation; professional burnout.

Галич Я. В. – лікар-психіатр, психотерапевт, начальник відділення межових станів клініки психіатричної (з палатами для наркологічних хворих) Національного військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь», м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5122-546X>

Особливості реабілітації осіб із залежністю від психоактивних речовин

Метою статті є вивчення особливостей реабілітаційного процесу осіб із залежністю від психоактивних речовин. **Методологія.** Методологічну основу статті становлять наукові концепції вивчення адиктивної поведінки, а саме хімічних залежностей. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Розглянуто класифікацію психоактивних речовин і їхній вплив на фізичний і психічний стан. Схарактеризовано психологічні підходи до проблеми наркозалежних на підставі провідних напрямів у психології та найбільш розроблених теорій. Розкрито значення профілактики вживання наркотичних речовин у системі реабілітації наркологічно залежних. Виокремлено моделі адиктивної поведінки як форми девіацій. Розглянуто провідні психологічні проблеми, які виникають унаслідок вживання наркотичних речовин. Проаналізовано алгоритм проведення медико-психологічної реабілітації осіб, залежних від психоактивних речовин. Визначено поведінкові та психоемоційні вияви в осіб із залежністю від психоактивних речовин. З огляду на зазначене, схарактеризовано основні напрями реабілітаційної роботи й особливості їх реалізації. Висвітлено особливості системи реабілітації наркозалежних. **Наукова новизна** статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень щодо особливостей медико-соціальної реабілітації залежних від психоактивних речовин. **Висновки.** Визначено особливості проведення медичного та медико-психологічного етапів у системі реабілітації осіб із залежністю від психоактивних речовин. Обґрунтовано ефективність підходів, які використовують під час консультацій фахівці загального соматичного профілю, спрямованих на інформування щодо наслідків вживання наркотичних речовин.

Ключові слова: психоактивні речовини; адиктивна поведінка; хімічна залежність; медико-психологічна реабілітація; реабілітаційне середовище.

Вступ

Актуальною проблемою сучасного суспільства слід вважати адиктивну поведінку, зокрема залежність особистості від психоактивних речовин. Кількість осіб із хімічною залежністю серед молоді та дорослого населення невідомо зростає. Кожного року з'являються нові види психоактивних речовин, вживання яких формує в особистості стійку залежність. Тому вкрай важливим є питання надання реабілітаційної допомоги наркологічно залежним. За цих умов нагальністю вирізняється потреба у визначенні наукових засад проведення комплексної реабілітації осіб, залежних від психоактивних речовин.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є наукове вивчення особливостей реалізації медичної та медико-психологічної реабілітації залежних від психоактивних речовин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологічні аспекти реабілітації наркозалежних досліджували такі вітчизняні й іноземні вчені: Ю. Белоусов, В. Гаврилов, Т. Горські, Л. Завадська, В. Кузьминов, С. Кулаков, В. Міллер, Є. Первомайський, Д. Піт, С. Проценко, І. П'ятницька, І. Рущенко, М. Рябова, А. Сердюк, В. Шабаліна. Огляд основних психологічних особливостей і структурних елементів системи реабілітації наркотично залежних засвідчує складність і багатогранність цієї системи.

Виклад основного матеріалу

Існують такі типи поведінки, за яких люди змінюють свій психічний стан шляхом використання хімічних речовин і посилюють його психологічними компонентами. Відомо, що використання наркотичних засобів у присутності інших людей призводить до відчуттів, відмінних від отриманих на самоті. Так, алкоголь на самоті викликає сонливість і загальмованість, а в компанії людей – поліпшення настрою та збудження. Обидві форми залежності тісно взаємодіють і їх поділ можливий лише гіпотетично.

Рисою, що об'єднує всі три фактори адиктивної поведінки, є прагнення уникнути реальності шляхом використання різних способів штучної зміни психічного стану. Ці методи стереотипізуються, генералізуються та стають обмежувальними бар'єрами взаємодії з середовищем для конкретних людей. Спостерігаємо переважно такі види адикцій: куріння, алкоголізм, наркоманія, переїдання (часто залежність від солодкого), залежність від комп'ютера, інтернету, ігроманія, трудовголізм, ургентна залежність, нав'язлива потреба витратити гроші, сексоголізм тощо. Цей список поповнюється новими видами адиктивної поведінки щорічно.

На думку вчених, адикцію можна визначити як «форму патологічної поведінки, що не відповідає нормі» [1, с. 130]. Адиктивна поведінка – найпоширеніший тип девіантної поведінки в сучасному світі. Вона включена в поняття девіантної поведінки.

Проте девіантна поведінка не завжди буде адиктивною, а от адиктивна – це завжди девіантна поведінка, тобто така, що має відхилення від норми. Це поняття ввели М. Ландрі та В. Міллер, які вважали адиктивною поведінкою особистості «період зловживання речовинами, що змінюють психічний стан до того, як від них сформується залежність, тобто розглядали адиктивну поведінку як початкову стадію формування залежності, але не ототожнювали її з самою залежністю. Адиктивна поведінка, на їх думку, є попередником залежності» [2].

Доктор медичних наук, професор Ц. Короленко запропонував таке визначення: «Адиктивна (залежна) поведінка – один з різновидів девіантної поведінки з формуванням прагнення до відходу від реальності шляхом приймання певних речовин або постійною фіксацією уваги на певних видах діяльності з метою розвитку інтенсивних емоцій» [3].

Характер адикції полягає в тому, що в зазначеному процесі встановлено емоційні відносини, відсутній зв'язок з іншими людьми, з неживими предметами чи явищами. Емоційні відносини з людьми втрачають свою значущість, стають поверхневими. Спосіб адиктивної реалізації із засобу поступово перетворюється на ціль [4].

Психічний потяг проявляється в постійних думках про адиктивного агента, підйомі настрою в передчутті контакту з ним, пригніченості, незадоволеності без об'єкта адикції. Часто потяг супроводжується боротьбою мотивів. Якщо компульсивне залучення диктує поведінку хворого, то психічне, obsesivne визначає настрій, емоційний фон [5]. Так, В. Д. Менделевич у структурі адикції виокремлює два компоненти:

а) звичка – позначає стереотипну діяльність з реалізації залежної поведінки. Вона забезпечує технічну сторону залежності. Це ритуал, певна послідовність дій щодо здійснення взаємодії з об'єктом залежності.

Об'єктами звички можуть бути різні речовини, ігри, джерела інформації та естетичної насолоди, люди, робота, їжа. Їх можна класифікувати за специфічним об'єктом залежності: речовини, процеси, відносини. У разі, коли звичка починає пригнічувати, а потім повністю знищувати природні наші звички, вона переходить у некеровану пристрасть, одержимість або залежність;

б) емоційна прив'язаність – проявляється в одухотворенні об'єкта залежності. Емоційний компонент забезпечує суб'єкт-суб'єктні відносини, надає їм особистісного характеру. Отже, загальною ознакою адиктивної поведінки є прагнення уникнути реальності, штучно змінюючи свій психічний стан, обмежуючи його якимось одним видом діяльності.

Адиктивна поведінка має безліч форм, підвидів, класифікується за різними ознаками (за об'єктом адикції, провідним механізмом розвитку

тощо). Теоретично за певних умов агентами адиктивної реалізації можуть бути будь-які об'єкти або форми активності [6, с. 68].

Виокремлюють такі види адиктивної поведінки:

– хімічна залежність (наркоманія, токсикоманія, куріння, алкоголізм);

– порушення харчової поведінки (анорексія, голодування, булімія);

– нехімічні типи залежностей (ігрова, комп'ютерна, сексуальна, нав'язливі покупки, трудовголізм, пристрасть до гучної музики тощо);

– крайні ступені захоплення певним видом діяльності, що призводять до ігнорування наявних життєвих проблем і їх погіршення (релігійний фанатизм, сектантство).

Така класифікація адиктивної поведінки враховує максимальну кількість її видів, проте цей поділ досить умовний – групи нехімічних залежностей і надмірних захоплень дуже близькі й класифікуються відповідно до наявності або відсутності відповідної нозологічної групи в номенклатурі хвороб.

Одним з найбільш вивчених варіантів адиктивної реалізації є хімічна залежність [7]. Так, Б. Братусь зазначає, що «в разі формування хімічної залежності відбувається порушення опосередкованості поведінки. Зрештою залишаються тільки ті форми діяльності й ті потреби, які можуть бути задоволені нескладними, малоопосередкованими діями». Специфічною особливістю хімічної залежності є наявність тісного зв'язку між двома її аспектами – клінічним і психосоціальним. Це означає, що поведінку, пов'язану із вживанням наркотиків, слід вивчати як комплекс соціально-психологічних проблем, а також як наслідок прогресуючих фізико-хімічних змін в організмі [8, с. 8].

Термін «психоактивний» не обов'язково означає, що речовина викликає залежність. У повсякденному житті ми часто застосовуємо більш зрозумілі словосполучення, такі як «вживання наркотиків», «вживання речовин» або «зловживання речовинами».

Психоактивні речовини мають різні ступені обмеження доступності, залежно від ризику для здоров'я та терапевтичної корисності, і класифікуються відповідно до ієрархії розміщення в списках контрольованих речовин як на національному, так і на міжнародному рівнях. Розглянемо класифікацію психоактивних речовин детальніше.

Одна з класифікацій психоактивних речовин має підґрунтям групування їх за різними параметрами:

– використання (медичне або рекреаційне);

– вплив на організм;

– джерело речовини (синтетична або рослинна);

– правовий статус (легальний/нелегальний).

Стимулятори – це клас психоактивних речовин, які прискорюють передавання повідом-

лень між мозком і тілом. Механізм їх дії полягає насамперед у посиленні активації природних стимулюючих шляхів у мозку, зокрема, підсилення функції норадреналіну, адреналіну та дофаміну. Стимулятори можуть бути отримані з рослин (наприклад, кокаїн), синтезовані в лабораторії (наприклад, амфетаміни та метамфетаміни) або напівсинтезовані. Їхня дія може змусити людину відчувати себе більш збудженою, пильною, впевненою або енергійною через збудження центральної нервової системи. Вживання високих доз або передозування (гостра інтоксикація) стимуляторами може спричинити серйозні серцево-судинні розлади, високу температуру, судоми, параною, надмірну тривогу та паніку, агресивність. Довготривале їх вживання може призводити до різкої втрати ваги, неспокійного сну, тривоги, депресії, підвищеного ризику інсульту. Крім того, може швидко розвинутися толерантність (потреба вживати більші дози для отримання звичного ефекту) і психологічна залежність. Абстинентний синдром зазвичай виявляється в дратівливості, виснаженні, неспокійному сні, тривозі та депресії. Особливу небезпеку становить використання стимуляторів у поєднанні з іншими препаратами (рецептурними та без) через непередбачувані ефекти для здоров'я. Так, наприклад:

- поєднання амфетамінів (одного з найбільш популярних видів стимуляторів) та деяких анти-депресантів може призвести до підвищення артеріального тиску, що може спричинити серцеву недостатність, інсульт і судоми;

- поєднання амфетамінів та алкоголю/бензодіазепінів – до передозування через суперечливі ефекти кожної психоактивної речовини;

- поєднання амфетамінів з опіоїдами – до нерегулярного серцебиття та судом.

Синтетичні катинони (мефедрон, MDPV, меткатіон тощо). Синтетичні катинони належать до так званих нових психоактивних речовин. Їх вживання спричиняє неспокійний сон, затуманений зір, запаморочення, спітнілість тощо. Від застосування вищих доз цього класу наркотиків може з'явитися біль в грудній клітині, високий кров'яний тиск, біль в шлунку/нудота/блювання, тривога та сильне бажання повторити. Наслідками довготривалого та регулярного вживання синтетичних катинонів є насамперед неспокійний сон, втома, погіршення настрою та навіть параною, а в деяких випадках – руйнування м'язової тканини та ниркова недостатність. Найбільш поширеними стимуляторами є амфетаміни, метамфетаміни (таблетований та кристалічний), кокаїн, синтетичні катинони, екстазі.

Емпатогени належать до різновиду стимуляторів. Вони посилюють почуття емпатії та доброзичливості до інших, а також підвищують відчуття соціальної прийнятності та зв'язку з

іншими, також викликають приязнь і грайливість, але й спричиняють перепади настрою, зневоднення та депресії. Після їх вживання можна відчувати надмірне потовиділення, м'язові болі, прискорене серцебиття, високі їх дози викликають судоми, ірраціональну поведінку, агресію, блювоту, зорові та слухові галюцинації. Регулярне застосування емпатогенів, зокрема MDMA, може стати причиною проблем з печінкою, концентрацією уваги та пам'яттю, депресії, частих застуд, почуття пригніченості, плаксивості, підвищення толерантності та потягу до вживання більших доз психоактивних речовин [9, с. 64–72].

Психodelіки (галюциногени) – це клас психоактивних речовин, які викликають зміни сприйняття, настрою та когнітивних процесів. Галюциногени можуть бути рослинного походження (деякі гриби та рослини, наприклад, шавлія, та їх екстракти) або синтезовані. Їх зазвичай поділяють на дві великі категорії: класичні галюциногени (наприклад, ЛСД) та дисоціативні препарати (наприклад, PCP). Психodelіки впливають на всі органи чуття, змінюють мислення людини, відчуття часу та емоції. Ефекти варіюються від легкого відчуття розслаблення, запаморочення, ейфорії, покращення зору (бачення кольорів яскравіше), зорових порушень (рухомість поверхонь) до марення, зміненого сприйняття реальних подій, образів або справжніх галюцинацій. Найбільш несприятливі ефекти від вживання галюциногенів: надмірна тривога, порушення оцінки простору та часу, психозоподібні стани, сплутаність свідомості, прискорене серцебиття, блювання. У разі передозування галюциногенами можемо спостерігати психоз, паніку, параною. Наступного після вживання дня людина може відчувати ознаки депресії, втому, болі в м'язах і тілі. Довготривале та регулярне вживання галюциногенів, наприклад, ЛСД, може спричинити погіршення психічного здоров'я та підвищення ризику розвитку психозів і тривожних розладів, порушення зору та стійкого сприйняття галюциногенів (повторення певних переживань, пов'язаних із вживанням наркотиків), які можуть зберігатися впродовж року або довше після припинення тривалого вживання [10, с. 358].

Дисоціативи – це клас галюциногенних препаратів, для якого характерним є викривлене чуттєве сприйняття та відчуття відокремленості або відстороненості від оточення та себе. Дисоціативні наркотики можуть спричинити в споживачів зорові та слухові спотворення та відчуття дисоціації (відірваності від реальності). Використання дисоціативних препаратів також може викликати тривогу, втрату пам'яті та порушення рухової функції, спільно з тремором тіла й онімінням, нудотою. Ці ефекти, які залежать від кількості вжитого препарату, також є непередбачуваними – зазвичай починаються

протягом декількох хвилин після вживання й тривають кілька годин, хоча деякі користувачі повідомляють, що відчують дію препарату протягом кількох днів. Вживання високих доз дисоціативів може бути причиною виявів психотичних симптомів, які подібні до шизофренії, параної, спричиняти агресію та жорстокість, проблеми з диханням, амнезію. У разі вживання високих доз, наприклад, кетаміну, також повідомляють про відчуття майже повної сенсорної відстороненості, що порівнюють з передсмертним досвідом (NIDA). Тривале вживання дисоціативів може викликати залежність, проблеми з мовленням, втрату пам'яті, депресію, суїцидальні думки, тривожність. Специфічного лікування розладів, пов'язаних із вживанням дисоціативів, немає. До таких препаратів можна віднести кетаміни, PCP (фенциклідин), DXM (дексометорфан). Усі ці речовини містяться у фармацевтичних препаратах (рецептурних та без) і застосовуються в медицині та ветеринарії. Споживачі як класичних галюциногенів, так і дисоціативних наркотиків ризикують отримати серйозну шкоду для здоров'я через глибокі зміни сприйняття та настрою, які ці наркотики можуть спричинити (NIDA) [11].

Канабіноїди – це будь-яка хімічна речовина, незалежно від структури чи походження, яка приєднується до канабіноїдних рецепторів тіла та мозку й має подібну дію до тих, що виробляє рослина *Cannabis Sativa*. Три типи канабіноїдів, які вживають люди, є рекреаційними та синтетичними. Зазвичай використовують висушене листя та бруньки, висушену смолу (гашиш) і концентрат. Вживання значної кількості канабіноїдів може спричинити збільшення частоти серцевих скорочень, пригальмованості рефлексів, погіршення пам'яті. Регулярне та часте споживання продуктів коноплі призводить до розвитку толерантності, зниження когнітивних функцій, може спричинити розвиток астми та бронхіту. Особливу небезпеку становлять синтетичні канабіноїди, які діють на ті ж рецептори мозку, що й активний інгредієнт канабісу, однак належать до класу нових психоактивних речовин. Відповідно, ефекти й наслідки для здоров'я є небезпечнішими, ніж у разі вживання канабісу, і мають набагато вищий потенціал для зловживання. Ефекти від вживання синтетичних канабіноїдів можуть полягати в погіршенні дихання, рабдоміолізі, вияві агресії, тривозі та надмірному збудженні, втраті координації та в психотичних ефектах, як-от: тривожність, галюцинації, параної. Ознаками передозування є труднощі з диханням, сильна гіпертермія, нерегулярний пульс, гостре ураження нирок. Регулярне вживання синтетичних канабіноїдів може впливати на розвиток таких психічних захворювань, як депресія та психози, а також спричиняти когнітивні порушення та проблеми із серцем [12].

Наркоманія – один з видів хімічної залежності – тяжке захворювання. Наркотична залежність – хворобливий стан, характерними ознаками якого є явища психічної та фізичної залежності, нагальна потреба в повторному багаторазовому споживанні психоактивних речовин, що набуває форми непереборного потягу [13].

Основні психологічні підходи до проблеми наркозалежних, які згруповано відповідно до провідних напрямів у психології та найбільш розроблених теорій: біхевіоральний, когнітивний, психоаналітичний, транзактний, системний.

У межах біхевіорального підходу наркоманію можна розглядати як високоадаптивний спосіб поведінки, відмова від якого є неадаптивним кроком, пов'язаним з ризиком невизначеності та відповідальністю за себе. Водночас твереза поведінка не гарантує людині ні щастя, ні легкості буття, а вживання наркотичної речовини гарантує наркоману «зникнення» світу з його проблемами.

Когнітивний підхід у психології сприяє вивченню специфіки когнітивних процесів у наркоманів, розкрити складність взаємодій між людиною та ситуаціями, що виникають. Однак він не пояснює, чому один схильний бачити причину своєї поведінки в самому собі, а інший – в інших, оскільки наркомани приписують свій спосіб дій зовнішнім обставинам.

Психоаналітичний підхід у дослідженні наркоманії полягає переважно в поясненні виникнення залежності як дефектів у психосексуальному дозріванні, що призводить до оральної незадоволеності, яка спричиняє оральну фіксацію.

У межах транзактного підходу наркоманію сприймають як гру, у якій кожен учасник (це можуть бути члени сім'ї, близькі) має певну позицію. Також цей підхід характеризує наркозалежного як особистість, у якій домінує один его-стан – стан абсолютної інфантильності.

Відповідно до системного підходу, наркоманія – системний комплекс, який містить різні за своєю природою, рівнем і динамікою елементи.

Жодна концепція виникнення, формування психологічної залежності не є вичерпною та переконливою. Тому без будь-якої розвиненої психологічної концепції наркоманії вагомого значення набувають емпіричні дослідження. Найбільше досліджень цього явища пов'язані з вивченням схильності до зловживання психоактивними речовинами.

Проблеми хімічно залежних як провідні психологічні труднощі виокремлюють у 4-х основних сферах:

– почуття – замість того, щоб усвідомити, проговорити та висловити свої почуття, залежні люди застосовують хімічні речовини, «відключають» свої почуття та створюють ілюзію контролю;

– самооцінка – змінюється протягом захворювання від неадекватно низької до неадекватно високої;

– взаємини – у взаєминах особистості із самим собою та з іншими людьми домінують фантазії, розчарування, маніпуляції, розвивається недовіра до інших людей;

– турбота про себе – байдуже ставлення до себе, ігнорування смертельно небезпечних наслідків вживання наркотиків (ВІЛ, гепатити) [14].

Отже, можна виокремити такі характерні риси адиктивної особистості:

– знижена переносимість труднощів повсякденного життя поряд з високою переносимістю кризових ситуацій;

– прихований комплекс неповноцінності, що поєднується із зовнішньою перевагою;

– зовнішня соціабельність, поєднана зі страхом перед стійкими емоційними контактами;

– прагнення говорити неправду;

– прагнення звинувачувати інших, знаючи, що вони невинні;

– прагнення уникати відповідальності в прийнятті рішень;

– стереотипність, повторюваність поведінки;

– залежність;

– тривожність.

Крім наведених, особам із залежністю від психоактивних речовин притаманні такі риси:

– знижена інтегративна функція «Я»;

– мотиваційна й емоційна нестійкість;

– емоційна незрілість; провідні потреби – афіліативна, пошук покровителя;

– жадібність;

– агресивність, ворожість;

– знижена здатність до рефлексії, самоаналізу, аналізу [15].

У сучасній науці існують такі теоретичні моделі адиктивної поведінки, як форми девіацій:

1. Моралістична модель.

Основні положення моделі. Вживання психоактивних речовин є аморальною поведінкою, мотивованою прагненням людини до зайвих задовольств, наслідком бездуховності та моральної недосконалості.

Суть реабілітації та профілактики. Для зміни адиктивної поведінки потрібне вольове зусилля та опора на норми моралі, а також, відповідно до робіт, проведених у межах релігійно-орієнтованого напряму профілактики зловживання психоактивних речовин, – покаяння, віра та повернення до релігійних цінностей і норм поведінки. Основною стратегією профілактики цієї концептуальної моделі є моральне виховання молодого покоління.

2. Соматомедична модель.

Основні положення моделі. Зловживання психоактивними речовинами розглядають як хворобу, у формуванні якої пріоритетне значення мають біологічні фактори ризику. Зловживати

психоактивними речовинами починають люди зі схильністю до залежності від хімічних речовин. Таким чином, споживачі психоактивних речовин звільняються від відповідальності за походження власної хвороби.

Суть реабілітації та профілактики. Клінічно виражені форми залежності від психоактивних речовин розглядають як захворювання, яке потребує адекватного лікувального впливу. Лікування відбувається переважно фармакологічними засобами та спрямоване на зняття фізичної залежності, а також зменшення шкідливих для здоров'я наслідків вжитих психоактивних речовин. Профілактика зловживання психоактивних речовин у межах цієї моделі передбачає виявлення осіб, які мають підвищену вразливість до дії психоактивних речовин, а також проведення комплексу заходів санітарної освіти та психогігієни серед населення.

3. «Психіатрична» модель.

Основні положення моделі. Залежність розглядають як симптом «прихованого» психічного порушення, а вживання психоактивних речовин – як самолікування цього порушення.

Суть реабілітації та профілактики. Реабілітація має ґрунтуватися на визначенні й усуненні справжніх причин вживання (лікуванні відповідної психічної патології). Профілактика відповідно до цієї моделі орієнтована на своєчасне лікування особистісної патології.

4. Мікросоціальна модель.

Основні положення моделі. Зловживання психоактивними речовинами, що особливо супроводжується залежністю, є наслідком порушення міжособистісних взаємин. Водночас зауважимо, що порушення існує саме у взаєминах між особами, а не лише одного з партнерів.

Суть реабілітації та профілактики. Реабілітація наркозалежних і профілактика зловживання психоактивними речовинами в межах цієї моделі спрямована на роботу зі значним оточенням людини (сім'єю, однолітками, однокурсниками) і ставить за мету вироблення «позитивних взаємин».

5. Соціокультурна модель.

Основні положення моделі. Вживання психоактивних речовин впливає на виконання певних функцій у суспільстві та залучення до процесу освоєння індивідом культурних норм. Так, культурологічні дослідження традиції вживання психоактивних речовин довели, що, починаючи з архаїчних суспільств, приймання ПАР було інструментом проходження важливих життєвих формацій і сприяло зв'язку поколінь. Наркотичні речовини могли бути каталізатором необхідної трансформації особистості в кризові періоди життя індивіда чи громади. Вживання психоактивних речовин у підлітковому віці пов'язане з почуттям недостатньої ідентичності. Водночас привабливість застосування психоактивних речовин у процесі становлення ідентичності полягає в можливості

якісного стрибка до нової самоідентифікації (процес, подібний до обряду ініціації в архаїчних товариствах). Суть реабілітації та профілактики. Уявлення щодо ініціального потенціалу психоактивних речовин використовують у разі створення профілактичних програм, що ґрунтуються на принципах трансперсональної психології та процесуальної психотерапії [16].

6. Модель афективного навчання.

Основні положення моделі. Згідно з цією моделлю залежність від психоактивних речовин частіше розвивається в осіб, які мають «особистісні дефіцити». Особистісними проблемами, що провокують зловживання ПАР, вважають труднощі в диференціації, вираженні та регуляції емоцій, низьку самооцінку, слабо розвинені навички міжособистісної комунікації, здатність замінити соціальний вплив й адекватно відповісти на нього.

Суть реабілітації та профілактики. Програми, розроблені в межах цієї моделі, розраховані переважно на опрацювання в групах підлітків підвищеного ризику наркотизації. Завданнями профілактичної роботи є: розвиток навичок розпізнавання та вираження емоцій; відкритість переживань, що передбачає глибоке й адекватне усвідомлення своїх думок і почуттів; формування здібностей приймати свої почуття та думки як підґрунтя для вибору поведінки, підвищення самооцінки, визначення значущих цінностей [17].

7. Програма формування життєвих навичок.

Основні положення моделі. Життєвими навичками вважають ті навички особистісної поведінки та міжособистісної взаємодії, які дають змогу контролювати та спрямовувати своє життя, розвивати позитивну адаптацію до соціального оточення та змінювати навколишнє середовище відповідно до інтересів і потреб індивіда. Вплив соціального оточення – однолітків, сім'ї – може сприяти або перешкоджати початку наркотизації. Якщо дитину виховують у родині, яка дотримується традицій здорового способу життя, то активність з підтримки та зміцнення здоров'я стає для неї звичною поведінкою. Якщо ж дитина бачить успішних, відомих або важливих для неї людей, що вживають психоактивні речовини, у своєму безпосередньому оточенні або на екрані телевізора, він наслідуватиме їх. Спостерігаючи у дворі за групою підлітків, які вживають ПАР, дитина виробляє переконання, що це нормальна поведінка, яку можна наслідувати. Гостра сприйнятливості до соціальних впливів пов'язана також із низькою самооцінкою, невпевненістю в собі, підвищеною залежністю від соціального схвалення, несформованими навичками самоконтролю, відсутністю серйозних життєвих цілей [18].

Суть профілактики. Профілактична робота має сприяти розвитку самоєфективності, формуванню психологічної несприйнятливості до шкідливих соціальних впливів. Її реалізація

полягає в проведенні тренінгу стійкості до соціального тиску.

8. Модель копінг-профілактики наркоманій (Р. Лазарус, Н. А. Сирота та В. М. Ялтонський).

Основні положення моделі. Відповідно до теорії Р. Лазаруса, кожна людина з огляду на особистий досвід (особистісні ресурси або особистісні навички) має власні способи побороти стрес (копінг-стратегії), а також, залежно від використовуваних стратегій і ресурсів, може розвивати різні форми поведінки: адаптивні і дезадаптивні. Розвиток особистісних ресурсів і навичок розв'язання проблем сприяє тому, що підлітки не почнуть вживання ПАР.

Суть профілактики. Основною метою копінг-профілактики є розвиток усвідомлення, розуміння власного вибору, вироблення оптимального й ефективного для цієї особи рішення. Завданнями профілактичної роботи є розвиток і модифікація поведінкових стратегій, що сприяють адаптації вимогам соціального середовища. До них належать стратегії розв'язання особистісних проблем, пошуку та надання соціальної підтримки, а також стратегії уникнення залучення до наркотизації.

Вагомого значення набуває й робота з розвитку ресурсів особистості та соціального середовища, завдяки яким можна робити здоровий і осмислений поведінковий вибір. До таких ресурсів належать: здатність і можливість здійснювати оцінку проблемної ситуації, сформованість позитивної Я-концепції (самооцінки, самоповаги, самоєфективності), здатність самостійно контролювати свою поведінку, вміння співпереживати, розуміти навколишніх і прогнозувати їхню поведінку, підвищення соціальної компетенції сприйняття та надання соціальної підтримки [19].

9. Модель «Установка до вживання ПАР» (Е. Е. Бехтель, А. Г. Макеева).

Основні положення моделі. Дослідження вітчизняних вчених дають підстави стверджувати, що існує певна установка до вживання тієї чи іншої психоактивної речовини, яка формується на початку вживання в процесі соціалізації дитини й визначає її поведінку в майбутньому.

Установка для вживання психоактивних речей визначається як ставлення до психоактивних речовин; ставлення до зміни стану людини під впливом тієї чи іншої психоактивної речовини, звичаїв і всіх атрибутів їх вживання, а також готовність, що сформувалася під впливом цього відношення, поводитися певним чином у ситуаціях, пов'язаних із вживанням тієї чи іншої психоактивної речовини [20].

Характерними ознаками адиктивної поведінки є нездоланий потяг до предмета пристрасті, відхід від реальності, своєрідне капсулювання особи, її відстороненість від зовнішнього світу та зовнішніх позитивних впливів. Адиктивна поведінка тоді стає

проблемою, коли уникнення реальності та зміна свідомості стає ідеєю-домінантою. По суті, це нав'язливий стан (манія), позбутися якого людина самостійно не може. Сутність адиктивної поведінки полягає у формуванні прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану через вживання деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримки інтенсивних емоцій [21, с. 512].

Процес реабілітації наркозалежних зазнав істотних змін за останні 20 років, що обумовлено накопиченням досвіду наркологами, психологами, психотерапевтами – всіма «реабілітологами», що працюють з цим контингентом. З'явилися наукові розвідки щодо ставлення до реабілітації наркозалежних як до інтегративного медико-соціального процесу, визначено концептуальні моделі реабілітації, згодом перевірені на практиці.

Як правило, медичний етап реабілітації проводять у стаціонарних відділеннях наркологічних диспансерів, медико-психологічний етап – у спеціальних реабілітаційних відділеннях цих установ за загальноприйнятим алгоритмом:

- стаціонарна лікувально-діагностична допомога хворим, що страждають на алкоголізм (наркотичною залежністю), які потребують стаціонарного лікування;

- лікувальна медикаментозна допомога в період алкогольного та наркотичного абстинентного синдрому;

- лікувальна допомога (залежно від показань) у вигляді психотерапії симптомоособистісної та соціально орієнтованої спрямованості в поєднанні з медикаментозними й іншими видами лікування; психотерапію проводять в індивідуальній, сімейній і груповій формах;

- організація стаціонарної психотерапевтичної допомоги населенню;

- упровадження в психотерапевтичну практику новітніх досягнень в галузі психотерапії; непрацездатності хворих на алкоголізм (наркотичної залежності);

- створення для пацієнтів організованого психотерапевтичного середовища всередині відділення;

- залучення самих пацієнтів відділення до роботи макросоціальної групи за участю інших хворих на залежність (спільноти анонімних алкоголік / анонімних наркоманів) і колишніх пацієнтів відділення реабілітації тощо;

- залучення близьких родичів хворих, що проходять лікування у відділенні, до участі в групах самопомогі для родичів хворих із залежністю з метою створення пацієнтам умов підтримки сім'ї в період їх відновлення;

- психогігієнічна та психопрофілактична допомога пацієнтам з подолання стресових ситуацій, станів дезадаптації тощо;

- розробка індивідуальних систем соціальної реабілітації для трудового та соціального устрою, поліпшення соціального функціонування пацієнтів у різних соціальних групах;

- інформаційно-пізнавальні повідомлення (лекції) для пацієнтів і їх родичів за тематикою: алкоголізм (наркотична залежність) як хвороба, сімейні та психологічні проблеми в разі залежності;

- планова медико-реабілітаційна допомога на підставі філософії програми анонімних алкоголік «12 кроків».

У широкому сенсі поняття «реабілітації» її початком є етап надання медикаментозної допомоги в умовах стаціонару, оскільки комплекс невідкладних і планових заходів є першим ступенем відходу від наркотичної програми в абстинентну (тобто в процес помірності). Водночас, коли йдеться про реабілітаційні центри, то зважають на немедикаментозні форми допомоги хворим. Досвід багаторічної психотерапії подібних пацієнтів доводить, що дестигматизація – цілеспрямоване розвінчання міфу про невиліковність залежності – є облігатною психотерапевтичною процедурою, що сприяє створенню позитивного емоційного настрою, зміцненню довірчих стосунків з лікарем, подоланню неконструктивного психологічного захисту, мобілізації копінгового потенціалу. Якщо сама стигматизація обумовлює можливість вживання психоактивних речовин, то дестигматизація сприяє початку конструктивного діалогу з наступним «плануванням помірності» (заміна словесної формули «коли все так погано, то немає сенсу боротися» на «якщо має бути») [22, с. 58].

У хворих з наркотичною залежністю нерідко зустрічається феномен, який можна було б позначити як «антистигма» – гордість від належності до «наркоманів», демонстрація особливих знань, відчуттів, нестандартного образу, своєрідна «наркотична романтика». Імовірно, що ця позиція також є захисною: у новій системі цінностей пацієнти намагалися домогтися поваги з боку «соадиктів». У цих випадках провести дестигматизацію особливо складно, оскільки йдеться про інверсії соціальних ролей і новий пронаркотичний світогляд [23, с. 7].

Крім практичних консультацій фахівців загального соматичного профілю, здійснюються чисто теоретичні завдання у формі лекції та обговорення тем: «Соматичні розлади як результат зловживання психоактивними речовинами», «Больовий синдром у структурі абстинентних розладів», «Рецидиви першого тижня, першого місяця, першого року: аналіз можливих причин», «Розлади сну: причини, клініка, лікування, рецидування», «Хвороби – супутники наркоманії», «Відновлення функцій печінки при гепатитах», «Проблема інфікування при наркоманії» [24]. На другому, медико-психологічному етапі втрачають актуальність становища, що стосуються особи-

стісних відхилень, афективних порушень у ситуації, коли дія психоактивних речовин припинилася, а інтеграція в мікро- і макросоціальні спільноти (такі, як сім'я, друзі, колектив) ускладнена [25].

Реабілітаційну роботу проводять за такими напрямками: терапія середовищем і зайнятістю; групова та сімейна психотерапія; тренінги; трудова соціалізація професійної орієнтації.

Реабілітаційне середовище – особливий поведінково скоригований мікросоціум, що оточує ремітенту; мікросередовище, в якому він проживає, з яким спілкується та в якому здійснює свою діяльність [10].

Загальновизнаним є поділ реабілітації на три види, що взаємопов'язані та доповнюють один одного:

1. Медична реабілітація – комплекс заходів, що містить способи прискорення реституції, стимуляції репаративно-регенеративних процесів, виявлення та зміцнення компенсаторних механізмів, корекції загальної резистентності організму й імунітету. Засоби медичної реабілітації: медикаментозна терапія, відновлювальна та косметична хірургія, фізіотерапія та ЛФК, психотерапія, дієто-терапія, комплементарні методи (акупунктурна терапія, мануальна терапія, фітотерапія, ефферентна терапія).

2. Професійна (освітня) реабілітація: трудо-терапія, професійне навчання та перепідготовка, профорієнтація.

3. Соціальна реабілітація: побутове та трудове влаштування, соціотерапія, соціально-економічне, соціально-гігієнічне та юридичне консультування [26].

З практичного огляду доцільно розрізняти такі періоди реабілітаційного процесу: а) реконвалесценція – процес одужання з відновленням

порушених біологічних і психологічних функцій (у цьому періоді застосовують патогенетичну терапію, хірургію, медичну реабілітацію); б) реадaptaція – процес пристосування до побуту, праці (навчання), навколишнього середовища (застосовують медичну реабілітацію, соціальну та професійну (освітню) реабілітацію, патогенетичну терапію); в) ресоціалізація – процес відновлення соціальних функцій і становища особи в соціальному макро- і мікросередовищі (застосовують соціальну та професійну (освітню) реабілітацію, медичну реабілітацію, патогенетичну терапію) [27].

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає в узагальненні та систематизації результатів досліджень щодо особливостей медико-соціальної реабілітації залежних від психоактивних речовин.

Висновок

У кожному конкретному випадку організація реабілітаційного процесу полягає в мультидисциплінарному (бригадному) підході з розробленням індивідуальної реабілітаційної програми. У системі реабілітації всі етапи програми повинні здійснюватися безперервно з періодичним повторюванням. Обов'язковим є скринінг психоемоційного стану з метою відстеження динаміки та виявлення латентної мотивації до вживання. Науково доведено, що серед споживачів психоактивних речовин більше алекситимікових соціофобів, ніж у загальній популяції, що ендogenно мотивує прийом наркотиків як засобів, що «розблоковують» алекситимію і коригують соціофобію.

REFERENCES

- [1] Pavlova, S. (2016). Deviantnoe povedenie i prichiny ego vozniknoveniia [Deviant behavior and its causes]. *Uspekhi sovremennoy nauki i obrazovaniia, Successes of modern science and education*, 2(6), 129-131 [in Russian].
- [2] Galiautdinova, S.K. (2013). K probleme ponimaniia addiktsii i zavisimosti otechestvennymi i zarubezhnymi issledovateliami [On the problem of understanding addiction and dependence by domestic and foreign researchers]. *Vestnik Bashkirskogo unyversyteta, Bulletin of the Bashkir University*, 18(1), 233 [in Russian].
- [3] Korolenko, Ts. (2000). Adyktivna povedinka. Zahalna kharakterystyka ta zakonomirnosti rozvytku [Addictive behavior. General characteristics and patterns of development]. *Psykhiiatriia ta medychna psykholohiia, Psychiatry and medical psychology*, 1(2), 8-15 [in Ukrainian].
- [4] Denysenko, M.M. (2017). Adyktzii u khvorykh na tryvozhno-fobichni rozlady (diahnostyka ta likuvannia) [Addictions in patients with anxiety-phobic disorders (diagnosis and treatment)]. *Visnyk naukovykh doslidzhen, Herald of scientific research*, 3, 97-104. doi: <https://doi.org/10.11603/2415-8798.2017.3.8086> [in Ukrainian].
- [5] Kutashov, V. (2015). The study of clinical and psychological characteristics of people who use drugs. *Systemnyi analiz ta upravlinnia v biomedychnykh systemakh, System analysis and management in biomedical systems*, 14(2), 264.
- [6] Azarova, O. (2016). Deviatsii ta adyktzii: Antropolohichni pidkhid [Deviations and addictions: An anthropological approach]. *Fond nauky ta osvity, Science and Education Fund*, 68 [in Ukrainian].
- [7] Trunova, I., & Avlasovych, V. (2016). Narkomaniia yak sotsialna nebezpeka dlia molodi [Drug addiction as a social danger for young people]. *Electronic Sumy State University Institutional Repository*. Retrieved from <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/45319> [in Ukrainian].
- [8] Podolian, V. (2021). Adolescent drug addiction in Ukraine: Medical, social and psychological aspects. *One Health and Nutrition Problems of Ukraine*, 55(2), 7-16. doi: <https://doi.org/10.33273/2663-9726-2021-55-2-7-16>.

- [9] Kurdil, N. (2021). Produkty pryrodnoho opiiu v suchasni strukturi narkotychnykh otruien (ohliad literatury ta rezultaty skryninh na narkotyky u 1990-2020 rr.) [Natural opium products in the modern structure of drug poisoning (literature review and drug screening results in 1990-2020)]. *One Health and Nutrition Problems of Ukraine*, 54(1), 64-72. doi: <https://doi.org/10.33273/2663-9726-2021-54-1-64-72> [in Ukrainian].
- [10] Shylova, M., & Dotsenko, M. (2021). Methadone use during HIV infection treatment in people who inject drugs. *Retsept*, 3, 357-362. doi: <https://doi.org/10.34883/pi.2021.24.3.005>.
- [11] Fung, H. (2017.). Motivating drug addicts for treatment. doi: https://doi.org/10.5353/th_b3124667.
- [12] Koziaruk, O. (2021). Subiekt kontrabandy narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rehovyn, yikh analohiv ta prekursiv abo falsyfikovanykh likarskykh zasobiv [Subject of smuggling of narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues and precursors or falsified medicinal products]. *Yurydychnyi visnyk, Legal Bulletin*, 6, 351-359. doi: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i6.2066> [in Ukrainian].
- [13] Ponomarenko, V., Nahorna, A., & Panasenko, H. (Trans). (2001). *Mizhnarodna statystychna klasyfikatsiia khvorob ta sporidnennykh problem okhorony zdorovia. Desiatiy perehliad [International Statistical Classification of Diseases and Related Health Care Problems. Tenth revision]*. (Vols. 1-3). Kyiv: Zdorovia [in Ukrainian].
- [14] Addiction lives: Wayne hall. (2017). *Addiction*, 113(3), 564-567. doi: <https://doi.org/10.1111/add.13965>.
- [15] Restrepo Escobar, S.M. (2016). Drugs and addictive behavior. *Drugs and Addictive Behavior*, 1(1). doi: <https://doi.org/10.21501/24631779.1762>.
- [16] Serdiuk, O. (2006). Sotsialna robota z osobamy z narkotychnoiu ta alkoholnoiu zalezhnistiu [Social work with persons with drug and alcohol addiction]. *Sotsialna robota v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy, Social work in internal affairs bodies of Ukraine*. Kharkiv: Nats. un-t bnutr. sprav [in Ukrainian].
- [17] *Drugs and addictive behavior*. doi: <https://doi.org/10.21501/issn.2463-1779>.
- [18] Chernetska, Yu. (2016). Teoriia i praktyka sotsialno-pedahohichnoi roboty z resotsializatsii narkozalezhnnykh v umovakh reabilitatsiynykh tsentriv [Theory and practice of socio-pedagogical work on the resocialization of drug addicts in the conditions of rehabilitation centers]. *Candidate's thesis*. Starobilsk. Retrieved from http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/chernetska_d.pdf [in Ukrainian].
- [19] Evropeyskiy shkolyi issledovatelskiy proekt po alkogoliu i narkotikam [European School Research Project on Alcohol and Drugs]. (2021). (n.d.). www.espad.org. Retrieved from <http://www.espad.org/> [in Russian].
- [20] Ustinova, L. (2018). Aktualni pytannia profilaktyky ta vyjavlennia pyiatstva, narkotychnoi zalezhnosti ta toksykomanii [Actual issues of prevention and detection of drunkenness, drug addiction and drug addiction]. *Medytsyna nevidkladnykh staniv, Emergency medicine*, 7(94), 59-64 [in Ukrainian].
- [21] Havenko, L., & Bitenskiy, V. (2015). Psykhiatriia i narkolohiia. *VSV "Medytsyna"*, 1, 512.
- [22] Fattore, L. (2012). Considering gender in cannabinoid research: A step towards personalized treatment of marijuana addicts. *Drug Testing and Analysis*, 5(1), 57-61. doi: <https://doi.org/10.1002/dta.1401>.
- [23] Does prison-based rehabilitation of drug-addicts work? (2008). *New Scientist*, 197(2648), 7. doi: [https://doi.org/10.1016/s0262-4079\(08\)60696-x](https://doi.org/10.1016/s0262-4079(08)60696-x).
- [24] Satel, S.L. (2001). 4 is drug addiction a brain disease? *Drug Addiction and Drug Policy*, 1, 118-143. doi: <https://doi.org/10.4159/9780674038622-005>.
- [25] Wong, W.A. (2020.). *Adolescent drug addicts and their search for identity*. doi: https://doi.org/10.5353/th_b3124644.
- [26] Hofmann, S. (2012). The efficacy of cognitive behavioral therapy: a review of meta-analyses. *Cognit Ther Res*, 36(5), 427-440. doi: <https://doi.org/10.1007/s10608-012-9476-1>.
- [27] Lyseniuk, V.P. (2018). Reabilitatsiina medytsyna: osnovni poniattia ta definitsii [Rehabilitation medicine: basic concepts and definitions]. *Natsionalnyi medychnyi universytet im. O.O. Bohomoletsia. National Medical University named after O.O. Bogomolets*. Retrieved from <http://www.mif-ua.com/archive/article/34537> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Павлова С. Девиантное поведение и причины его возникновения. *Успехи современной науки и образования*. 2016. № 2 (6). С. 129–131.
- [2] Галяутдинова С. К проблеме понимания аддикции и зависимости отечественными и зарубежными исследователями. *Вестник Башкирского университета*. 2013. № 18 (1). С. 233.
- [3] Короленко Ц. Адиктивна поведінка. Загальна характеристика та закономірності розвитку. *Психіатрія та медична психологія*. 2000. № 1 (2). С. 8–15.
- [4] Денисенко М. М. Адикції у хворих на тривожно-фобічні розлади (діагностика та лікування). *Вісник наукових досліджень*. 2017. № 3. С. 97–104. doi: <https://doi.org/10.11603/2415-8798.2017.3.8086>.
- [5] Kutashov V. The study of clinical and psychological characteristics of people who use drugs. *Системний аналіз та управління в біомедичних системах*. 2015. № 14 (2). С. 264.
- [6] Азарова О. Девиції та адикції: Антропологічний підхід. *Фонд науки та освіти*. 2016. № 68.
- [7] Трунова І., Авласович В. Наркоманія як соціальна небезпека для молоді. *eSSUIR – Electronic Sumy State University Institutional Repository*. 2016. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/45319>.
- [8] Podolian V. Adolescent drug addiction in Ukraine: Medical, social and psychological aspects. *One Health and Nutrition Problems of Ukraine*. 2021. No. 55 (2). P. 7–16. doi: <https://doi.org/10.33273/2663-9726-2021-55-2-7-16>.
- [9] Курдиль Н. Продукты природного опио в сучасній структурі наркотичних отруєнь (огляд літератури та результати скринінгу на наркотики у 1990-2020 рр.). *One Health and Nutrition Problems of Ukraine*. 2021. № 54 (1). С. 64–72. doi: <https://doi.org/10.33273/2663-9726-2021-54-1-64-72>.
- [10] Shylova M., Dothenko M. Methadone use during HIV infection treatment in people who inject drugs. *Resept*. 2021. № 3. С. 357–362. doi: <https://doi.org/10.34883/pi.2021.24.3.005>.

- [11] Fung H. Motivating drug addicts for treatment. 2017. doi: https://doi.org/10.5353/th_b3124667.
- [12] Козярук О. Суб'єкт контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів. *Юридичний вісник*. 2021. № 6. С. 351–359. doi: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i6.2066>.
- [13] Міжнародна статистична класифікація хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я. Десятий перегляд / пер. В. Пономаренко, А. Нагорна, Г. Панасенко. Київ : Здоров'я, 2001. Т. 3. 817 с.
- [14] Addiction lives: Wayne hall. *Addiction*. 2017. No. 113 (3). P. 564–567. doi: <https://doi.org/10.1111/add.13965>.
- [15] Restrepo Escobar S. M. Drugs and addictive behavior. *Drugs and Addictive Behavior*. 2016. Vol. 1. No. 1. doi: <https://doi.org/10.21501/24631779.1762>.
- [16] Сердюк О. Соціальна робота з особами з наркотичною та алкогольною залежністю. *Соціальна робота в органах внутрішніх справ України* : навч. посіб. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2006. С. 303–324.
- [17] Drugs and addictive behavior. doi: <https://doi.org/10.21501/issn.2463-1779>.
- [18] Чернецька Ю. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з ресоціалізації наркозалежних в умовах реабілітаційних центрів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05. Старобільськ, 2016. 522 с. URL: http://luguniv.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/chernetska_d.pdf.
- [19] Европейский школьный исследовательский проект по алкоголю и наркотикам. *European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs (ESPAD)*. URL: <http://www.espad.org/>.
- [20] Устінова Л. Актуальні питання профілактики та виявлення пияцтва, наркотичної залежності та токсикоманії. *Медицина невідкладних станів*. 2018. № 7 (94). С. 59–64.
- [21] Havenko L., Bitsenskyi V. Psykhiatriia i narkolohiia. *VSV «Medytsyna»*. 2015. No. 1. P. 512.
- [22] Fattore L. Considering gender in cannabinoid research: A step towards personalized treatment of marijuana addicts. 2012. *Drug Testing and Analysis*. No. 5 (1). P. 57–61. doi: <https://doi.org/10.1002/dta.1401>.
- [23] Does prison-based rehabilitation of drug-addicts work? *New Scientist*. 2008. No. 197 (2648). P. 7. doi: [https://doi.org/10.1016/s0262-4079\(08\)60696-x](https://doi.org/10.1016/s0262-4079(08)60696-x).
- [24] Satel S. L. 4 is drug addiction a brain disease? *Drug Addiction and Drug Policy*. 2001. No. 1. P. 18–143. doi: <https://doi.org/10.4159/9780674038622-005>.
- [25] Wong W. A. Adolescent drug addicts and their search for identity. 2020. doi: https://doi.org/10.5353/th_b3124644.
- [26] Hofmann S. The efficacy of cognitive behavioral therapy: a review of meta-analyses. *Cognit Ther Res*. 2012. No. 36 (5). P. 427–440. doi: <https://doi.org/10.1007/s10608-012-9476-1>.
- [27] Лисенюк В. П. Реабілітаційна медицина: основні поняття та дефініції. *Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця*. 2018. URL: <http://www.mif-ua.com/archive/article/34537>.

Стаття надійшла до редколегії 22.03.2022

Halych Ya. – Psychiatrist, Psychotherapist, Head of the Department of Borderline States of the Psychiatric Clinic (with Wards for Drug Addiction Patients) of the National Military Medical Clinical Center «Main Military Clinical Hospital», Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5122-546X>

Features of Rehabilitation of Persons with Dependence on Psychoactive Substances

The **purpose** of the article is to study the features of the rehabilitation process of persons with dependence on psychoactive substances. **Methodology.** The scientific concepts of the study of addictive behavior, namely chemical addictions, constituted the methodological basis of the article. Methodological tools are selected in accordance with certain goals, the specifics of the object and the subject of research. The classification of psychoactive substances and their influence on the physical and mental state are considered. Psychological approaches to the problem of drug addicts are characterized on the basis of the leading trends in psychology and the most developed theories. The role of prevention of the use of narcotic substances in the system of rehabilitation of drug addicts is revealed. Models of addictive behavior as a form of deviations are singled out. The leading psychological problems resulting from the use of narcotic substances are considered. The algorithm for conducting medical and psychological rehabilitation of persons dependent on psychoactive substances is analyzed. Behavioral and psycho-emotional manifestations in persons with dependence on psychoactive substances were determined. Depending on this, the main directions of rehabilitation work and the features of their implementation are determined. The features of the system of rehabilitation of drug addicts are revealed. The **scientific novelty** of the article lies in the generalization and systematization of the results of research on the features of the medical and social rehabilitation of those addicted to psychoactive substances. **Conclusions.** The features of the medical and medical-psychological stages in the system of rehabilitation of persons with addiction to psychoactive substances are determined. The effectiveness of the approaches used in consultations by general somatic specialists aimed at informing about the consequences of drug use is substantiated.

Keywords: psychoactive substances; addictive behavior; chemical dependence; medical and psychological rehabilitation; rehabilitation environment.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 343.1

doi: <https://doi.org/10.33270/03223001.74>

Чорноус Ю. М. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9710-4858>;

Власенко С. О. – ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6461-9425>

Особливості тактики допиту в процесі розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом

Тактика допиту під час розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом потребує вирішення низки проблемних питань, зокрема: виявлення всіх фактів протиправної діяльності; встановлення співучасників, способів, засобів і вичерпного кола обставин учинення кримінального правопорушення. Важливим способом отримання доказової інформації є слідчі (розшукові) дії, і першочергова серед них – допит. Урахування процесуальних, організаційних, тактичних, психологічних особливостей визначають успіх тактики допиту. **Мета** статті полягає у формуванні основ і визначенні особливостей тактики допиту підозрюваного, свідка, потерпілого в процесі розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом. Досягнення поставленої мети полягає у виконанні таких завдань: визначення умов проведення допиту під час розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом; визначення переліку основних питань, які необхідно з'ясувати під час допиту учасників кримінального провадження за цих умов; розкриття особливостей застосування тактичних прийомів у процесі досудового розслідування, залежно від слідчої ситуації та інших чинників. **Методологія.** У процесі дослідження використано як загальнонаукові, так і спеціально-правові методи: порівняльно-правовий, системно-структурний та метод системного аналізу. **Наукова новизна.** Констатовано важливість урахування психологічних особливостей процесу отримання показань, адже специфіка професійної діяльності слідчого неодноразово підтверджує надання завідомо неправдивих показань з боку окремих учасників кримінального провадження під час проведення досудового розслідування за фактами незаконного заволодіння транспортними засобами. Запорукою недопущення, запобігання, припинення надання завідомо неправдивих показань учасниками кримінального провадження є вивчення матеріалів кримінального провадження, особистості допитуваного під час підготовки до проведення допиту. Також слід використовувати прийоми виявлення й усунення брехні, які ґрунтуються на психології: послідовне пред'явлення доказів; метод «непрямого допиту»; раптова постановка запитань; уповільнений чи пришвидшений темп допиту; використання «слабких місць» допитуваного; створення перебільшеного уявлення про обізнаність слідчого тощо. **Висновки.** Допит є вербальною слідчою (розшуковою) дією, яка має першочергове значення в процесі досудового розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом, оскільки дає змогу отримати доказову інформацію, проте потребує врахування тактичних і психологічних особливостей його проведення. Полягає в застосуванні тактичних прийомів і їх комплексів, спрямованих на встановлення психологічного контакту й подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень.

Ключові слова: незаконне заволодіння; транспортний засіб; розслідування; кримінальне правопорушення; кримінальне провадження; допит; тактичний прийом.

Вступ

Однією з найбільш поширених слідчих (розшукових) дій традиційно вважають допит. Крім того, допит визначають як найбільш значущу, незамінну слідчу (розшукову) дію, оскільки, отримуючи показання під час допиту, слідчий збирає, накопичує ідеальні сліди. Саме тому питання щодо оптимізації проведення допиту, особливо в контексті покращення його психологічного підґрунтя підготовки, є вкрай важливим. Під час допиту потерпілих і свідків у кримінальних провадженнях про незаконне заволодіння транспортним засобом, важливо забезпечити психологічний контакт, максимально

повно з'ясувати всі обставини, пов'язані з подією кримінального правопорушення.

Під час розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом, проведення слідчих (розшукових) дій, а особливо – допиту, для підвищення ефективності професійної діяльності, крім фундаментальних теоретичних знань, а також знань чинного законодавства, слідчому необхідні знання з галузі психології, зокрема й з метою виявлення брехні під час спілкування. Це пояснюється тим, що незаконне заволодіння транспортним засобом є кримінальним правопорушенням, яке вчиняють умисно, зазвичай за попередньої підготовки, а особа, яка вчинила це кримінальне протиправне діяння,

характеризується зухвалою антисоціальною поведінкою, схильна до надання завідомо неправдивих показань. Трапляються випадки недобросовісного ставлення до надання показань у кримінальному провадженні з боку свідків і потерпілих.

Ключовими завданнями проведення допиту підозрюваного, свідка, потерпілого за умови розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом є: з'ясування обставин вчинення кримінального правопорушення; встановлення кола осіб, що вчинили правопорушення, або є причетними до його вчинення як співучасники: організатори, пособники, виконавці та ін.; встановлення точного або, попередньо, ймовірного місця вчинення кримінального правопорушення, а також встановлення наявності засобів відео/фото фіксації на місці, де відбулося незаконне заволодіння транспортним засобом.

Катастрофічна ситуація щодо фактів зазначеної кримінальної протиправної діяльності склалася у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації, запровадженням з 24 лютого 2022 року в Україні воєнного стану. Збройна агресія супроводжується вчиненням щодо громадян України кримінальних правопорушень, які посягають на власність громадян, йдеться, зокрема, про незаконне заволодіння транспортними засобами. Станом на сьогодні встановити точну кількість випадків незаконного заволодіння транспортними засобами неможливо, оскільки: частина території України перебуває в окупації чи в зоні ведення бойових дій, цей факт ускладнює процес досудового розслідування, а також встановлення місцезнаходження, пошук і повернення власникам їхніх транспортних засобів; частина українців виїхали на тимчасове проживання за межі України та не володіють достовірною інформацією щодо точного місцезнаходження їхніх транспортних засобів; певна кількість осіб – власників транспортних засобів загинула внаслідок бойових дій або перебувають на лікуванні. Тому в майбутньому, після завершення війни, необхідно буде провести низку заходів зі встановлення місцезнаходження, ідентифікації та повернення транспортних засобів, відповідно – розслідування кримінальних правопорушень, встановлення винних у їх вчиненні. Без проведення такої слідчої (розшукової) дії, як допит, це зробити неможливо. Тому зазначені обставини свідчать не лише про актуальність, а й певну злободенність проблематики.

Мета і завдання дослідження

Мета статті полягає у формуванні основ і визначенні особливостей тактики допиту підозрюваного, свідка, потерпілого в процесі незаконного заволодіння транспортним засобом.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: визначення умов проведення допиту під час розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом; виокремлення переліку ключових питань, які необхідно з'ясувати під час допиту учасників кримінального провадження за цих умов; розкриття особливостей застосування тактичних прийомів у процесі досудового розслідування залежно від слідчої ситуації та інших чинників.

Виклад основного матеріалу

Детальне та точне визначення поняттю «допит» надав В. Ю. Шепітько, згідно з яким допит – це процесуальна дія, яка є регламентованим кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічним процесом спілкування осіб, які беруть у ньому участь, та спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини [1, с. 252].

Як справедливо зазначають дослідники, найпоширенішою слідчою (розшуковою) дією в кримінальних провадженнях є допит, проведення якого має процесуальні й тактичні особливості залежно від його виду [2, с. 310].

Важливим є значення допиту за умови розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом, вчинене організованою злочинною групою чи злочинною організацією, адже дозволяє виявити або встановити членів організованої злочинної діяльності, їхніх лідерів й інших співучасників, а також з'ясувати виконуваними функції та вирішувати завдання. Також надалі допит сприятиме доведенню винуватості особи (осіб), що вчинили зазначене кримінальне правопорушення.

На специфіку допиту впливає безпосередньо категорія допитуваного учасника кримінального провадження.

Наприклад, під час допиту потерпілого в разі розслідування викрадень транспортного засобу слідчий повинен з'ясувати три основні групи питань: 1) обставини незаконного заволодіння; 2) прикмети; 3) хто, на думку потерпілого, міг учинити кримінальне правопорушення [3, с. 270].

Під час допиту потерпілого слідчий має уточнити й конкретизувати первинну інформацію стосовно транспортного засобу, його зовнішніх особливостей, візуального стану, обладнання, інтер'єру салону, наявності в салоні особистих індивідуальних речей потерпілого, а також можливих наявних (зокрема незначних) пошкоджень на автомобілі. Надана потерпілим інформація може містити більш точні відомості щодо часу вчинення кримінального правопорушення й осіб, які можуть становити інтерес для досудового розслідування і які, ймовірно, могли

вчинити незаконне заволодіння транспортним засобом.

Під час допиту потерпілого варто з'ясувати, чи не помітив він будь-яких підготовчих дій імовірних зловмисників перед учиненням кримінального правопорушення. Також слід з'ясувати такі обставини:

- чи має потерпілий документи на цінні речі, що були в салоні викраденого автомобіля, ключі від викраденого транспортного засобу безпосередньо в салоні автомобіля (зокрема дублікати, їх кількість, у яких осіб знаходяться);

- коли та за яких обставин виявлено факт незаконного заволодіння транспортним засобом;

- характеристики транспортного засобу (рік випуску, колір, марка, модель, особливі ознаки автомобіля, вартість, технічний стан, оснащення сигналізацією та іншими охоронними пристроями, GPS-навігатором, наявність документів або інших цінних речей в салоні автомобіля та інше);

- чи є підозри щодо кола осіб можливих зловмисників та чи не помітив потерпілий напередодні викрадення автотранспорту підозрілих осіб або автомобілів, які здійснювали переміщення за ним під час руху в транспорті на дорозі, звідки був викрадений автомобіль;

- які саме особи керували викраденим транспортним засобом за домовленістю з потерпілим, або за нотаріально завіреною довіреністю, чи були обізнані про засоби захисту, звичне місце паркування;

- кількість палива (бензин, газ, дизельне паливо), що були наявні в баку викраденого транспортного засобу на момент незаконного заволодіння зловмисниками, останні показання спідометра;

- характеристики приміщення чи іншого місця зберігання, чи паркування транспортного засобу;

- засвідчення права власності чи іншого права на користування приміщенням, чи іншим місцем зберігання, чи паркування транспортного засобу потерпілим;

- перелік осіб, які мали доступ до приміщення, де зберігався транспортний засіб і звідки саме було здійснено незаконне заволодіння;

- факт і документи щодо оформленого страхування транспортного засобу;

- можливість потерпілого впізнати осіб, які незаконно заволоділи транспортним засобом і викраденим майном, за конкретними ознаками, прикметами, особливостями.

У разі, якщо у викраденому транспортному засобі знаходилися речі або документи, у потерпілого необхідно з'ясувати найменування речей, загальний вигляд предметів, їх призначення, колір, розмір, форму, матеріал, з якого вироблено предмети, наявність відмінних рис або видимих пошкоджень предмета. Таким чином,

варто встановити перелік даних, які дають характеристику таких осіб чи автотранспорту, а також місця, часу їх появи в будь-якому місці; ймовірність випадків придбання резервних частин або пропозиції їх придбання в інших незнайомих осіб; чи були випадки неочікуваного необґрунтованого спрацювання системи сигналізації та яких заходів було вжито; де, коли та за яких умов здійснювався ремонт й обслуговування транспортного засобу, зокрема обладнання його сигналізацією та іншими засобами захисту від незаконного заволодіння; слід з'ясувати іншу важливу для слідства інформацію.

Однак показання потерпілого можуть містити певні прогалини й неточності. Це обумовлено тим, що потерпілі перебувають у стані сильного душевного хвилювання та є емоційно нестабільними за таких обставин, унаслідок вчиненого щодо них кримінального правопорушення або гострих переживань через втрату транспортного засобу, завдані матеріальні збитки. Саме тому слідчий повинен обирати тактичні прийоми допиту потерпілих, спрямовані на нейтралізацію цих явищ. Важливого значення набуває вміння слідчого встановлювати психологічний контакт з потерпілими. Шляхи його досягнення в справах цієї категорії мають певні особливості. Зокрема, йдеться про такі заходи: попереднє вивчення особи потерпілого, спостереження за нею, створення доброзичливої атмосфери під час допиту, з'ясування причин страху, труднощів при відповідях тощо [4, с. 207].

Фактично йдеться щодо застосування тактичних прийомів психологічного впливу. Наприклад, в умовах безконфліктної ситуації доцільним є застосування таких тактичних прийомів психологічного впливу: передання інформації (надання психологічної допомоги шляхом нагадування, активізації мислення та пам'яті з метою відновлення й відтворення сприйнятих обставин); стимулювання позитивних рис особи; залучення особи до співпраці шляхом активізації її емоцій і почуттів; сприяння пригадуванню учасниками забутих обставин завдяки асоціаціям схожості, суміжності, протилежності, перефразування, роз'єднання, перегляду; відновлення асоціативних зв'язків; відтворення обставин сприйняття; зняття розподілу уваги шляхом її акцентування; активізація установок в емоційно-вольовій сфері. За умови конфліктної ситуації застосування тактичних прийомів стає ускладненим унаслідок протидії учасника, тому діяльність слідчого, прокурора, суду передусім спрямована на подолання його негативної установки. У такому разі доцільним є застосування тактичних прийомів бесіди, вільної розповіді з подальшою деталізацією показань, використання позитивних якостей учасника, створення

ефекту «незаповненості», раптовості тощо [5, с. 15].

До ключових завдань допиту свідків належать: своєчасне одержання необхідної (повної й достовірної) значущої інформації щодо того, що трапилося, та з'ясування відомостей стосовно часу, місця, а також кола осіб, причетних до незаконного заволодіння транспортним засобом. У кримінальних провадженнях розглянутої категорії всіх свідків, залежно від місця й часу вчинення кримінального правопорушення, варто умовно поділити на чотири основні групи: 1) особи, які випадково стали очевидцями викрадення транспортного засобу; 2) особи, які через виконання службових обов'язків стали свідками кримінального правопорушення; 3) особи, які стали очевидцями залишення ймовірними підозрюваними викраденого автотransпортного засобу; 4) особи, які стали свідками кримінальних правопорушень, учинених з використанням викраденого автотransпортного засобу [6, с. 109–110].

У процесі допиту свідків, які були очевидцями затримання, з'ясовують:

- коли, де, яким чином та у зв'язку з чим проводилося переслідування й затримання правопорушників, зокрема на певному транспортному засобі;

- кількість правопорушників, їхні прикмети, місцезнаходження та конкретні дії під час затримання;

- яким чином затримані пояснювали своє перебування в салоні автомобіля та виявлення в них певних речей, предметів, документів, знарядь й інструментів;

- наявність ознак сп'яніння в правопорушників, у чому виявлялися;

- чи не намагалися правопорушники позбутися певних речей, предметів під час переслідування, чи не чинили опір тощо [7, с. 34].

У кримінальних провадженнях щодо незаконного заволодіння транспортними засобами під час допиту свідків важливо встановити: кількість й особливі прикмети осіб, які вчинили кримінальне правопорушення; марку, колір й інші індивідуальні ознаки транспортного засобу; напрям, у якому зникли правопорушники з місця події; найменування, кількість, ознаки викраденого транспортного засобу тощо.

Як вважає В. В. Сєдакова, предмет посягання в структурі криміналістичної характеристики має важливе значення як джерело фактичної інформації, що має організаційне й тактичне значення для розкриття та розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом [8, с. 163].

Одним з найважливіших організаційно-підготовчих заходів слідчої (розшукової) дії є визначення предмета допиту. Слушною з цього

приводу є думка Д. А. Патрелюка, який зазначає, що предмет допиту підозрюваного повинен охоплювати відомості про: 1) транспортний засіб, його характеристики й охоронну систему; 2) час, місце стоянки й обстановку незаконного заволодіння; 3) способи й знаряддя, що були використані; 4) суб'єктивну сторону; 5) причини й умови, що сприяли протиправному діянню; 6) співучасників і підмовників; 7) зайнятість і схильності особи [9, с. 54].

Отже, допит як слідча (розшукова) дія є однією з найскладніших та потребує високої професійної майстерності слідчого. Під час її проведення слід урахувати психологічні риси учасника кримінального провадження [10, с. 47].

Варті особливої уваги індивідуальні риси учасника, зокрема психологічні, під час допиту підозрюваного в учиненні кримінального правопорушення. Допит підозрюваного в учиненні незаконного заволодіння транспортним засобом спрямований на максимальне з'ясування всіх обставин протиправної події. Однак, як було зазначено вище, підозрювані в цій категорії кримінальних правопорушень схильні до перекручування, надання завідомо неправдивих показань, з метою уникнення кримінальної відповідальності.

Наукова новизна

З огляду на проведені дослідження, можемо констатувати важливість для слідчого вміння виявляти брехню, використовувати комплекс знань і вмінь, бути обізнаним із психологічними особливостями цього процесу, адже специфіка професійної діяльності слідчого неодноразово підтверджує допущення неправдивих показань з боку окремих учасників кримінального провадження під час проведення досудового розслідування за фактами незаконного заволодіння транспортними засобами.

Запорукою недопущення, запобігання, припинення надання завідомо неправдивих показань учасниками кримінального провадження є вивчення матеріалів кримінального провадження, особистості допитуваного під час підготовки до проведення допиту.

На нашу думку, недотримання таких вимог негативно впливає на ефективність проведення досудового розслідування, до того ж не лише засвідчує факт відсутності в слідчого необхідних знань про ознаки брехні, а й відсутність ретельної підготовки до проведення допиту шляхом вивчення всіх деталей кримінального провадження та складання плану допиту.

Варто зауважити, що складність у виявленні завідомо неправдивих показань під час проведення допиту полягає також у тому, що в процесі допиту слідчому потрібно контролювати

занадто багато каналів надходження інформації, щоб визначити таку інформацію неправдивою. Про брехню в деяких випадках свідчать слова, паузи, тембр голосу, вираз обличчя, рухи голови, жести, поза, дихання, рум'янець чи навпаки блідість тощо.

До найбільш поширених ознак обману в голосі належать паузи, які можуть бути занадто довгими або занадто короткими; заминки перед словами, особливо якщо це відбувається під час відповіді на запитання; мовленнєві помилки.

На сучасному етапі розвитку криміналістичної тактики допиту існує значна кількість прийомів виявлення та усунення брехні, які загалом ґрунтуються на психології: послідовне пред'явлення доказів; метод «непрямого допиту»; раптова постановка запитань; уповільнений чи пришвидшений темп допиту; використання «слабких місць» допитуваного; створення перебільшеного уявлення про обізнаність слідчого тощо.

Проаналізувавши зазначене, слід наголосити на важливості знань у галузі психології для роботи слідчого та її практичну вагомість. Саме від вміння слідчого розгадати гру «суперника» залежить успіх досудового розслідування, а також сили та засоби, витрачені на його досягнення.

Висновки

Допит є вербальною слідчою (розшуковою) дією, яка має першочергове значення в процесі досудового розслідування незаконного заволодіння транспортним засобом, оскільки дає змогу отримання доказової інформації, проте потребує врахування тактичних і психологічних особливостей його проведення. Полягає в застосуванні тактичних прийомів і їх комбінацій, спрямованих на встановлення психологічного контакту й подолання протидії розслідуванню кримінальних правопорушень.

REFERENCES

- [1] Hlibko, V.M. (2011). *Kryminalistyka [Criminalistics]*. V.Yu. Shepitko (Ed.). Kyiv: In Yure [in Ukrainian].
- [2] Davchenko, T. (2020). Takyta dopytu u kryminalnykh provadzhenniakh dovedennia do bankrutstva (st. 219 KK Ukrainy) [Interrogation tactics in criminal bankruptcy proceedings (Article 219 of the Criminal Code of Ukraine)]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo, Entrepreneurship, economy and law*, 8, 310-316. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.51> [in Ukrainian].
- [3] Liutyi, V.V. (2014). Znachennia ta osoblyvosti provedennia slidchoho ohliadu za faktamy nezakonnnykh zavolodin transportnymy zasobamy, vchynenykh orhanizovanyh hrupamy [The importance and peculiarities of conducting an investigative review on the facts of illegal possession of vehicles committed by organized groups]. *Aktualni pytannia dosudovoho rozsliduvannia ta suchasni tendentsii rozvytku kryminalistyky, Current issues of pre-trial investigation and modern trends in the development of criminology: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (pp. 469-471). Kharkiv: KhNUVS [in Ukrainian].
- [4] Khrystov, O.L. (2017). *Protydiia nezakonnym zavolodinniam transportnymy zasobamy: kryminalistychnyi aspekt [Combating illegal possession of vehicles: forensic aspect]*. Dnipro: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [5] Chornous, Yu.M. (2020). Psykholohichni osnovy realizatsii taktychnykh pryomiv [Psychological foundations of the implementation of tactical techniques]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 1(26), 13-22 [in Ukrainian].
- [6] Petrov, S.Ye. (2009). Rozsliduvannia nezakonnno zavolodinnia avtomobilnykh zasobamy [Investigation of illegal possession of motor vehicles]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [7] Khrystov, O.L., Khrystova, Yu.V., & Litun, O.O. (2017). *Osoblyvosti vstanovlennia osib, yaki vchyniaut nezakonnny zavolodinnia transportnymy zasobamy [Peculiarities of establishing persons who commit illegal possession of vehicles]*. Dnipro: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [8] Siedakova, V.V. (2020). Kryminalistychna kharakterystyka nezakonnno zavolodinnia transportnym zasobom [Forensic characteristics of illegal possession of a vehicle]. *Knowledge, Education, Law, Management*, 6(34), 3, 160-165. doi: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.6.3.31> [in Ukrainian].
- [9] Patreliuk, D.A. (2012). *Rozsliduvannia nezakonnnykh zavolodin transportnymy zasobamy, vchynenykh nepovnoletnimi [Investigation of illegal possession of vehicles committed by minors]*. Dnipropetrovsk: Lopatnikov S.H. [in Ukrainian].
- [10] Chornous, Yu.M., & Shykoriak, M.M. (2018). Osoblyvosti pochatkovoho etapu rozsliduvannia zlochyniv, vchynenykh inozemtsiamy [Features of the initial stage of investigation of crimes committed by foreigners]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic science and criminology*, 18, 44-52. doi: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.05> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Криміналістика : підручник / [В. М. Глібко та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. Київ : Ін Юре, 2001. 684 с.
- [2] Давченко Т. Тактика допиту у кримінальних провадженнях доведення до банкрутства (ст. 219 КК України). *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 310–316. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.51>.
- [3] Лютий В. В. Значення та особливості проведення слідчого огляду за фактами незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених організованими групами. *Актуальні питання досудового розслідування*

- та сучасні тенденції розвитку криміналістики : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5 груд. 2014 р.). Харків : ХНУВС, 2014. С. 469–471.
- [4] Христов О. Л. Протидія незаконним заволодінням транспортними засобами: криміналістичний аспект : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 148 с.
- [5] Черноус Ю. М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 13–22. doi: <https://doi.org/10.33270/03202601.13>.
- [6] Петров С. Є. Розслідування незаконного заволодіння автотранспортними засобами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 243 с.
- [7] Христов О. Л., Христова Ю. В., Літун О. О. Особливості встановлення осіб, які вчиняють незаконні заволодіння транспортними засобами : навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2017. 80 с.
- [8] Сєдакова В. В. Криміналістична характеристика незаконного заволодіння транспортним засобом. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 6 (34). Т. 3. С. 160–165. doi: <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.6.3.31>.
- [9] Патрелюк Д. А. Розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми : навч. посіб. Дніпропетровськ : Лопатніков С. Г., 2012. 221 с.
- [10] Черноус Ю. М., Шикоряк М. М. Особливості початкового етапу розслідування злочинів, вчинених іноземцями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 44–52. doi: <https://doi.org/10.32353/khrife.2018.05>.

Стаття надійшла до редколегії 01.03.2022

Chornous Yu. – Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Criminalistics and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9710-4858>;

Vlasenko S. – Postgraduate Student of the Department of Criminalistics and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6461-9425>

Peculiarities of Interrogation Tactics during the Investigation of Illegal Possession of a Vehicle

*Peculiarities of interrogation tactics during the investigation of illegal possession of a vehicle are accompanied by the need to solve a number of problematic issues, in particular, regarding the detection of all facts of illegal activity; establishing accomplices, methods, means and circumstances of committing a criminal offense. Investigative (research) actions are an important method of obtaining evidentiary information, and the first among them is interrogation. Consideration of procedural, organizational, tactical, psychological provisions determine the success of interrogation tactics. The **purpose** of the article is to form the basics of interrogation tactics of a suspect, witness, victim in the process of illegal possession of a vehicle. Achieving the set goal consists in performing the following tasks: determining the conditions of the interrogation during the investigation of illegal possession of a vehicle; highlighting the list of main issues that must be clarified during the interrogation of participants in criminal proceedings under the given conditions; disclosure of the peculiarities of the use of tactical techniques in the process of pre-trial investigation, depending on the investigative situation and other factors. **Methodology.** In the research process, both general scientific and special, namely special-legal methods were used: comparative-legal, system-structural, and the method of system analysis. **Scientific novelty.** The importance of taking into account the psychological features of the process of obtaining statements was noted, because the specifics of the investigator's professional activity repeatedly confirm the admission of false statements by individual participants in criminal proceedings during a pre-trial investigation into the facts of illegal possession of vehicles. The key to preventing, preventing, and stopping the giving of knowingly false statements by participants in criminal proceedings is to study the materials of the criminal proceedings and the identity of the interrogated person during the preparation for the interrogation. You should also use methods of detection and elimination of lies, which are based on psychology: consistent presentation of evidence; method of «indirect interrogation»; sudden questioning; slowed or accelerated pace of interrogation; use of «weak places» of the interrogated; creating an exaggerated impression of the investigator's awareness, etc. **Conclusions.** Interrogation is a verbal investigative (investigative) action, which is of primary importance in the process of pre-trial investigation, as it provides an opportunity to obtain evidentiary information, but requires taking into account the tactical and psychological features of its conduct. It consists in the application of tactical methods and their systems aimed at establishing psychological contact and overcoming opposition to the investigation of criminal offenses.*

Keywords: illegal possession; vehicle; investigation; criminal offense, criminal proceedings; interrogation; tactical reception.

Величенко Л. О. – ад'юнкт кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1476-2615>

Детермінанти виникнення незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами

Мета дослідження полягає у визначенні актуальних соціально-психологічних детермінант виникнення незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. **Методологія.** Методологічний інструментарій обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта і предмета дослідження. У статті використано комплекс наукових методів, а саме: загальний діалектичний метод наукового пізнання явищ, термінологічний, системно-структурний, формально-логічний, порівняльно-правовий та історико-правовий. **Наукова новизна** статті полягає у висвітленні соціально-психологічних детермінант незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами з розподілом їх на дві групи: 1) на рівні світового простору; 2) на рівні України. **Висновки.** Проблема незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами залишається однією з найбільш актуальних у сучасних реаліях. Протистояння російській агресії породжує активізацію обігу незаконної зброї серед населення; контрабандне ввезення незаконної зброї та боєприпасів до неї з окупованих територій на території, підконтрольні Україні; поява «трофейної» зброї, покинутої російськими бойовиками, та інші незаконні дії, пов'язані з незаконною зброєю та бойовими припасами. Аналіз визначених у дослідженні детермінант покликаний спонукати органи державної влади до активних дій щодо протидії такому негативному явищу, як незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами. Зазначене свідчить про актуальність досліджуваного питання, а також необхідність якісно протидіяти незаконному обігу зброї.

Ключові слова: соціально-психологічні детермінанти; трансформація; агресія; урбанізаційні процеси; жорстока поведінка; економічна нестабільність.

Вступ

Проблема безпеки завжди була, є та буде актуальною для людини й суспільства загалом. Особа постійно захищає свої права та свободи незалежно від того, з якими небезпечними явищами вона стикається. Громадянин будь-якої правової держави потребує та прагне безпеки, бо це благо є одвічною природною потребою, без якого існування в суспільстві залишається під питанням. Продуктування безпеки для громадянина не має зупинитися ні на мить, оскільки в Україні життя людини, а отже, її безпека, – це найвища соціальна цінність згідно з Конституцією України.

У період трансформації різних сфер життєдіяльності держави суспільство загалом і кожен громадянин держави окремо, переживають скрутне економічне та фінансове становище. Через це більшість людей, які не схильні швидко адаптуватися до глобальних трансформацій держави в політичній, міжнародній, економічній та інших сферах життєдіяльності, які іноді безпосередньо впливають на стан життя громадянина, стають на шлях учинення протиправних дій. Інакше кажучи, людина стає на бік зла, тобто на усвідомлене порушення закону.

Слід акцентувати на тому, що органи державної влади мусять створювати такі умови адаптації усіх людей до змін в житті країни, які суттєво не вплинуть на життя останніх. Такі дії

державних інстанцій повинні передбачати інформування та надалі із засвоєння правової культури в суспільстві, а на цій підставі – формування правослужняної та правомірної поведінки, яка відповідає його вимогам. Таким чином, задля викорінення суттєвих порушень законів виникає потреба в процесі взаємодії особи та суспільства, тобто в процесі правової соціалізації.

Мета і завдання дослідження

Мета дослідження полягає у визначенні актуальних соціально-психологічних детермінант виникнення незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами. Задля досягнення зазначеної мети слід виконати такі завдання: визначити основні детермінанти виникнення незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами; здійснити їх логічний розподіл на дві групи: перша – детермінанти на світовому рівні, друга – детермінанти на рівні України; проаналізувати вплив визначених детермінантів на виникнення досліджуваного явища.

Деякі аспекти незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами вивчали у своїх працях такі вчені, як: К. Ю. Гаврилова, В. В. Голубош, С. В. Діденко, Є. В. Кізіменко, О. С. Клименко, Л. М. Кулик, М. М. Майстренко, Н. Є. Міняйло, М. Г. Пінчук,

О. М. Сарнавський, В. Л. Соколовський, О. С. Тарасенко та інші.

Виклад основного матеріалу

У системі суспільних відносин криміногенні й антикриміногенні явища та процеси взаємопов'язані як діалектичні протилежності й одночасно впливають на суспільну свідомість. Однак колективний розум відображає, сприймає та оцінює їх по-різному. Криміногенні явища й процеси закономірно детермінують вибір протиправного шляху досягнення цілей лише певної частини людей, насамперед тих, що мають антисуспільну спрямованість свідомості та відповідну їй схильність до протиправної діяльності. Пояснюючи детермінанти злочинності, слід урахувувати деякі особливості функціонування суспільної свідомості [1].

Розбудова демократичної правової держави безпосередньо пов'язана з розвитком правової свідомості та правової культури українських громадян. Саме правосвідомість і правова культура населення є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві, єдиним чинником, здатним утворювати державу й правопорядок, приводячи в дію Конституцію України та законодавство. Тому правосвідомість і правова культура українських громадян потребують постійного раціонального формування, удосконалення, позитивного соціального розвитку [2, с. 307].

Крім розвитку та вдосконалення, у суспільстві існує ще й такий процес, як деформація правової культури та правової свідомості. Це пов'язано з тим, що не кожний громадянин зацікавлений у правовому розвитку суспільства чи у власному правовому розвитку, дехто просто не встигає за змінами в сучасному правовому полі, а хтось ігнорує правову культуру та правову свідомість суспільства загалом.

Існує декілька груп чинників, що зумовлюють девіантну поведінку особистості, а саме: соціальні, соціально-психологічні та індивідуально-психологічні. До соціальних належать несприятливі соціальні, економічні, політичні та інші умови існування суспільства. Соціально-психологічними чинниками вважають ті, які пов'язані з несприятливими особливостями взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням, з негативним впливом останнього на розвиток особистості. Індивідуально-психологічні – ті, які пов'язані з наявністю певних характеристик індивіда, що ускладнюють процес його соціалізації. У нашому дослідженні ми вирізняємо дві групи основних та найбільш актуальних соціально-психологічних детермінант незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами – це

детермінанти світового масштабу та детермінанти в Україні.

До соціально-психологічних детермінант злочинності у світовому просторі, що впливають на процес розповсюдження, користування, відкритий продаж, купівлю, контрабанду та інші злочинні дії незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами, на нашу думку, належать:

- 1) підвищення агресивності серед населення;
- 2) трансформація злочинності у зв'язку з поширенням COVID-19;
- 3) проблеми урбанізаційних процесів;
- 4) поширення зразків жорстокої поведінки;
- 5) демонстрація антисуспільної поведінки серед підлітків.

Соціально-психологічними детермінантами в Україні, що впливають на процес розповсюдження, користування, відкритий продаж, купівлю, контрабанду та інші дії незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами, на нашу думку, є:

- 1) виражена соціальна нерівність верств населення;
- 2) економічна нестабільність у державі;
- 3) воєнні дії на території України;
- 4) безкарність криміналітету, неефективна діяльність державних органів, що відповідають за обіг і контроль незаконної зброї, бойових припасів і вибухових речовин;
- 5) пропаганда Російської Федерації щодо внутрішньої та зовнішньої політики України;
- 6) поширення засобами масової викривленої чи недостовірної інформації, відсутність продукування інформації превентивного характеру.

Аналіз наведених чинників зумовлює потребу деталізованого вивчення та роз'яснення впливу на незаконне поводження зі зброєю, бойових припасів і вибухових речовин саме тих чи інших поданих нами детермінантів.

Щодо підвищення агресивності серед населення. Згідно з психологічним словником агресія (від латинського *aggredi* – «нападати») – індивідуальна або колективна дія, спрямована на нанесення фізичної або психологічної шкоди, матеріальної шкоди або на знищення іншої людини чи групи людей [3].

У своєму дослідженні «Проблема агресії як соціальний феномен в юридико-психологічному дискурсі» Л. І. Казміренко та Н. М. Тужеляк зазначають: «По-перше, сучасний соціальний лад і рівень розвитку й техногенності суспільства стимулює прояви агресії. По-друге, у науці юридичної психології недостатньо повно вивчені чинники та механізми формування агресії як поведінкової реакції особистості. Низка дослідників (В. Ємельянов, К. Лоренц, З. Фрейд) надавали перевагу внутрішнім біологічним факторам, водночас інші (А. Бандура, Л. Берковіц, Д. Дол-

лард, А. Макаренко, Н. Міллер) – зовнішнім соціальним. На нашу думку, агресію не можна трактувати як суто біологічний феномен, хоча такий підхід, на перший погляд, дуже привабливий. Зрештою, є й альтернативна точка зору – в тваринному світі агресія як така взагалі відсутня. Хижак позбавляє життя іншу живу істоту не через свою агресію, а для тамування голоду. Вбиває не заради виживання лише одна з живих істот – людина. Саме під таким кутом зору більш доцільно розглядати агресію – як соціальне (набуте в процесі життя) явище. І лише агресія як соціальний феномен може бути визнана як детермінанта насильницької злочинності» [4, с. 445–446].

Вибір того чи іншого варіанта злочинної поведінки залежить переважно від специфіки взаємовідносин особи з навколишнім середовищем й особливостей самого середовища. Не існує вродженої агресивності, навіть якщо злочинець учинив мало мотивовану чи зовсім немотивовану, на перший погляд, агресивну дію. Дослідження Ю. М. Антоняна підтвердили, що 76 % осіб, що вчинили «немотивовані» насильницькі злочини, з дитинства потерпали від принижень, зневаги, психічного та фізичного насильства. Поступово психотравмуючі ситуації призвели до формування певних рис особистості, які й спровокували агресію [4; 5, с. 81–82].

Агресивність у різних осіб може мати різний ступінь прояву: від майже повної відсутності – до граничного розвитку. Повна відсутність агресивності призводить до податливості, нездатності обійняти активну життєву позицію. Водночас надмірний розвиток агресивності на кшталт акцентуції починає визначати весь характер особистості, перетворюючи її на конфліктну, нездатну на соціальну кооперацію, що у своєму крайньому вираженні є патологією (соціальною та клінічною): агресія втрачає раціонально-виборчу спрямованість і стає звичним способом поведінки, проявляючись у невиправданій ворожості, злостивості, жорстокості, негативізмі [6, с. 119].

Згідно теорією інших науковців, повсякденне життя демонструє нам моделі агресивної поведінки на кожному кроці: у родині, у засобах масової інформації, у субкультурах тощо. Наприклад, діти, спостерігаючи за агресивною поведінкою, яка завершується успіхом і сприяє досягненню бажаної мети, наслідують її. Надлишок таких вражень у житті дитини може скласти у неї переконання, що гарантом досягнення успіху в міжособистісних стосунках є агресивність. Таким чином агресія може перетворитися на стратегію досягнення цілі. «Дійсно, було доведено, що в людей закріплюються різні форми агресивної поведінки завдяки процесу інструментального обумовлення» [7, с. 32; 8, с. 215].

Закріпленню моделі агресивної поведінки сприяє також життєвий досвід, особливо, якщо така

поведінка була заохочена ззовні. Крім того, у процесі соціального посилення агресії вагоме місце посідають засоби масової інформації, зокрема агресивні сцени, демонстровані по телебаченню, створюють сприятливі психологічні умови для стимуляції агресивних дій у глядача і взагалі спотворюють реальний стан речей. Такого роду вплив робить людину холоднокровною перед фактами жорстокості й насильства. Насамперед телевізійні сцени агресії стимулюють у глядача бажання самому вчинити такі ж дії. Цей психологічний ефект більш потужний у тому разі, якщо не демонструються наслідки агресивних дій, а за кадром лишаються страждання жертви, її переживання, біль і скорбота. Отже, психологічний образ суб'єкта агресії легше стає моделлю для ідентифікації, а його дії – об'єктом для наслідування. Поведінка телеглядача стає ще агресивнішою й тоді, коли він слідує за агресивними сценами на екрані, перебуваючи в стані емоційної напруженості, нервового роздратування, фрустрації, гніву тощо. У цих умовах у глядача різко знижується рівень критичності щодо жорстоких сцен на екрані [8, с. 215–216].

Дійсно, складно не погодитися з думкою про те, що в стані емоційної напруженості поведінка телеглядача стає агресивнішою. Постійні негативні новини й телепередачі згубно діють на різні категорії осіб. Так, наразі відомо багато випадків підліткової злочинності, жорстокості й агресії. Звісно, ми не стверджуємо, що всі ці події відбуваються тільки через відтворення негативних новин чи програм, однак, ми вважаємо, що цей фактор також є одним із детермінантів вчинення підліткової злочинності. Наприклад, деякі підлітки більшість своїх агресивних вчинків демонструють на власних сторінках соціальних мереж в Інтернеті. Інші ж – наслідують таку поведінку задля того, щоб «здаватися крутим». Проте найголовнішою проблемою є те, що такі випадки не припиняються, а лише накопичуються. Згодом підлітки знаходять цікавіший та дієвіший на їхню думку спосіб виявити себе – це здебільшого дії із використанням і застосуванням зброї.

Ми проаналізували декілька випадків вчинення підліткових злочинів із застосуванням зброї. Так, у грудні 2021 року у м. Мелітополь Запорізької області підліток 2007 року народження приніс до гімназії пневматичну зброю та вирішив постріляти, обравши мішенню свого однокласника, пояснивши згодом, що зробив це «заради розваги» [9]. Інший випадок ще цинічніший за попередній. За даними СБУ, у грудні 2021 року співробітники кіберпідрозділу та слідчі СБУ в Черкаській області запобігли вчиненню терористичного акту в одному з місцевих коледжів. Під час слідчо-оперативних дій викрито двох студентів, які погрожували здійснити масовий розстріл одногрупників. У зловмисників під час обшуку вилучено пістолети та

комп'ютерну техніку, завдяки якій вони розповсюджували в забороненій в Україні соціальній мережі «ВКонтакте» інформацію щодо підготовки до теракту. Також зловмисники закликали через соцмережі приєднуватися до їх злочинної групи для фізичної розправи над однолітками [10]. Закордонний досвід вчинення агресивних дій із застосуванням зброї підлітками не менш зухвалий. Так, відомий на увесь світ вчинок 19-річного хлопця, який відкрив вогонь у школі міста Казань у Республіці Татарстан у травні 2021 року. За офіційними даними загинуло щонайменше дев'ятеро людей: семеро дітей, вчителька та робітниця. У нападника була офіційно зареєстрована зброя [11].

Ще один випадок, відомий своєю жорстокістю та агресією, – масове вбивство 2013 року в школі Коннектикуту, де було застрелено 26 людей, переважно учні. Відомо, що злочинець був «одержимий» стріляниною в школі «Колумбайн» 1999 року, про що повідомляли в офіційному звіті поліцейських. Вони мали свідчення, що 20-річний Адам Ланца планував стрілянину, яка тривала менше ніж 11 хвилин. Але правоохоронцям не вдалося встановити, чому він відкрив вогонь у початковій школі «Сенді-Хук» у Ньютауні 14 грудня 2012 року, перш ніж застрелити себе. Автор звіту про Адама Ланцу зазначив: «Він був обізнаний і мав доступ до вогнепальної зброї та боеприпасів і був одержимий масовими вбивствами, зокрема стріляниною, яку вчинили у квітні 1999 року у середній школі “Колумбайн” у Колорадо» [12].

Щодо трансформації злочинності у зв'язку з поширенням COVID-19. Детермінанта, що стосується трансформації злочинності у зв'язку з поширенням COVID-19, є відомим для всього світу, адже вказана інфекційна хвороба вразила більшу частину населення планети. Практично всі держави, зокрема європейські, включно з Україною, вводили карантин з метою протидії та профілактики коронавірусної хвороби COVID-19. Багато людей опинилися в таких безвихідних ситуаціях, як втрата місця роботи й заробітної плати, що спричинило зростання злочинності. За даними платформи «Opendatabot», з березня 2020 року до березня 2021 року в Україні припинили діяльність 215,3 тис. фізичних осіб підприємців. Це майже на 50 тис. закритих бізнесів більше, ніж в аналогічні місяці 2019–2020 років. Переважно це стосується підприємств у сферах складського господарства й транспорту (майже 11 тис.), гуртової торгівлі (5,6 тис.), теле-радіомовлення (2,69 тис.) [13].

У період карантинних заходів особи, які здійснюють кримінально-протиправну діяльність, одразу почали використовувати ті складнощі та зміни, які відбуваються в сучасному суспільному житті, у своїх інтересах. Пандемія COVID-19 змінила весь світ і зупинила світову економіку,

оскільки безпрецедентні карантинні заходи залишили тисячі людей без роботи. За даними Міністерства фінансів України, рівень безробіття в нашій державі 2019 року становив 8,6 %, у 2020-го – 9,9 %, а станом на I квартал 2021 року сягнув 10,9 %, у II кварталі – 10,3 % від усього населення України [14].

Важливим наслідком пандемії COVID-19 стало переосмислення ідеї глобалізації та глобальної економіки. Майже всі країни Європи закрили свої кордони, звівши нанівець переміщення громадян та істотно обмеживши переміщення товарів і послуг. Рівень контролю на кордонах був набагато жорсткішим, ніж за часів міграційної кризи 2015 року. Відповідно, єдиний європейський простір на деякий час розпався на ізольовані частини у вигляді окремих держав. Майже кожна країна серйозно обмежила права і свободи своїх громадян (передусім право на пересування). Наразі зарано підбивати підсумки, але вже зрозуміло, що самоізоляція мільярдів людей по всьому світу призвела до збитків у туризмі, кіноіндустрії, сфері розваг, ресторанній справі, але стимулювала розвиток онлайн-послуг, зокрема дистанційної освіти, послуг доставки товарів, а також ігрової індустрії [15, с. 10].

Щодо проблем урбанізаційних процесів. Існує незворотний і глобальний процес у світі, який впливає на стрімкі темпи розвитку злочинності, – урбанізація. Згідно зі словником іншомовних слів урбанізація – процес швидкого зростання старих і появи нових міст, підвищення їхньої ролі в економічному та культурному житті суспільства. Вона виявляється в зростанні міських поселень, концентрації населення в них, поширенні міського способу життя на всю їх мережу [16].

За загальною тенденцією урбанізація має вагоме значення в економічному, культурному та політичному житті. З одного боку, процеси урбанізації мають позитивний вплив на різні сфери життєдіяльності, а з іншого – негативні. Так, концентрація підприємств, установ й організацій у великих містах, та зменшення їхньої кількості в сільських місцевостях чи містечках, спричиняють зубожіння населення, а бідність породжує злочинність.

У своїх дослідженнях Д. С. Бірюков зазначає, що значна кількість інфраструктурних об'єктів, сконцентрованих у великих містах, їх тісний взаємозв'язок і щільність населення утворюють безпрецедентну небезпеку, яка повинна розглядатися як безпековий виклик сталому розвитку країни (загроза національній безпеці) [17].

Кожне місто є складною формувальною системою та результатом вступу до єдиного комплексу ресурсів, обмежень і параметрів розвитку. Аналізуючи місто як складну систему, розв'язуючи глобальні проблеми, що стосуються зубожіння населення та вартості життя, якості

середовища проживання, змоги забезпечити власні потреби, географічного розташування, було визначено, що процес урбанізації без поліпшення рівня життя населення спричиняє зростання кількості злочинів, зокрема пов'язаних із незаконним поводженням зі зброєю.

Особливості сучасної урбанізації полягають в її динамізмі, активному впливові на формування соціального простору, у виникненні нових форм організації міського життя, що стають центрами не лише державного, а подекуди й міжнародного, світового значення. Урбанізація в різних країнах і регіонах має певні відмінності, зокрема неоднакові рівні й темпи. У розвинутих країнах рівень урбанізації в середньому становить 72 %, а в країнах, що розвиваються, – 32 % [18, с. 24].

Щодо поширення зразків жорстокої поведінки. Останнім часом у світі розвиваються негативні процеси в духовній сфері, деформуються моральні засади суспільства. Надзвичайно актуальною для України, як і для решти країн світу, є проблема розповсюдження інформації щодо пропагування насильства, жорстокості та розбещеності. Показники її поширення в українському суспільстві є досить високими. Актуальність цього феномену О. І. Безпалова зазначає у своєму дослідженні «Адміністративно-правові заходи щодо протидії пропагуванню жорстокості, насильства та розбещеності у засобах масової інформації» [19].

Дійсно, ми погоджуємося з думкою автора, адже кожного року насильницькі, агресивні та жорстокі дії людей стають зухвалішими. Якщо ж проаналізувати статистику [20], то можемо побачити, що за останні чотири роки злочини, які безпосередньо або опосередковано пов'язані з агресивними та жорстокими діями людей, переважають від вчинених кримінальних правопорушень. Так, за 2019 рік обліковано 444 130 кримінальних правопорушень, з них проти життя та здоров'я особи – 41 101; проти волі, честі та гідності особи – 981; проти статевої свободи та статевої недоторканості особи – 7 219; проти громадської безпеки – 10 313; проти громадського порядку та моральності – 6 576; проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку – 63. За 2020 рік з облікованих 360 622 кримінальних правопорушень: проти життя та здоров'я особи – 37 328; проти волі, честі та гідності особи – 712; проти статевої свободи та статевої недоторканості особи – 740; проти громадської безпеки – 7 901; проти громадського порядку та моральності – 5 756; проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку – 346. З облікованих 321 443 кримінальних правопорушень у 2021 році вчинено: проти життя та здоров'я особи – 33 657; проти волі, честі та гідності особи – 782; проти статевої свободи та статевої недоторканості особи – 930; проти громадської безпеки – 6 487; проти громадського порядку та моральності – 5 985; проти миру,

безпеки людства та міжнародного правопорядку – 253; за 8 місяців 2022 року, з облікованих 244 801 кримінального правопорушення вчинено: проти життя та здоров'я особи – 29 603; проти волі, честі й гідності особи – 1 438; проти статевої свободи та статевої недоторканості особи – 447; проти громадської безпеки – 5 301; проти громадського порядку та моральності – 3 170; проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку – 31 307. Зазначені показники шокують, адже вищевказані види злочинів безпосередньо пов'язані із виявами жорстокості стосовно людей.

Щодо демонстрації антисуспільної поведінки серед підлітків. Насильство – умисний фізичний чи психологічний вплив однієї особи на іншу, проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду, або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою. Такий вплив на особу здійснюється вчиненням певних умисних діянь. Особа, яка вчиняє насильницькі діяння, усвідомлює їх характер, передбачає наслідки цих діянь і бажає або свідомо допускає їх настання [21].

Дослідниця О. І. Безпалова зазначає низький соціально-економічний рівень життя в Україні та його згубний вплив на морально-правові якості значної частини населення. На її думку, останнім часом спостерігаємо занепад моральності молоді, пропагування прагматичного та споживацького способу життя, тому слід усвідомити, що проблему поширення інформації, яка пропагує насильство, жорстокість і розбещеність, ускладнено цілою низкою факторів, зокрема: розширенням інформаційного простору й інформаційного обміну з іншими державами; появою супутникового телебачення; розвитком комп'ютерних інформаційних систем, що супроводжується не лише зростанням культурно-комунікативних можливостей, а й поширенням серед населення через ці засоби масової інформації ідей та явищ, які негативно впливають на свідомість людей, а інколи безпосередньо стають поштовхом до вчинення злочинів. Авторка зазначає, що у зв'язку з тенденціями до поширення пропаганди асоціальної поведінки через засоби масової інформації та мережу Інтернет, що призводить до негативного впливу на суспільство, особливої актуальності набула проблема обмеження поширення інформації, яка пропагує жорстокість, насильство та розбещеність [19]. Досить цікаву думку щодо поширення інформації про насильство та жорстокість ми виявили в документі «Спільний акт узгодження № 4 Висвітлення засобами масової інформації випадків насильства і жорстокості», який підписали деякі канали українського телебачення та головний редактор ПАТ «Національна суспільна телерадіокомпанія України» Юрій Макаров. У ньому зазначено, що: «Висвітлення теми, а також окремих випадків насильства та проявів жорсто-

кості необхідне з метою надання суспільству повної, об'єктивної та достовірної інформації про наявність важливої суспільної проблеми, окреслення напрямів та стан її вирішення, ризику, які ця проблема створює безпосередньо для аудиторії відповідного ЗМІ, а також із наміром переконати людей, схильних до насильства та жорстокості, утримуватися від них» [22]. Цей акт узгодження містить перелік заходів щодо зменшення негативних ефектів під час створення аудіовізуальної продукції та висвітлення теми насильства й жорстокості в передачах, які, на нашу думку, є досить непоганими та дієвими, однак не для всіх категорій осіб.

Демонстрація виявів жорстокої поведінки дає змогу суспільству усвідомити, що це явище потрібно викоринювати, натомість пропагувати морально-етичну та культурну поведінку. Яскравим прикладом жорстокості й агресивності є подія, яка трапилася 2021 року в Запоріжжі, де банда підлітків, серед яких четверо дівчат, улаштувала розправу над трьома школярками. Як відомо, дівчат близько півтори години катували та знімали увесь процес на відео, яке згодом виклали в мережу Інтернет [23].

Одним із джерел поширення насильства фахівці називають необмежений доступ дітей та молоді до мережі Інтернет і телебачення. Багато психологів вважають, що понад 60 % школярів копіюють негативну поведінку телегероїв. Соціально-психологічними факторами вчинення підліткової злочинності є негативний вплив сім'ї, однолітків, близьких людей, навколишніх і незнайомих людей, ЗМІ та комп'ютерів, віртуальних жорстоких ігор і новостворених соціальних мереж, які продукують насильство, жорстокість, булінг і багато інших чинників, які впливають на психоемоційний стан особи. В умовах сьогодення підліткова злочинність є одним із надважливих питань, які потрібно досліджувати та забезпечувати викоринення цього явища.

На жаль, відсутність державних програм підтримки неповнолітніх доводить, що держава переклала функцію виховання дітей лише на сім'ю. Водночас внутрішнє законодавство з прав дитини, як і раніше, є неповним, причому є значні резерви для подальших законодавчих заходів щодо неповнолітніх. Доводиться констатувати непослідовність державної політики у виконанні взятих на себе міжнародних зобов'язань щодо забезпечення дітям того рівня життя, який потрібний для їхнього фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку, захисту від зловживань і «недбалого» ставлення. Настав час прийняття єдиного закону про права дитини. Убачається, що сім'я, на жаль, самотужки впоратися з проблемою правильного, законслухняного виховання дитини не в змозі. Крім того, якщо в сім'ї трапляється насильство,

воно автоматично може передатися на дітей як засіб розв'язування конфліктів або отримання бажаного. Ці навички вони переносять на навколишніх: спочатку в дитячий садок і школу, потім у дружні й близькі стосунки, а відтак – у свою сім'ю та на своїх дітей. Водночас діти переконуються, що тиск й агресія призводять до бажаного результату, і не шукають інших способів взаємодії з людьми [24, с. 98].

Щодо вираженої соціальної нерівності верств населення. Соціальна нерівність верств населення – це поділ людей на різні категорії в суспільстві, безпосередньо пов'язаний з їх фінансовим або іншим становищем. В інтерв'ю виданню «Українська правда» Людмила Черенко розповіла, що за обрахунками Національної академії наук України, 2020 року рівень бідності українців різко зріс, досягнувши показників 2015 року. Причому зростання бідності, на думку дослідниці, відбулося б незалежно від наявності пандемії чи карантину. Крім того, вона зауважує: «Різке зростання рівня бідності ми зафіксували ще в першому кварталі 2020 року. За підсумками першого півріччя рівень бідності населення зріс до 51 %. У першому півріччі 2019 року бідними були 41 % українців. У другому півріччі 2020 року ситуація вирівнюється, однак ми очікуємо, що рівень бідності за підсумками 2020 року становитиме 45–50 %». За даними Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, у першому півріччі 2020 року за межею бідності жили близько 19,4 млн осіб, у 2019 році таких людей було на 4 млн менше [25].

Беручи до уваги 2022 рік, варто посилатися на дослідження «Прогнозна оцінка рівня бідності в Україні у 2022 році за трьома сценаріями розвитку соціально-економічних процесів внаслідок російсько-української війни», яке провели фахівці відділу досліджень якості життя населення Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України. Відповідно до поданих досліджень, незалежно від сценарію розвитку соціально-економічних процесів, у 2022 році в Україні очікується суттєве зростання рівня бідності. За найбільш оптимістичними оцінками, показник зросте з 39,9 % у 2021 році до 57,6 % у 2022. Згідно з середніми варіантами макроекономічних прогнозів (за даними відомих аналітичних агенцій) і поміркованими оцінками експертів соціально-економічної сфери, рівень бідності у 2022 році становитиме 66,7 %. За песимістичними оцінками, які передбачають найгірші сценарії розвитку подій, показник зросте до 79,3 % або майже вдвічі порівняно з попереднім роком [26].

Як зазначає Ю.В. Солодько, в Україні яскраво виражені негативні тенденції, які призводять до замкненого кола нерівності та

корупції. Насамперед це криза довіри (низький рівень генералізованої довіри) та справедливості (високий рівень суб'єктивної нерівності та несправедливості розподілу доходів). Нематеріальні чинники, наприклад, низький рівень довіри до співгромадян і сприйняття майнового розшарування як несправедливого, мають вагоме значення в розвитку негативних суспільних явищ, зокрема всеохопної корупції на всіх рівнях (від «великої корупції» багатих та впливових до «малої корупції» широких верств населення), яка, зі свого боку, ще більше поглиблює майнову поляризацію населення й об'єктивну нерівність доходів і можливостей. Корупційні практики охоплюють усі без винятку суспільні верстви та соціальні групи, проте найуразливішими та найбільш залученими до них є освічені й матеріально забезпечені громадяни активного працездатного віку. За таких умов суб'єктивний середній клас, як й інші суб'єктивні класові групи, стає заручником чинної соціальної структури та сформованої «культури корупції». Це спричиняє ціннісно-поведінковий конфлікт, коли задекларовано одні цінності, а реальні сценарії дій обирають інші. Суспільний запит на середньокласову ідентичність зростає, але реальний середній клас не розвивається, його питома вага та вплив у суспільстві залишаються низькими. У процесі реалізації необхідних соціальних змін важливою є роль нематеріальних чинників – таких політичних і соціальних умов, за яких люди довірятимуть одне одному та будуть переконані в справедливих основах суспільного устрою. Тоді вони обиратимуть відповідні моделі поведінки [27, с. 24].

Щодо економічної нестабільності у державі. Через те, що в нашій державі переважна кількість населення – бідні люди та майже відсутній середній клас, наявний великий прошарок багатих людей та олігархів, досягнення гідного та рівнозначного рівня життя для усіх груп стає ще більш проблематичним. Така ситуація завжди створювала й надалі створюватиме велике соціальне напруження. Тому суперечності між благами, які є стандартними в суспільстві, і можливостями їх досягнення стають ключовими чинниками правопорушень. Адже для збалансованого розвитку всіх людей однаково, або хоча б наближено, потрібно забезпечити рівні можливості для усіх у сфері освіти, охорони здоров'я, економіки та інших важливих для життя сферах. За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології, проведеного 27 травня – 1 червня 2021 року, серед економічних труднощів, з якими стикаються сім'ї опитаних, 91,5 % назвали підвищення тарифів, зростання цін на основні харчові продукти – 90,6 %, зниження зарплат або пенсій – 35,4 % респондентів, а повну або часткову втрату місця

роботи – 31,9 %. Також респондентів опитували щодо основної причини економічної кризи в Україні. Переважна більшість (42,9 %) вважають основною причиною високий рівень корупції, інші (33,8 %) пояснюють кризу некомпетентністю влади, значно менше опитуваних причинами вважають війну на Сході України (10,6 %) та пандемію COVID-19 (8,3 %) [28].

Через постійні зміни державної політики, у період трансформаційних процесів у суспільстві та перерозподілу суспільного майна, питання нерівності та несправедливості стає особливо актуальним. На сьогодні є безліч виявів нерівності серед населення, тому чим більш обмеженими є ресурси в суспільстві, тим більше проявів нерівності ми можемо спостерігати. Прикладом може бути нерівність статусних і географічних характеристик, коли соціальні групи, які опинилися на нижчих щаблях соціальної ієрархії, мають нерівні шанси на задоволення матеріальних і духовних потреб, що спричиняє невдоволеність і напруженість у суспільстві. З огляду економічних чинників ми виявили деякі з тих, які безпосередньо впливають на виключення людини з нормальної життєдіяльності – це довготривале безробіття, низька заробітна плата, некваліфікована та ненормована праця, неналежні житлові умови, відсутність забезпечення зручного громадського транспорту в сільських місцевостях тощо.

Щодо воєнних дій на території України. Найважливішими факторами вчинення злочинів, які пов'язані з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами, яким потрібно негайно протидіяти усіма законними способами, є воєнні дії на території України та стрімке погіршення криміногенної ситуації в державі. Саме ці два чинники впливають на психоемоційний стан людей, на їхню нормальну життєдіяльність і безпеку.

Так, 21 січня 2020 року в Києві відбулося засідання Координаційної ради програми ОБСЄ «Посилення можливостей державних органів України у запобіганні та боротьбі з незаконним обігом зброї, боеприпасів та вибухових речовин у всіх аспектах», на якому перший заступник Голови ДПСУ заявив: «Ситуація на державному кордоні є своєрідним індикатором прикордонної безпеки. Основними факторами, що впливають на контрабанду засобів терору, є масштабні незаконні постачання зброї до окупованих районів Донецької та Луганської областей та неконтрольований її обіг, складна соціально-політична та криміногенна ситуація в східних та південних регіонах України, високий рівень криміналізації протиправної діяльності і водночас низький рівень економічного розвитку прикордонних регіонів» [29].

Унаслідок збройного конфлікту Україна має недостатні можливості для здійснення ефективного

контролю над обігом зброї, зокрема на тимчасово окупованій Російською Федерацією території Автономної Республіки Крим і частково Донецької та Луганської областей. Численну кількість зброї нелегально переміщують із сусідньої держави на нашу територію, здебільшого для вчинення протиправних і суспільно-небезпечних діянь. Зазначений факт підтверджує звіт Міжнародної неурядової організації Conflict Armament Research («Дослідники зброї конфліктів») від 4 листопада 2021 року «Зброя війни в Україні. Трирічне дослідження постачань озброєння у Донецькій та Луганській областях» [30], у якому містяться докази постачання зброї бойовикам на Донбасі з Росії.

Щодо безкарності криміналітету, неефективної діяльності державних органів, що відповідають за обіг та контроль незаконної зброї, бойових припасів та вибухових речовин. У сучасному законодавстві немає докорінно нових пропозицій, які допомагають запобігати злочинам, особливо злочинам, передбачених ст. 263 КК України. Слід враховувати, що людство рухається вперед, розвивається, створює новітні технології, але законодавство переважно залишається ще часів Радянського Союзу, його не змінюють відповідно до рівня та розвитку життя людей. Варто зазначити, що лише після тридцяти років незалежності України розпочалися серйозні та дієві дискусії, а також опитування, які довели, що в Україні повинен бути закон про зброю та започатковане чітке рішення щодо володіння зброєю населенням.

Соціологічна група «Рейтинг» зазначає, що в умовах війни більш ніж удвічі зросла кількість тих, хто підтримує надання громадянам України права на володіння вогнепальною зброєю та боеприпасами. Сьогодні підтримують таку ініціативу – 58 %, не підтримують – 39 %, таким чином вперше за історію дослідження цього питання кількість прихильників ідеї перевищила кількість противників (у 2018–2021 підтримували таку ідею близько чверті, не підтримували – понад 70 %). Прихильників «озброєння» громадян більше серед мешканців центру країни, респондентів молодшої та середньої вікової груп, чоловіків [31].

Крім того, 23 лютого 2022 року Верховна Рада ухвалила в першому читанні Проект закону від 25.06.2021 № 5708 «Про право на цивільну вогнепальну зброю» [32]. Це вже не перші спроби прийняття закону про зброю, але попередні не мали жодних позитивних зрушень. Зазначена дата прийняття законопроекту вказує на обнадійливу звістку про прийняття вищевказаного закону. Однак, з думками та діями народних депутатів не погоджується Українська асоціація власників зброї (далі – УАВЗ), які вважають, що Парламент зробив помилку, взявши за основу законопроект від народних депутатів

№ 5708, а не від Асоціації під № 5708-1, який дозволив би українцям вільно володіти зброєю для самозахисту [33].

Один той факт, що в Україні відсутній закон про зброю, уже є кричущим порушенням засад побудови правової держави. Метою діяльності всіх гілок влади повинна бути така організація суспільства, де закон і правовий порядок мають пріоритет над державою та іншими інститутами політичної й соціальної влади, а не навпаки. А основні права особи та її соціальна безпека становлять зміст свободи, заснованої на законах, які приймають та змінюють законним шляхом. Регулювання обігу зброї наказом міністерства є суворим порушенням принципів належного функціонування держави [34, с. 140].

Питання володіння вогнепальною короткоствольною зброєю громадянами залишається поки що відкритим, адже має ще дуже багато нерозв'язаних проблем. Однак варто задуматися над тим, що самозахист для людини залишається найактуальнішим питанням в умовах сьогодення. Так, наприклад, М. В. Корнієнко та Д. О. Сокол, вважають, що масова свідомість живе стереотипами щодо необхідності збереження чинного порядку набуття й використання вогнепальної зброї, оскільки є страх зростання злочинності. У наш час навіть за наявності легальної вогнепальної зброї вдома її вкрай важко використати з метою самооборони, щоб потім не бути покараним. Засади використання зброї (насамперед для самозахисту) потрібно змінити в інтересах громадян, надавши їм можливість вільного застосування вогнепальної зброї для захисту себе, членів своєї сім'ї, інших осіб [35, с. 38].

Щодо пропаганди Російської Федерації відносно внутрішньої та зовнішньої політики України. Не менш актуальним чинником є пропаганда Російської Федерації стосовно внутрішньої та зовнішньої політики України, а також поширення через засоби масової інформації значної кількості негативних новин.

Сьогодні український політикум хибно звужує питання інформаційної політики до медіасфери. Основні рішення, які парламент та уряд приймають задля протидії інформаційній російській агресії, обмежено полем засобів масової інформації. Інформаційний простір України залишається обмеженим щодо питань як зовнішнього, так і внутрішнього вектора держави. На думку журналіста, юриста-міжнародника О. Ярошука варто, щоб про нашу країну знали й хотіли знати більше. Наша інформаційна політика має бути не агресивною, як російська, а інформативною, цікавою, повчальною, потрібна більша медійна присутність України за кордоном [36].

Російська дезінформаційна кампанія проти України має різноманітні методи, вона адаптує свої

новини під різні аудиторії: чи то Схід України, чи Західна Європа. Росія готова повністю фабрикувати історії, використовуючи фото- та відеоматеріали для своїх потреб. Її пропаганда дедалі більше поширює переконання щодо неспроможності України бути незалежною державою, нездатність українських еліт керувати країною, незворотність повернення до складу Росії [37].

Завданням сучасної російської пропаганди проти України є дискредитація влади України, її політики, економіки, культури. Кінцевою метою наративів російської пропаганди є дестабілізація України в психологічному плані та просування переконання, що Україна є державою, що не відбулася. З таким песимістичним поглядом на країну країна-агресор сподівається знищити внутрішню та міжнародну підтримку реформ, які б зробили Київ більш незалежним від Москви. Наративи підтримують ключові документи російської державної політики. Це може стати підставою для розробки альтернативних наративів під час підготовки до протидії російській пропаганді в майбутньому. Кремлівська дезінформаційна кампанія, спрямована на Україну, використовує широкий спектр методів. Вона адаптує послання до різних аудиторій на сході України чи в Західній Європі. Інформація, яку подають російські мас-медіа про Україну, призвела до виникнення не лише цілої низки стереотипів: контент російських мас-медіа активно супроводжував підготовку та розгортання справжньої, «гарячої» війни, безпосередньо бойових дій, які спричинили численні людські жертви, руйнації перспективних галузей економіки та реальну загрозу територіальній цілісності та суверенітету України [38, с. 230].

Щодо поширення засобами масової викривленої чи недостовірної інформації, відсутність продукування інформації превентивного характеру. Ідеться про поширення в суспільстві негативних новин, що певним чином дезінформує населення щодо надважливих питань, таким чином породжується популяризація агресії серед населення, депресивної поведінки та незацікавленості в розвитку держави. Негативні новини впливають на людську психіку. Якщо на телеекранах домінують теми крадіжок, убивств, насильства, то новини подібного характеру можуть викликати не лише стурбованість, роздратування і втому, а, власне, провокувати злочини [39].

Очевидним є той факт, що між теоретичною та практичною складовими журналістської діяльності наразі існує певна ґносеологічна прірва. Завдання сучасного працівника ЗМІ чи представника медійної сфери – усвідомити існування цієї пустки й важливості її подальшого заповнення ідеями, їх втіленням, що відповідає ціннісному вектору розвитку суспільства. Водночас це формує низку нових викликів, які

утворюють певне замкнене коло між подіями, що відбуваються, запитом суспільства на форму сприймання інформації та журналістом, який здатен як відповідати на запити, що виникають, так і формувати їх. Приведення до спільного знаменника теорії та практики етики журналістської діяльності можливе за умови, коли обидві сторони (журналіст та суспільство) усвідомлять неможливість подальшого позитивного розвитку людства без підтримання ціннісно орієнтованої стратегії розвитку світу [40, с. 86].

Наукова новизна

Наукова новизна статті полягає у висвітленні соціально-психологічних детермінант незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами з розподілом їх на дві групи: 1) на рівні світового простору; 2) на рівні України.

Висновки

Отже, наше дослідження ґрунтувалось на висвітленні актуальних в умовах сьогодення детермінант незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами. Ми поділили детермінанти на дві групи: 1) світові соціально-психологічні детермінанти досліджуваного злочину, 2) соціально-психологічні детермінанти незаконного поводження зі зброєю в Україні.

Так, до світових детермінантів належать: підвищення агресивності серед населення; трансформація злочинності через поширення COVID-19; проблеми урбанізаційних процесів; поширення зразків жорстокої поведінки; демонстрація анти-суспільної поведінки серед підлітків.

До соціально-психологічних детермінант незаконного поводження зі зброєю в Україні, ми додали виражену соціальну нерівність верств населення; економічну нестабільність у державі; воєнні дії на території України; безкарність криміналітету, неефективну діяльність державних органів, що відповідають за обіг і контроль незаконної зброї, бойових припасів і вибухових речовин; російську пропаганду щодо внутрішньої та зовнішньої політики України; поширення ЗМІ викривленої чи недостовірної інформації, відсутність продукування інформації превентивного характеру.

Нашим дослідженням ми намагаємося донести до органів державної влади, установ, організацій, суспільства та кожного окремого громадянина, що незаконне поводження зі зброєю має виключно негативний характер. Оскільки, здійснюючи протиправну та кримінально карану діяльність, злочинці відвертають процеси розбудови нашої держави як демократичної та європейської країни, однією з найвищих цінностей якої є благо людей. Через цей і багато інших фактів

виникає потреба в ефективній протидії, а також у якісному розслідуванні незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами, адже високий рівень досудового розслідування повинен продукувати виявлення місць збуту незаконної зброї.

REFERENCES

- [1] Holovkin, B.M. (2014). Zahalna kharakterystyka determinantiv zlochynnosti v Ukraini [General characteristics of the determinants of crime in Ukraine]. *Forum prava, Law forum*, 1, 106-111. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_21.pdf [in Ukrainian].
- [2] Herasina, L.M., Danylian, O.H., & Dzoban, O.P. (et al.). (2009). *Pravosvidomist i pravova kultura yak bazovi chynnyky derzhavotvorchoho protsesu v Ukraini* [Legal awareness and legal culture as basic factors of the state-building process in Ukraine]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- [3] Davydov, V.V. (1983). *Psichologicheskii slovar* [Psychological Dictionary]. V.V. Davydov, A.V. Zaporozhets, B.F. Lomov (et al.) (Ed.). Moscow: Pedagogika [in Russian].
- [4] Kazmirenko, L.I., & Tuzheliak, N.M (2011). Problema ahresii yak sotsialnyi fenomen v yurydyko-psykholohichnomu dyskursi [The problem of aggression as a social phenomenon in legal and psychological discourse]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the Lviv State University of Internal Affairs*, 4, 444-453 [in Ukrainian].
- [5] Aleksandrov, D.O., Androsiuk, V.H., & Kazmirenko, L.I. (et al.). (2007). *Yurydychna psykholohiia* [Legal psychology]. L.I. Kazmirenko, Ye.M. Moiseieva (Eds.). Kyiv: KNT [in Ukrainian].
- [6] Volianska, O.V. (2017). Problema ahresynnoi povedinky pidlitkiv: faktory ta mekhanizmy sotsializatsii [The problem of aggressive behavior of teenagers: factors and mechanisms of socialization]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho, Bulletin of the National University of Law named after Yaroslav the Wise*, 3, 117-134. doi: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.30.90295> [in Ukrainian].
- [7] Berkovits, L. (2002). *Agressiia: prichyny, posledstviia i kontrol* [Aggression: causes, consequences and control]. SPb.: Praym-Evroznak; Neva; Moscow: Olma-Press [in Russian].
- [8] Moiseieva, O.Ye. (2013). Istoryko-psykholohichni analiz fenomenu ahresii [Historical and psychological analysis of the phenomenon of aggression]. *Psykholohichni nauky, Psychological sciences*, 10, 211-216 [in Ukrainian].
- [9] Potsilyv u odnoklasnyka: u Melitopoli pidlitok u shkoli vlashtuvav strilianynu "zarady prykolu" [He took aim at a classmate: in Melitopol, a teenager staged a shooting at school "for fun"]. (2021). Site "TSN". Retrieved from <https://tsn.ua/ukrayina/pociliv-u-odnoklasnika-u-melitopoli-pidlitok-u-shkoli-vlashtuvav-strilianynu-zarady-prikolu-1927927.html> [in Ukrainian].
- [10] SBU zapobihla teraktu u koledzhi na Cherkashchyni: zlovmysnyky pohrozhuvaly masovym rozstrilom studentiv [The SBU prevented a terrorist attack at a college in Cherkasy region: the attackers threatened to mass shoot students]. (2021). Site "Sluzhba bezpeky Ukrainy", Site "Security Service of Ukraine". Retrieved from <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-zapobihla-teraktu-u-koledzhi-na-cherkashchyni-zlovmysnyky-pohrozhuvaly-masovym-rozstrilom-studentiv> [in Ukrainian].
- [11] Strilianyna u shkoli v Kazani v Rosii: zahynuly minimum 9 liudei [Shooting at a school in Kazan, Russia: at least 9 people were killed]. (2021). Site "BBC NEWS I Ukraina". Retrieved from <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57068208> [in Ukrainian].
- [12] Niutaunskiy vbyvtisia buv "oderzhymyi" masovymy vbyvstvamy [The Newtown killer was "obsessed" with mass murders]. (2013). Site "BBC NEWS I Ukraina". Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/news/2013/11/131126_newton_gunman_columbine_rl [in Ukrainian].
- [13] Rik - plius, FOP - minus: yak maliy biznes perezhyv pershy rik karantynu [Year - plus, FOP - minus: how a small business survived the first year of quarantine]. (2021). Site "Ukrainska pravda", Site "Ukrainian Pravda". Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/03/24/672241/> [in Ukrainian].
- [14] Riven bezrobittia v Ukraini [Unemployment rate in Ukraine]. (2021). Site "Minfin", Site "Ministry of Finance". Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy> [in Ukrainian].
- [15] Kliuchnyk, R.M. (2020). Hlobalni problemy suchasnosti: ekonomichni vymir [Global problems of modernity: economic dimension]. *Akademichnyi ohliad, Academic review*, 1, 5-12. doi: <https://doi.org/10.32342/2074-5354-2020-1-52-1> [in Ukrainian].
- [16] "Slovnyk inshomovnykh sliv" Volodymyr Lukianiuk, 2001-21 ["Dictionary of foreign words" Volodymyr Lukyaniuk, 2001-21]. (n.d.). www.jnsm.com.ua. Retrieved from <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/u/book/sis.pl?Qry=%25F3%25F0%25E1%25E0%25ED%25B3%25E7%25E0%25F6%25B3%25FF> [in Ukrainian].
- [17] Biriukov, D.S. (2013). *Suchasni problemy urbanizatsii v konteksti natsionalnoi bezpeky Ukrainy* [Modern problems of urbanization in the context of national security of Ukraine]. Retrieved from [resursu:https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/suchasni-problemi-urbanizacii-v-konteksti-nacionalnoi-bezpeki](https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/suchasni-problemi-urbanizacii-v-konteksti-nacionalnoi-bezpeki) [in Ukrainian].
- [18] Bakulina, H.Yu. (2018). Urbanizatsiia yak tendentsiia rozvytku suspilstva: mizhnarodnyi aspekt [Urbanization as a trend of social development: international aspect]. *Ekonomika i Suspilstvo, Economy and Society*, 18, 22-27. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-18-4> [in Ukrainian].
- [19] Bezpalova, O.I. (2011). *Administrativno-pravovi zakhody shchodo protydii propahuvanniu zhorstokosti, nasylstva ta rozbeshchenosti u zasobakh masvoi informatsii* [Administrative and legal measures against the promotion of cruelty, violence and corruption in mass media]. Retrieved from http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1049/administrativno_pravovi_zahodi_schodo_pr.pdf?sequence=2&isAllowed=y [in Ukrainian].

- [20] Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannia (2016-2022 r.r.): statystychna informatsiia ofisu Heneralnoho prokurora Ukrainy [About registered criminal offenses and the results of their pretrial investigation (2016–2022): statistical information of the Office of the Prosecutor General of Ukraine]. (n.d.). *www.gp.gov.ua*. Retrieved from <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat> [in Ukrainian].
- [21] Shemshuchenko, Yu.S. (et al.). (Ed.). (2002). *Nasyistvo* [Violence]. *Yurydychna entsyklopediia, Legal encyclopedia* (vols. 1-6). Kyiv: Ukr. entsykl. im. M.P. Bazhana. Retrieved from <http://http://leksika.com.ua/13761106/legal/nasyistvo> [in Ukrainian].
- [22] Spilnyi akt uzgodzhennia No. 4 Vysvitlennia zasobamy masovoi informatsii vypadkiv nasyistva i zhorstokosti [Joint act of agreement No. 4 Media coverage of cases of violence and brutality]. (2020). *Natsionalna rada Ukrainy z pytan telebachennia ta radiomovlennia, National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting*. Retrieved from https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennia-4-vysvitlennia-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-vypadkiv-nasyistva-zhorstokosti/#_ftn6 [in Ukrainian].
- [23] U Zaporizhzhii pidlitky pivtory hodyny hamselyly nohamy shkolarok: batkam poterpylykh rekomenduiut zabraty zaiavy [In Zaporizhzhia, teenagers kicked schoolgirls for an hour and a half: parents of the victims are advised to take their statements]. (2021). *Site "TSN"*. Retrieved from <https://tsn.ua/exclusive/u-zaporizhzhii-pidlitky-pivtory-godini-gamselili-nogami-shkolyarok-batkam-poterpyli-napolegivo-rekomenduyut-zabraty-zayavi-1927186.html> [in Ukrainian].
- [24] Dundych, L.V. (2019). Problema zlochynnosti sered nepovnlitnikh v Ukraini ta zakhody zapobihannia yii [The problem of crime among minors in Ukraine and measures to prevent it]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu, Scientific Bulletin of the International Humanitarian University*, 42, 96-99. doi: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.42-2.24> [in Ukrainian].
- [25] Bidnyi kozhen druhyi: naskilky potonshaly hamantsi ukrainsiv za 2020 rik. [Every second poor person: how much the wallets of Ukrainians have thinned in 2020]. (2021). *Sait "Ukrainska pravda", Site "Ukrainian Pravda"*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/01/5/669749> [in Ukrainian].
- [26] Prohnozna otsinka rivnia bidnosti v Ukraini u 2022 rotsi za troma stsennariiamy rozvytku sotsialno-ekonomichnykh protsesiv vnaslidok rosiisko-ukrainskoi viiny [Forecast assessment of the level of poverty in Ukraine in 2022 according to three scenarios of the development of socio-economic processes as a result of the Russian-Ukrainian war]. (2022). *Instytut demografii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, Institute of Demography and Social Research named after M.V. Ptukh of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Retrieved from <https://idss.org.ua/index> [in Ukrainian].
- [27] Solodko, Yu.V. (2020). Ukrainskyi serednii klas u konteksti zamknenoho kola sotsialnoi nerivnosti i korupsii [The Ukrainian middle class in the context of a closed circle of social inequality and corruption]. *Naukovi zapysky NaUKMA, Scientific notes of NaUKMA*, 3, 15-26. doi: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.15-26> [in Ukrainian].
- [28] Pres-relizy ta zvity suspilno-politychni nastroi naselennia Ukrainy: rezultaty telefonnoho opytuvannia, provedenoho 27 travnia – 1 chervnia 2021 roku [Press releases and reports on the socio-political mood of the population of Ukraine: the results of a telephone survey conducted on May 27 - June 1, 2021]. (2021). *Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii, Kyiv International Institute of Sociology*. Retrieved from http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1044&page=1&fbclid=IwAR3sy5OtRNMeqjW5qpP5JQCPVxY7MYVPsGED3EN9ftUeUvtzg_CP2X2Ync [in Ukrainian].
- [29] Kontrabanda zbroi - seriozniy vyklyk dlia bezpeky krainy, osoblyvo v umovakh viiny [Arms smuggling is a serious challenge to the country's security, especially in times of war]. (2020). *Sait "DPSU"*. Retrieved from <https://dpsu.gov.ua/ua/news/kontrabanda-zbroi-seryozniy-viklik-dlya-bezpeki-kraini-osoblyvo-v-umovah-viyni> [in Ukrainian].
- [30] Mizhnarodni eksperty opryliudnyly dokazy zbroinoi ahresii RF v Ukraini - SBU [International experts published evidence of armed aggression of the Russian Federation in Ukraine - SBU]. (2022). *Interfax-Ukraina Informatsiine ahentstvo, Interfax-Ukraine Information agency*. Retrieved from <https://ua.interfax.com.ua/news/general/777873.html> [in Ukrainian].
- [31] Odynadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Osobysta svoboda, bezpeka ta pytannia zbroi [Eleventh National Survey: Personal Freedom, Security, and Gun Issues]. (2022). *Sotsiologichna hrupa "Reitynh", Sociological group "Rating"*. Retrieved from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/odinnadcaty_obschenacionalnyy_opros_lichnaya_svoboda_bezopasnost_i_voprosy_oruzhiya.html [in Ukrainian].
- [32] Proekt Zakonu pro pravo na tsyvilnu vohnepalnu zbroiu No. 5708 [Draft Law on the Right to Civilian Firearms No. 5708]. (2022). *Verkhovna Rada Ukrainy, Verkhovna Rada of Ukraine*. Retrieved from <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27190> [in Ukrainian].
- [33] Parlament zrobyv pomytku vziavshy za osnovu ne toi zakonoproekt [Parliament made a mistake by taking the wrong bill as a basis]. (2022). *Ukrainska asotsiatsiia vlasnykh zbroi, Ukrainian Association of Weapon Owners*. Retrieved from <https://uavz.org/parlament-zrobyv-pomytku-vzyavshy-za-osnovu-ne-toi-zakonoproekt/> [in Ukrainian].
- [34] Rybianets, S., & Sobol, O. (2020). Kryminalno-pravova polityka Ukrainy u sferi nezakonnogo obihu zbroi v osoblyvyi period [Criminal law policy of Ukraine in the field of illegal arms trafficking in a special period]. *Naukovyi visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav, Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 3, 137-144. doi: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2020-3-137-144> [in Ukrainian].

- [35] Korniienko, M.V., & Sokol, D.O. (2019). Deiaki pytannia normatyvno-pravovoi rehlementatsii prava na vilnyi dostup do vohnepalnoi zbroi [Some issues of regulatory regulation of the right to free access to firearms]. *Pravo i Suspilstvo, Law and Society*, 6, 35-39. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-6> [in Ukrainian].
- [36] Yaroshchuk, O. *Informatsiyni prostir Ukrainy za ostanni dva roky proishov perevirku na tsilisnist* [The information space of Ukraine has been checked for integrity over the past two years]. Retrieved from <http://iac.org.ua/oleksandr-yaroshchuk-informatsiyniy-prostir-ukrayini-za-ostannidva-roki-proyshov-perevirku-na-tsilisnist> [in Ukrainian].
- [37] Kost, I. (2017). Rosiiska propahanda v Ukraini yak informatsiina skladova konfliktu [Russian propaganda in Ukraine as an information component of the conflict]. *International Relations, Part "Political Sciences"*, 17. Retrieved from http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3332 [in Ukrainian].
- [38] Yuskiv, Kh. (2020). Naratyvy rosiiskoi propahandy v Ukraini [Narratives of Russian propaganda in Ukraine]. *Visnyk Lvivskoho universytetu, Bulletin of Lviv University*, 30, 226-232. doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.3> [in Ukrainian].
- [39] Ataka nehatyvom: yak televiziini novyny demoralizuiut ukraintsiv [Attack with negativity: how television news demoralizes Ukrainians]. (2018). *Multymediina platforma inomovlennia Ukrainy, Multimedia platform of foreign language of Ukraine*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2463297-ataka-negativom-ak-televizijni-novini-demoralizuiut-ukrainciv.html> [in Ukrainian].
- [40] Holovata, D.V., & Hamova, I.V. (2020). Kvazirealist yak instrument voienno-informatsiinoi viiny [Quasi-reality as a tool of military information warfare]. *Zhurnalistyka ta reklama: vektory vzaiemodii, Journalism and advertising: vectors of interaction: Proceedings of the 2 International Scientific and Practical Conference* (pp. 85-87). A.A. Mazaraki (Ed.). Kyiv: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t doi: <http://doi.org/10.31617/k.knute.2020-03-19> [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Головкін Б. М. Загальна характеристика детермінантів злочинності в Україні. *Форум права*. 2014. № 1. С. 106–111. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_1_21.pdf.
- [2] Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін.]. Харків : Право, 2009. 352 с.
- [3] Давыдов В. В. Психологический словарь / [под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.]. М. : Педагогика, 1983. 567 с.
- [4] Казміренко Л. І., Тужеляк Н. М. Проблема агресії як соціальний феномен в юридико-психологічному дискурсі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 4. С. 444–453.
- [5] Юридична психологія : підручник / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.]; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Київ : КНТ, 2007. 360 с.
- [6] Волянська О. В. Проблема агресивної поведінки підлітків : фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2017. № 3. С. 117–134. (Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»). doi: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.30.90295>.
- [7] Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. СПб. : Прайм-Еврознак ; Нева ; М. : Олма-Пресс, 2002. 510 с.
- [8] Мойсєєва О. Є. Історико-психологічний аналіз феномену агресії. *Психологічні науки*. 2013. № 10. С. 211–216.
- [9] Поцілив у однокласника: у Мелітополі підліток у школі влаштував стрілянину «заради приколу». *TCH* : [сайт]. 2021. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/pociliv-u-odnoklasnika-u-melitopoli-pidlitok-u-shkoli-vlashtuvav-strilyaninu-zaradi-prikolu-1927927.html>.
- [10] СБУ запобігла теракту у коледжі на Черкащині: зловмисники погрожували масовим розстрілом студентів. *Служба безпеки України* : [сайт]. 2021. URL: <https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-zapobihla-teraktu-u-koledzhi-na-cherkashchyni-zlovmysnyku-pohrozhuvaly-masovym-rozstrilom-studentiv>.
- [11] Стрілянина у школі в Казані у Росії: загинули мінімум 9 людей. *BBC NEWS / Україна* : [сайт]. 2021. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-57068208>.
- [12] Ньютаунський вбивця був «одержимий» масовими вбивствами. *BBC NEWS / Україна* : [сайт]. 2013. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2013/11/131126_newton_gunman_columbine_rl.
- [13] Рік – плюс, ФОП – мінус: як малий бізнес пережив перший рік карантину. *Українська правда* : [сайт]. 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/03/24/672241>.
- [14] Рівень безробіття в Україні. *Мінфін* : [сайт]. 2021. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/>.
- [15] Ключник Р. М. Глобальні проблеми сучасності: економічний вимір. *Академічний огляд*. 2020. № 1. С. 5–12. doi: <https://doi.org/10.32342/2074-5354-2020-1-52-1>.
- [16] «Словник іншомовних слів» Володимир Лук'янюк, 2001-21. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgibin/u/book/sis.pl?Qry=%25F3%25F0%25E1%25E0%25ED%25B3%25E7%25E0%25F6%25B3%25FF>.
- [17] Бірюков Д. С. Сучасні проблеми урбанізації в контексті національної безпеки України. 2013. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/suchasni-problemi-urbanizacii-v-konteksti-nacionalnoi-bezpeki>.
- [18] Бакуліна Г. Ю. Урбанізація як тенденція розвитку суспільства: міжнародний аспект. *Економіка і Суспільство*. 2018. № 18. С. 22–27. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-18-4>.
- [19] Безпалова О. І. Адміністративно-правові заходи щодо протидії пропагуванню жорстокості, насильства та розбещеності у засобах масової інформації. 2011. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/1049/administrativno_pravovi_zahodi_schodo_pr.pdf?sequence=2&isAllowed=y.

- [20] Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування (2016–2022 рр.): статистична інформація офісу Генерального прокурора України. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat>.
- [21] Насильство. *Юридична енциклопедія*: у 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4: Н–П. 720 с. URL: <http://http://leksika.com.ua/13761106/legal/nasilstvo>.
- [22] Спільний акт узгодження № 4 Висвітлення засобами масової інформації випадків насильства і жорстокості. *Національна рада України з питань телебачення та радіомовлення*. 2020. URL: https://www.nrada.gov.ua/spilnyj-akt-uzgodzhennya-4-vysvitlennya-zasobamy-masovoyi-informatsiyi-vypadkiv-nasylstva-zhorstokosti/#_ftn6.
- [23] У Запоріжжі підлітки півтори години гамселили ногами школярів: батькам потерпілих рекомендують забрати заяви. *ТСН*: [сайт]. 2021. URL: [https://tsn.ua/exclusive/u-zaporizhzh-pidlitki-pivtori-godini-gamselili-nogami-shkolyarok-batkam-poterpilih-napoleglivo-rekomenduyut-zabrati-zayavi-1927186.html](https://tsn.ua/exclusive/u-zaporizhzh-pidlitki-pivtori-godini-gamselili-nogami-shkolyarok-batkam-poterpilih-rekomenduyut-zabrati-zayavi-1927186.html).
- [24] Дундич Л. В. Проблема злочинності серед неповнолітніх в Україні та заходи запобігання їй. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. № 42. С. 96–99. (Серія «Юриспруденція»). doi: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.42-2.24>.
- [25] Бідний кожен другий: наскільки потоншали гаманці українців за 2020 рік. *Українська правда*: [сайт]. 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/01/5/669749/>.
- [26] Прогнозна оцінка рівня бідності в Україні у 2022 році за трьома сценаріями розвитку соціально-економічних процесів внаслідок російсько-української війни. *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України*. 2022. URL: <https://idss.org.ua/index>.
- [27] Солодько Ю. В. Український середній клас у контексті замкненого кола соціальної нерівності і корупції. *Наукові записки НаУКМА*. 2020. Т. 3. С. 15–26. (Серія «Соціологія»). doi: <https://doi.org/10.18523/2617-9067.2020.3.15-26>.
- [28] Прес-релізи та звіти суспільно-політичні настрої населення України: результати телефонного опитування, проведеного 27 травня – 1 червня 2021 року. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2021. URL: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1044&page=1&fbclid=IwAR3sy5OtRNMeqnjW5qpP5JQCPVxY7MYVPSGED3EN9ftUeUvtzg_CP2X2Ync.
- [29] Контрабанда зброї – серйозний виклик для безпеки країни, особливо в умовах війни. *ДПСУ*: [сайт]. 2020. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/kontrabanda-zbroi-seryozniy-viklik-dlya-bezpeki-kraini-osobливо-v-umovah-viyni>.
- [30] Міжнародні експерти оприлюднили докази збройної агресії РФ в Україні – СБУ. *Interfax-Україна Інформаційне агентство*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/777873.html>.
- [31] Одинадцять загальнонаціональне опитування: Особиста свобода, безпека та питання зброї. *Соціологічна група «Рейтинг»*. 2022. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/odinnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_lichnaya_svoboda_bezopasnost_i_voprosy_oruzhiya.html.
- [32] Проект Закону про право на цивільну вогнепальну зброю № 5708. *Верховна Рада України*. 2022. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27190>.
- [33] Парламент зробив помилку взявши за основу не той законопроект. *Українська асоціація власників зброї*. 2022. URL: <https://uavz.org/parlament-zrobiv-pomytku-vzyavshy-za-osnovu-ne-toj-zakonoproekt/>.
- [34] Риб'янець С., Соболев О. Кримінально-правова політика України у сфері незаконного обігу зброї в особливий період. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 3. С. 137–144. doi: <https://doi.org/10.31733/2078-3566-2020-3-137-144>.
- [35] Корнієнко М. В., Сокол Д. О. Деякі питання нормативно-правової регламентації права на вільний доступ до вогнепальної зброї. *Право і Суспільство*. 2019. № 6. С. 35–39. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-6-1-6>.
- [36] Ярошук О. Інформаційний простір України за останні два роки пройшов перевірку на цілісність. URL: <http://iac.org.ua/oleksandr-yaroshuk-informatsiyniy-prostir-ukrayini-za-ostannidva-roki-proyshov-perevirku-na-tsilisnist/>.
- [37] Кост І. Російська пропаганда в Україні як інформаційна складова конфлікту. *International Relations, Part «Political Sciences»*. 2017. № 17. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3332.
- [38] Юськів Х. Наративи російської пропаганди в Україні. *Вісник Львівського університету*. 2020. № 30. С. 226–232. doi: <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.3>.
- [39] Атака негативом: як телевізійні новини деморалізують українців. *Мультимедійна платформа іномовлення України*. 2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2463297-ataka-negativom-ak-televizijni-novini-demoralizuut-ukrainciv.html>.
- [40] Головата Д. В., Гамова І. В. Квазіреальність як інструмент воєнно-інформаційної війни. *Журналістика та реклама: вектори взаємодії*: тези доп. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 берез. 2020 р.) / голова орг. комітету А. А. Мазаракі. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2020. С. 85–87. doi: <http://doi.org/10.31617/k.knute.2020-03-19>

Стаття надійшла до редколегії 23.03.2022

Velychenko L. – Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1476-2615>

About Some Determinants of the Occurrence of Illegal Handling of Weapons, Ammunition or Explosives

The **purpose** of the study is to determine the actual socio-psychological determinants of the occurrence of illegal handling of weapons, ammunition or explosives. **Methodology.** The methodological toolkit was chosen in accordance with the set goal, the specifics of the object and the subject of the study. The article uses a complex of scientific methods, namely: general dialectical method of scientific knowledge of phenomena, terminological, systemic-structural, formal-logical, comparative-legal and historical-legal. The **scientific novelty** of the article consists in highlighting for the first time the socio-psychological determinants of illegal handling of weapons, ammunition and explosives, dividing them into two groups. The first – at the level of the world space, the second – at the level of Ukraine. **Conclusions.** The problem of illegal handling of weapons, munitions and explosives remains one of the most urgent at the modern stage of our life. Ukraine and its citizens live in a state of war with the Russian Federation, which gives rise to massive sources of illegal weapons circulation among the population, smuggling of illegal weapons and ammunition for them from the occupied territories to territories controlled by Ukraine, the appearance of «trophy» weapons that were abandoned by Russian militants and other illegal activities related to illegal weapons and ammunition. The analysis of the determinants identified in the study should encourage the active actions of the state authorities in order to counter such a negative phenomenon as the illegal handling of weapons, ammunition and explosives. The above testifies to the relevance of the issue we are investigating, as well as the need to qualitatively combat the illegal circulation of weapons.

Keywords: socio-psychological determinants; transformation; aggression; urbanization processes; violent behavior; economic instability.

Комаринська Ю. Б. – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1747-1816>

Мотиви вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством

Актуальність. У своїй діяльності людина прагне досягти мети, що мотивує до вчинення дій способами та засобами, які має у своєму розпорядженні. На жаль, не кожен обирає шлях без насильства. Деяких умовлюють незаконні дії та яскраво забарвлені негативні емоції, які стають дедалі агресивнішими, що призводять до позбавлення життя однієї людини іншою. **Метою** статті є визначення та уніфікація мотивів учинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, усвідомлення яких сприяє не лише розумінню психічного стану особи в момент учинення злочину, а й дозволяє виявити умови протиправної поведінки, визначити форми вини та ступінь суспільної небезпеки винного, що сприятиме слідчому у визначенні тактики отримання вербальної інформації, тактики проведення слідчих (розшукових дій) тощо. **Методологічну основу** статті становлять такі загальнонаукові методи пізнання, як аналіз і синтез, завдяки яким об'єднано в групи мотиви, які виокремили науковці різних країн, з різними соціальними рівнями й традиціями. **Результати дослідження.** У статті проаналізовано дослідження в галузі протидії домашньому насильству як вітчизняних науковців, так і науковців Канади, Австралії та Великої Британії – країн, у яких визначено нульову терпимість до виявів такого виду насильства. Проведення уніфікації характеристик кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, що є одним з елементів криміналістичної характеристики методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, стало можливим завдяки зазначеним дослідженням. **Наукова новизна** полягає в тому, що в статті проаналізовано та класифіковано до відповідних груп мотиви вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, які об'єднанні певною спонукальною ознакою. Водночас визначено криміналістичне значення класифікації мотивів учинення зазначених кримінальних правопорушень, яке полягає в тому, що мотив має кореляційні зв'язки з такими елементами криміналістичної характеристики, як особа злочинця та потерпілого, спосіб вчинення та приховування, слідова картина. **Практична значущість** статті полягає в тому, що розуміння мотивів учинення того чи іншого кримінального правопорушення дозволяє слідчому виокремити злочинця з кола підозрюваних осіб, встановити умисний характер дій, провести правильну кваліфікацію події, визначити знаряддя вчинення кримінального правопорушення, місце та час такого правопорушення тощо.

Ключові слова: кримінальне правопорушення; домашнє насильство; криміналістична класифікація; мотив; розслідування.

Вступ

Мотив і мотивація злочинної поведінки є предметом дослідження багатьох науковців гуманітарних і соціальних наук.

Так, Є. П. Іллін [1] зазначає, що започаткували наукове вивчення причин активності людини й тварини, їхньої детермінації ще великі мислителі давнини – Аристотель, Геракліт, Демокріт, Лукрецій, Платон, Сократ, які визначали «потребу» як вчительку життя. Також автор зауважує, що питання мотивації та мотивів вивчали як вітчизняні (В. Г. Асєєв, В. К. Вілюнас, В. І. Ковальов, О. М. Леонтєв, М. Ш. Магомед-Емінов, В. С. Мерлін, П. В. Симонов, Д. М. Узнадзе, А. А. Файзуллаєв, П. М. Якобсон), так й іноземні дослідники (Дж. Аткинсон, Г. Хол, К. Мадсен, А. Маслоу, Х. Хекхаузен та ін.) [1, с. 7].

Встановлення мотиву та мотивації є також важливим джерелом доказової інформації під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, саме тому цю тему вивчали й науковці-криміналісти, зокрема: В. П. Бахін, Р. С. Белкін, В. К. Весельський, В. Г. Гончаренко, А. В. Дулов,

В. А. Журавель, А. В. Іщенко, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, В. С. Кузьмичов, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, Г. А. Матусовський, М. А. Погорецький, М. В. Салтевський, В. В. Тіщенко, К. О. Чаплинський, С. С. Чернявський, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько та багато інших.

У своєму дослідженні А. В. Савченко [2] зазначає, що мотив і мотивація людської поведінки та діяльності є об'єктом дослідження багатьох наук, що доводить актуальність, складність і багатогранність зазначеної проблеми, яка набула комплексного та міжгалузевого характеру. Не стоять осторонь і юридичні науки. Так, учені акцентують на вивченні мотиву та мотивації злочину як специфічного різновиду людської поведінки. Об'єкт дослідження полягає у вивченні таких понять, як потреби, наміри, прагнення, інтереси, спонуки, цілі та емоції, якими керується злочинець, а також зовнішні фактори, що впливають на злочинну поведінку [2, с. 6].

Мета і завдання дослідження

Метою статті є визначення й уніфікація мотивів вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, усвідомлення яких сприяє не лише розумінню психічного стану особи в момент вчинення злочину, а й дає змогу виявити умови протиправної поведінки, визначити форму вини та ступінь суспільної небезпеки винного, що стане в пригоді слідчому у визначенні тактики отримання вербальної інформації, тактики проведення слідчих (розшукових дій) тощо. Завданням є проведення аналізу досліджень українських науковців і науковців в галузі протидії домашньому насильству з країн, у яких визначена нульова терпимість до проявів такого виду насильства. На підґрунті зазначених досліджень слід уніфікувати мотиви кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, що є одним з елементів криміналістичної характеристики методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством.

Виклад основного матеріалу

На думку Я. В. Крушельницької [3], мотив – це спонукання людини до активності, пов'язане з намаганням задовольнити певні потреби. Унаслідок усвідомлення й переживання потреб у людини виникають спонукання до дій, що зумовлюють їх задоволення. Причому свідомі дії завжди спрямовані на досягнення певної мети, яку також усвідомлює людина. Мотив у цьому разі є причиною постановки тих чи інших цілей. Система мотивів, яка визначає конкретні форми діяльності або поведінки людини, називається мотивацією.

Відповідно до виявів мотивів автор поділяє мотиваційні фактори на три класи:

- потреби як основа активності;
- причини, які обумовлюють вибір діяльності залежно від спрямованості особистості;
- суб'єктивні переживання, емоції як форми регуляції (саморегуляції) поведінки та діяльності. Саме в емоціях міститься оцінка сенсу та результату діяльності. Якщо останній не відповідає меті діяльності, то емоції змінюють її загальну спрямованість, включають допоміжні спонукання, які посилюють вихідні [3].

Вчинення кримінального правопорушення є результатом вмотивованої діяльності людини, яка ґрунтується на реалізації насильницьких дій. Іншими словами, кожне кримінальне правопорушення має свій мотив, а кримінальні правопорушення, пов'язані із домашнім насильством, завжди забарвлені суб'єктивними переживаннями.

Так, А.В. Савченко [2] визначає мотив злочину як інтегральний психічний утвір, який спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою. Таке розуміння мотиву злочину має багато позитивних рис: 1) наведена

дефініція відкриває шлях до найбільш узагальненого уявлення про мотив злочину та може певною мірою претендувати на місце універсального поняття; 2) дефініція мотиву злочину є невіддільною від уявлення про нього як про комплексну та системну категорію; 3) у межах дефініції мотиву злочину зазначено його спонукальну та сенсоутворювальну функції, які характеризують мотив як спонуку (підстави, підґрунтя) до злочину та його сенс. Спонукальна та сенсоутворююча функції повинні, на наш погляд, безпосередньо належати мотиву, оскільки саме його треба вважати спонукою до злочину, початковою спонукальною причиною, витоком злочину. Однак спонукання до злочину неможливе без сенсу. Кожна людська поведінка або діяльність (зокрема й злочин) має певний сенс як для самого суб'єкта, так і для його оточення. У своїй сукупності зазначені функції здатні найбільш точно схарактеризувати мотив кожного суспільно небезпечного діяння [2, с. 15].

Мотив злочину значною мірою характеризує не лише особу злочинця, але й ступінь суспільної небезпеки вчиненого ним діяння. Безмотивних злочинів немає, як немає безмотивної поведінки взагалі. Значення мотиву як ознаки складу злочину в тому, що поки не відомий, не встановлений мотив вчинку, то не можна зазначити, що трапилось – злочин чи подвиг. Мотив – це двигун злочину, його внутрішня сила. Він має значення для характеристики й оцінки як навмисних, так і необережних злочинів.

Відповідно до законодавства України, саме домашнє насильство є кримінальним правопорушенням, а, відповідно, і дії осіб, які його чинять, мають свій мотив, що зумовлено багатьма факторами, спричиненими учасниками конфлікту або навколишньою ситуацією. Ще більш небезпечними є кримінальні правопорушення, пов'язані з домашнім насильством. Адже вони мають мотиви не лише для вчинення контролю одним членом родини над іншим, а й такі, що призводять до фізичного та психологічного каліцтва людини, до смертельних наслідків.

Окрім небезпеки, яку спричиняє домашнє насильство жінці чи чоловікові, неповнолітній чи малолітній дитині, особам похилого віку чи члену родини, яка має психічні або фізичні вади, таке насильство характерне ще й тим, що воно поєднане з іншими кримінальними правопорушеннями різного ступеня важкості. Домашнє насильство, зазвичай, є відправною точкою для вчинення інших злочинів і кримінальних проступків, що є небезпечними для життя та здоров'я людини, і такі злочини не обов'язково обмежено сім'єю та приміщенням спільного проживання [4, с. 338].

Науковці з Канади, Австралії та Великобританії Johnson H., Eriksson L., Mazerolle P., Wortley R. [5] у дослідженні «Інтимний феміцид:

роль примусового контролю» зазначають, що уряди та неурядові організації продовжують виділяти величезні ресурси на правові заходи реагування, надання послуг, інформування громадськості й ініціативи, спрямовані на запобігання насильству з боку інтимних партнерів і підтримку жертв, але це залишається постійною проблемою, яка стосується приблизно трьох з десяти жінок протягом усього життя.

Найсерйозніше насильство з боку інтимного партнера спричиняє смерть його жертви, а іноді й злочинця та інших членів сім'ї. Відповідно до систематичного глобального огляду Stockl et al. (2013) [6], 13,5 % усіх убивств у всьому світі вчиняють інтимні партнери, усі ці вбивства гендерні: партнери несуть відповідальність за майже 40 % убивств за участю жінок-жертв порівняно з лише 6 % убивств проти чоловіків. Гендерний поділ аналогічний в Австралії, де проводиться поточне дослідження: між 2008 і 2010 роками 51 % жінок і 9 % жертв вбивств чоловіків у цій країні були вбиті інтимними партнерами [5; 7].

Канадські дослідники в галузі запобігання домашньому насильству Fairbairn J., Dawson M. (2013) [8] зазначають, що вбивство інтимних партнерів є злочином, який відбувається за географічними, культурними та соціально-економічними лініями, але його жертвами є переважно жінки [9]. Всупереч поширеному зображенню цих вбивств як спонтанних «злочинів пристрасті», ці вбивства є кульмінацією історії насильства в понад 70 % випадків [10] і, швидше за все, будуть навмисними, а не спонтанними вбивствами партнерів [11].

Навмисним діям, відповідно, навмисним кримінальним правопорушенням, завжди притаманний мотив. Він, як і саме домашнє насильство, має наростальний характер, і з незначного бажання показати свою значущість, своє панівне положення, силу тощо, переростає в цілий комплекс причин, який має агресивний характер і супроводжується комплексом різних форм насильства.

Зазначене підтверджує і колишній Генеральний прокурор України Ірина Венедиктова [12], яка у своєму інтерв'ю ««Залюблені» до смерті чи вбивства: реальні історії жертв насилля» наводить приклад про чоловіка на Тернопільщині, якого раніше було притягнуто до адміністративної відповідальності за вчинення фізичного та психологічного насильства, і якого наразі судять за вбивство дружини. Під час чергового конфлікту він побив і задушив її [12].

У своїх дослідженнях А. С. Баронін [13] зазначає, що агресія людини має ширший спектр різноманітних мотивів. Мотив є суб'єктивним змістом поведінки, що містить психологічний виграш від окремих проступків. Поведінка часто

полімотивована, причому полімотивованість слід приймати як одночасне функціонування різних мотивів і як існування останніх в різних пластах психіки – у сферах свідомого та несвідомого [13, с. 7].

У посібнику «Психологічний профіль вбивць» [13] автор зазначає, що мотиви насильницьких злочинів (убивства, тілесні ушкодження, зґвалтування) достатньо різноманітні. Взагалі назвати насилля мотивом було б помилкою, тому що вчиняти насильницькі дії заради них самих можуть лише психічно хворі люди. Поняття насильства багато в чому відтворює характер дії, а не лише його внутрішній зміст. Злочин проти особи можуть вчиняти за мотивами особистого збагачення, тому злочинців слід відносити до корисливого типу. Деякі вбивства й тілесні ушкодження вчиняють з хуліганських спонукань, з мотивів ревності і помсти. Осіб, дії яких обумовлені вказаними стимулами, можна зарахувати до насильницького типу, а винних у зґвалтуванні та інших статевих злочинах на ґрунті сексуальних спонукань, – до сексуальних [13, с. 7–8].

Так, В. Є. Бондар зазначає, що мотиви насильницької злочинної поведінки в сім'ї можна поділити на два різновиди: ворожі (коли виникало бажання знищити жертву або завдати їй значної шкоди) й інструментальні (коли у злочинця були інші потреби) [14, с. 28].

Отже, автор [14] до ворожих мотивів, які проявляються в стані емоційного збудження злочинця, коли він намагається шляхом завдання шкоди жертві зняти своє емоційне напруження, відносить помсту за насильство, образи, знущання з боку потерпілого безпосередньо перед злочином, помсту за постійні побої, образи, знущання з боку потерпілого, помсту за подружню зраду, намагання позбутися турбот, пов'язаних із потерпілим, помсту та жорстоке ставлення, знущання в дитинстві з боку потерпілого.

З криміналістичного погляду вважаємо доречним провести розподіл ворожих мотивів на дві групи:

1) ворожі мотиви в особи, яка чинить систематичне насильство над членами сім'ї;

2) ворожі мотиви зі сторони жертви систематичних знущань або члена родини, який захищає жертву.

Вартий уваги мотив помсти за знущання в дитинстві. Дослідник О. П. Макарова [15] зазначає, що жорстоке поводження з дітьми формує малоосвічених, соціально дезадаптованих осіб, які в майбутньому зазнають труднощів у створенні сім'ї, будуть нездатними стати гарними батьками. Наслідками домашнього насильства щодо дітей є подальше відтворення насильницьких дій, оскільки жертви домашнього насильства також можуть стати насильниками в родині. Насильство над дітьми нині є дуже поширеним [15, с. 181].

Так, навесні 2021 року 16-річний киянин під час чергового конфлікту з батьками спочатку завдав ножем смертельних поранень своєму батькові та матері, а потім вбив малолітнього брата. Після вчиненого він ще декілька днів перебував у квартирі поруч із загиблими, а коли батьків почали розшукувати родичі, втік. Під час вивчення умов життя та виховання підозрюваного прокурори з'ясували, що атмосфера в сім'ї неповнолітнього була негативною, батьки постійно зловживали алкогольними напоями та влаштовували бійки. Дитина ж від народження постійно піддавалася фізичному, психологічному та економічному насильству, що негативно вплинуло на її психічний розвиток та подальше становлення як особистості. У період з 2008 по 2021 рік до райвідділу поліції від цієї сім'ї надійшло 12 повідомлень, пов'язаних з домашнім насильством [12].

Слід зазначити, що поза увагою суспільства залишаються випадки, коли неповнолітні чинять домашнє насильство щодо своїх батьків або братів/сестер.

Така ситуація притаманна не лише нашій країні. Як зазначають Condry R. та Miles C., офіційного визнання та реагування на насильство з боку підлітків до батьків у Великобританії, як не дивно, не вистачає. Офіційних даних щодо поширеності зазначеної проблеми немає, також відсутнє відповідне законодавство, політика підтримки сімей, які зазнають насильства з боку підлітків. Донедавна насильство між підлітками та батьками офіційно не визначалося як домашнє насильство, якщо підлітку було менше ніж 18 років. Визначення стосувалося будь-якого випадку загрозливої поведінки, насильства або насильства між дорослими у віці 18 років і старше, які є або були інтимними партнерами або членами сім'ї [16].

У всьому світі є лише кілька праць, які стосуються насильства підлітків щодо батьків, але переважно терапевтичного походження, на відміну від тисячі книг про інші форми насильства в сім'ї. Більшість робіт з підліткового насильства до батьків походить зі США, Канади, Австралії, Нової Зеландії та Іспанії [16; 17, с. 897].

Інструментальні мотиви насильницьких злочинів у сім'ї складаються з кількох груп. До першої групи належать намагання зміцнити свій авторитет у сім'ї, домінування в сім'ї, підкорити потерпілого та інших членів родини своїй волі, виміщення на потерпілому злоби, пов'язаної із власною неповноцінністю, невдачами, життєвою кризою, виникла внаслідок конфлікту з іншим членом сім'ї. Мотиви ствердження та самоствердження властиві чоловікам [14, с. 29]. Саме тому цю групу мотивів доречно визначити як гендерно обумовлене насильство.

Науковці Емі Рекденвальд та Карен Ф. Паркер [18] зазначають, що збільшення насильства

чоловіків щодо своїх інтимних партнерів пов'язане з передбачуваною втратою влади або контролю через поліпшення економічних умов жінок [19; 20]. Ця гіпотеза була вперше розроблена Вільямсом і Холмсом (1981) [21], Расселом (1975) [22] як попередження про потенційні наслідки покращення економічних умов жінок або гендерної рівності. Тобто поліпшення економічних умов жінок (тобто збільшення доходів, зайнятості та освітніх досягнень) зробить їх менш залежними від чоловіків, що загрожуватиме останнім і фактично змусить їх посилити насильство щодо своїх партнерів. У своїх дослідженнях Авакаме (1999) [23] стверджує, що «початкове скорочення гендерної нерівності може призвести до збільшення насильства, оскільки це розчарує чоловіків у посиленні використання насильства, щоб підтвердити зменшення патріархальної влади та влади» [23, с. 927]. Особливо це стосується жінок, яких убивають їхні партнери-чоловіки [24; 25], і набуває посилення, коли жінки намагаються вийти з відносин.

Друга група інструментальних методів – це мотиви збереження сім'ї: насильник намагається шляхом насилля втримати потерпілого в сім'ї; або покинутий член сім'ї намагається відновити стосунки насильницьким шляхом [14, с. 29–30].

До третьої групи інструментальних методів В. Є. Бондар відносить один мотив – ревності.

Четверту групу становлять корисливі мотиви – прагнення до матеріальної вигоди, а також намагання чинити перешкоди в користуванні житловим приміщенням або іншою власністю, бажання виселити потерпілого зі спільної житлової площі [14, с. 30]. На наш погляд, доречним буде доповнити цю групу прагненням отримати матеріальну наживу від експлуатації близької особи (жебраківання, сексуальне рабство тощо); позбутися небажаного «тягаря» (вимушена турбота за особами похилого віку, інваліда, небажана вагітність тощо).

Також автор виокремлює «мотив оборони» [14, с. 30]. На наш погляд, зазначена група мотивів перегукується з ворожими мотивами.

У своєму дослідженні Т. В. Продан [26] зазначає, що жінка, яка часто зазнає насильства, може в майбутньому вчинити суспільно небезпечне діяння щодо свого кривдника. Так, звісно, не всі жінки будуть вчиняти кримінальні правопорушення, проте, як ми вже зазначили, жінки з різними преневеротичними станами, неврологічними розладами на тлі останньої краплі можуть вчинити протиправне діяння. Зокрема, проаналізувавши вирок в кримінальних справах за період 2006 – 2019 роки (вибірка – 1298 вироків із 12 424 судових справ Єдиного державного реєстру судових рішень, похибка становить 4 %), ми дійшли висновку, що жінки, які вчиняли насильницькі кримінальні правопорушення, задовольняли

потреби матеріального характеру, а також потреби в: 1) самоствердженні; 2) повазі; 3) домінуванні; 4) безпеці [27]. І саме задоволення потреби в безпеці насильницьким шляхом послугувало реакцією на постійне застосування насильства щодо жінки [28, с. 131]. Потреба в безпеці, як зазначає В. М. Пасічник, є однією з базових людських потреб, яка полягає передусім у необхідності захисту людського життя, забезпеченні стабільності умов існування, від чого залежить задоволення інших потреб [29]. А тому не дивно, що жертва домашнього насильства під впливом агресії як форми насильницької поведінки, зумовленої особливістю психічного стану, забезпечує в такий спосіб потребу в безпеці, оскільки це викликає в неї почуття впевненості в собі [26, с. 202].

Наукова новизна

Наукова новизна полягає в тому, що в статті проаналізовано та класифіковано у відповідні групи мотиви вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, які об'єднані певною спонукальною ознакою. Також визначено криміналістичне значення класифікації мотивів учинення зазначених кримінальних правопорушень, яке полягає в тому, що мотив має кореляційні зв'язки з такими елементами криміналістичної характеристики, як особа злочинця та потерпілого, спосіб вчинення та приховування, слідова картина. Така класифікація мотивів є підґрунтям для визначення структури криміналістичної характеристики та, відповідно, розробки методики розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством.

Висновки

Отже, мотив і мета – ключові моменти в характеристиці будь-якої людської діяльності. Акцентуючи на їхній істотній ролі, через які вчиняють убивства, слід зауважити, що вони дають змогу не лише правильно зрозуміти психічний стан особи в момент вчинення злочину, виявити умови протиправної поведінки, але й точно визначити форму вини та ступінь суспільної небезпеки винного [30, с. 56].

Як зазначає А. С. Боронін, мотиви не лежать на поверхні, їх неможливо вивести з аналізу лише вчинків, не усвідомлюючи суті цієї особи, не розуміючи структури її психологічних особливостей, не беручи до уваги життєвий досвід, не розглядаючи вчинене вбивство в ланцюзі інших дій [13, с. 9].

Мотив не визначає поведінку сам по собі, а лише у співвідношенні з метою, з огляду на результати, досягнення яких прагне особа, яка вчиняє ту чи іншу дію. Таким чином, мотив і мета

нерозривно пов'язані з поведінкою суб'єкта злочину.

Якщо характерною рисою мотиву та мети як об'єктів пізнання в процесі розслідування є те, що їх об'єктивно неможливо спостерігати, тобто ніяк безпосередньо сприйняти завдяки органам відчуття, то про суб'єктивні причини злочинів можна судити з огляду на відомості про особу злочинця та потерпілого, характеристики зв'язків і взаємовідносин, дані про спосіб злочину та особливості слідів, які вони залишають.

Саме тому не лише важливим, а й необхідним для розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, є встановлення мотиву їх учинення. Визначення мотиву, тобто обставин, що є «тригером» для виникнення агресії в результаті домашнього насильства та, відповідно, спричиняють вчинення більш тяжких кримінальних правопорушень, дозволяє слідчому визначити тактику отримання вербальної інформації, тактику проведення слідчих (розшукових дій) тощо.

Узагальнюючи наведене вище та результати вивчення матеріалів кримінальних проваджень, мотиви вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, можна класифікувати таким чином:

1. Кримінальні правопорушення, учинені з ворожих мотивів, які проявляються в стані емоційного збудження злочинця. Слід зазначити, що за таких мотивів особою злочинця може бути як особа, яка чинить домашнє насильство, так й особи, стосовно яких це насильство чиниться:

1) ворожі мотиви в особи, яка чинить систематичне насильство над членами сім'ї: зняття емоційного напруження через негаразди на роботі або серед знайомих/друзів; намагання позбутися турбот, пов'язаних із потерпілим унаслідок небажаної опіки над особами похилого віку, неповнолітніми або інвалідами; несприйняття фізичного, психологічного або економічного розвитку (зазвичай покращення) жертви;

2) ворожі мотиви з боку жертви систематичних знущань або члена родини, який захищає жертву: помста за насильство, образи, знущання з боку потерпілого безпосередньо перед злочином, помста за постійні побої, образи, знущання; намагання дітей захистити матір, яка систематично піддається насильству, намагання одного з батьків/батьків кривдника припинити сексуальне насильство над малолітніми або неповнолітніми членами родини.

2. Кримінальні правопорушення, учинені з мотивів зміцнення свого авторитету в сім'ї: домінування в сім'ї, підкорення потерпілого й інших членів родини своїй волі, виміщення на потерпілому злоби, пов'язаної з власною неповноцінністю, невдачами, життєвою кризою, демонстрація для інших членів родини свого панівного положення

побиттям і катуванням одного з них; демонстрація «правильного» виховання дітей на відміну від методів виховання жертви.

3. Кримінальні правопорушення, учинені з мотивів збереження сім'ї: насильник намагається шляхом насилля втримати в сім'ї потерпілого переважно застосовуючи психологічне й економічне насильство; покинутий член сім'ї намагається відновити стосунки насильницьким шляхом; сімейний кіднепінг.

4. Кримінальні правопорушення, учинені з мотивів ревнощів: намагання кривдником обмежити коло спілкування жертви, нанесення ушкоджень жертві з метою спотворення зовніш-

нього вигляду, систематичне примушування до сексуального контакту, контроль активності в соціальних мережах або повна заборона їх використання. Таким мотивам притаманні всі чотири форми насильства.

5. Кримінальні правопорушення, учинені з корисливих мотивів. Коло таких дій є значно ширшим. Вони можуть бути як одноособовими, так і за співучастю окремих членів родини (сексуальна експлуатація дітей, які є під опікою в сімейній парі, насильство над особами похилого віку з метою заволодіння квартирою, грошовими виплатами тощо).

REFERENCES

- [1] Illin, E.P. (2013). *Motyvatsiia i motyv [Motivation and motives]*. (T.V. Tadeeva, Trans). Ternopil: Navch. kn. - Bohdan [in Ukrainian].
- [2] Savchenko, A.V. (2002). *Motyv i motyvatsiia zlochynu [Motive and motivation of the crime]*. Kyiv: Attica [in Ukrainian].
- [3] Krushelnyska, Ya.V. (2000). *Fiziolohiia i psykholohiia pratsi [Physiology and psychology of labor]*. Kyiv: KNEU. Retrieved from <https://buklib.net/books/24605/> [in Ukrainian].
- [4] Komarynska, Yu.B. (2022). Zhorstoke povodzhennia z tvarynami, yak sposib chynennia psykholohichnoho nasylstva v kryminalnykh pravoporushenniakh, poviazanykh iz domashnim nasylstvom [Animal cruelty as a way of committing psychological violence in criminal offenses related to domestic violence]. *Eurasian scientific discussions: Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference* (pp. 337-343). Barcelona, Spain: Barca Academy Publishing. Retrieved from <https://sci-conf.com.ua/iii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-eurasian-scientific-discussions-10-12-aprelya-2022-goda-barselona-ispaniya-arhiv/> [in Ukrainian].
- [5] Johnson, H., Eriksson, L., Mazerolle, P., & Wortley, R. (2019) Intimate Femicide: The Role of Coercive Control. *Feminist Criminology*, 14(1), 3-23. doi: 10.1177/1557085117701574.
- [6] Stöckl, H., Devries, K., Rotstein, A., Abrahams, N., Campbell, J., Watts, C., & Moreno, C.G. (2013). The global prevalence of intimate partner homicide: a systematic review. *Lancet*, 382(9895), 859-865. doi: 10.1016/S0140-6736(13)61030-2.
- [7] Chan, A., & Payne, J. (2013). *Homicide in Australia: 2008-09 to 2009-10 National Homicide Monitoring Program annual report. Monitoring reports no. 21*. Canberra: Australian Institute of Criminology. Retrieved from <https://www.aic.gov.au/publications/mr/mr21>.
- [8] Fairbairn, J., & Dawson, M. (2013). Canadian News Coverage of Intimate Partner Homicide: Analyzing Changes Over Time. *Feminist Criminology*, 8(3), 147-176. doi: 10.1177/1557085113480824.
- [9] Johnson, H., & Dawson, M. (2011). *Violence against women in Canada: Research and policy perspectives*. Don Mills, Ontario: Oxford University Press Canada.
- [10] Dauvergne, M., & Li, G. (2006). *Homicide in Canada, 2005 (Statistics Canada, Catalogue no. 85-002-Xie, vol. 26, No. 6)*. Toronto, Ontario: Canadian Centre for Justice Statistics. Retrieved from <https://vancouverun.com/wp-content/uploads/2009/08/85-002-x2006006-eng.pdf>.
- [11] Dawson, M. (2006). Intimacy and violence: Exploring the role of victim-defendant relationship in criminal law. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 96, 1417-1449. Retrieved from <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7248&context=jclc>.
- [12] Venedyktova, I. (2021). "Zaliubleni" do smerti chy vbyvstva: realni istorii zhertv nasylla ["Lovers" to death or murder: real stories of victims of violence]. *Ukrainska Pravda, Ukrainian Pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/11/25/7315156/#:~:text=%d0%a7%d0%95%d0%a2%d0%92%d0%95%202021%2c%2010%3a00> [in Ukrainian].
- [13] Baronin, A.S. (2001). *Psykhologichnyi profil vbyvtci [Psychological profile of murderers]*. Kyiv: Palivoda A.V. [in Ukrainian].
- [14] Bondar, V.E. (2009). *Nasylstvo v simi: psykhologichni zasady profilaktyky dilnychnymy inspektoramy militsii [Domestic violence: psychological principles of prevention by district police inspectors]*. Kyiv: Kyiv. nats. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [15] Makarova, O.P. (2020). Nadannia psykhologichnoi dopomohy ditiam, yaki postrazhdaly vid domashnoho nasylstva [Providing psychological assistance to children who have suffered from domestic violence]. *Sotsialna psykhologhiia. Yurydychna psykhologhiya. Social Psychology. Legal psychology*, 12(1), 181-185. doi: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.32> [in Ukrainian].
- [16] Condry, R., & Miles, C. (2014). Adolescent to parent violence: Framing and mapping a hidden problem. *Criminology & Criminal Justice*, 14(3), 257-275. doi: 10.1177/1748895813500155.

- [17] Komarynska, Yu.B. (2022). Psykholoho-kryminalistychna kharakterystyka ditei v umovakh kryminalnykh pravoporushen, poviazanykh iz domashnim nasylstvom [Psychological and criminological characteristics of children in the conditions of criminal offenses related to domestic violence]. *Innovations and prospects of world science: Proceedings of the 10th International scientific and practical conference* (pp. 893-899). Vancouver, Canada: Perfect Publishing. Retrieved from <https://sci-conf.com.ua/x-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-innovations-and-prospects-of-world-science-25-27-maya-2022-goda-vankuver-kanada-archive> [in Ukrainian].
- [18] Reckdenwald, A., & Parker, K.F. (2012). Understanding the Change in Male and Female Intimate Partner Homicide Over Time: A Policy-and Theory-Relevant Investigation. *Feminist Criminology*, 7(3), 167-195. doi: 10.1177/1557085111428445.
- [19] Browne, A. (1987). *When battered women kill*. New York: Free Press. Retrieved from [https://www.scrip.org/\(S\(i43dyn45teexjx455qlt3d2q\)\)/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1063083](https://www.scrip.org/(S(i43dyn45teexjx455qlt3d2q))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1063083).
- [20] Williams, J.E., & Holmes, K.A. (1981). The second assault: Rape and public attitudes. Westport, CT: Greenwood. *Social Forces*, 61(3), 948-950. doi: <https://doi.org/10.1093/sf/61.3.948>.
- [21] Russell, D.E. (1975). *The politics of rape: The victim's perspective*. New York: Stein and Day.
- [22] Vieraitis, L.M., & Williams, M.R. (2002). Assessing the Impact of Gender Inequality on Female Homicide Victimization Across U.S. Cities: A Racially Disaggregated Analysis. *Violence Against Women*, 8(1), 35-63. doi: 10.1177/1077801022182937.
- [23] Avakame, E.F. (1999). Females' labor force participation and intimate femicide: An empirical assessment of the backlash hypothesis. *Violence and Victims*, 14, 277-291.
- [24] Block, C.R. (2000). The Chicago women's health risk study. Risk of serious injury or death in intimate violence: A collaborative research project. *Report to the National Institute of Justice*. Retrieved from <http://www.icjia.state.il.us/public/pdf/cwhrs/cwhrs.pdf>.
- [25] Block, C.R., & Christakos, A. (1995). Intimate partner homicide in Chicago over 29 years. *Crime & Delinquency*, 41, 496-526.
- [26] Prodan, T.V. (2021). Kryminalna ahresiiia yak reaktsiia na domashnie nasylstvo [Criminal aggression as a reaction to domestic violence]. *Pravo i suspilstvo, Law and society*, 1, 199-203. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.31> [in Ukrainian].
- [27] Sait "Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen". Site "Unified state register of court decisions". (n.d.). www.reyestr.court.gov.ua/ [in Ukrainian]. Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/>
- [28] Prodan, T.V. (2020). *Kryminolohichna kharakterystyka zhinochoi nasylnoyi zlochynnosti v Ukraini [Criminological characteristics of female violent crime in Ukraine]*. Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian].
- [29] Pasichnyk, V.M. (2011). Filosofska katehoriia bezpeky yak osnova novoi paradyhmy derzhavnoho upravlinnia natsionalnoi bezpekoiu [The philosophical category of security as the basis of a new paradigm of public administration of national security]. *Demokratychnye vriaduvannia, Democratic governance*, 7. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeVr_2011_7_7.pdf [in Ukrainian].
- [30] Komarynska, Yu.B. (2010). Metodyka rozsliduvannia navmysnykh vbyvstv, zamaskovanykh pid neshchasnyi wypadok abo samohubstvo na zaliznychnomu transporti [Methods of investigation of premeditated murders disguised as an accident or suicide on rail transport]. *Candide's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Іллін Є. П. Мотивація і мотиви / пер. з рос. Т. В. Тадеєвої. Тернопіль : Навч. кн. - Богдан, 2013. 512 с.
- [2] Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину : монографія. Київ : Атіка, 2002. 144 с.
- [3] Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2000. 232 с. URL: <https://buklib.net/books/24605/>.
- [4] Комаринська Ю. Б. Жорстоке поводження з тваринами, як спосіб чинення психологічного насильства в кримінальних правопорушеннях, пов'язаних із домашнім насильством. *Eurasian scientific discussions: Proceedings of the 3rd International scientific and practical conference*. Barcelona, Spain : Barca Academy Publishing, 2022. P. 337–343. URL: <https://sci-conf.com.ua/iii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-urasian-scientific-discussions-10-12-aprelya-2022-goda-barselona-ispaniya-arhiv/>.
- [5] Johnson H., Eriksson L., Mazerolle P., Wortley R. Intimate Femicide: The Role of Coercive Control. *Feminist Criminology*. 2019. No. 14 (1). P. 3–23. doi: 10.1177/1557085117701574.
- [6] Stöckl H., Devries K., Rotstein A., Abrahams N., Campbell J., Watts C., Moreno C. G. The global prevalence of intimate partner homicide: a systematic review. *Lancet*. 2013. No. 382 (9895). P. 859–865. doi: 10.1016/S0140-6736(13)61030-2.
- [7] Chan A., Payne J. Homicide in Australia: 2008–09 to 2009–10 National Homicide Monitoring Program annual report. *Monitoring reports No. 21*. Canberra : Australian Institute of Criminology, 2013. URL: <https://www.aic.gov.au/publications/mr/mr21>.
- [8] Fairbairn J., Dawson M. Canadian News Coverage of Intimate Partner Homicide: Analyzing Changes Over Time. *Feminist Criminology*. 2013. No. 8 (3). P. 147–176. doi: 10.1177/1557085113480824.
- [9] Johnson H., Dawson M. Violence against women in Canada: Research and policy perspectives. Don Mills, Ontario : Oxford University Press Canada, 2011.
- [10] Dauvergne M., Li G. Homicide in Canada, 2005 (Statistics Canada, Catalogue No. 85-002-Xie, vol. 26, No. 6). Toronto, Ontario : Canadian Centre for Justice Statistics, 2006. URL: <https://vancouverun.com/wp-content/uploads/2009/08/85-002-x2006006-eng.pdf>.

- [11] Dawson M. Intimacy and violence: Exploring the role of victim-defendant relationship in criminal law. *Journal of Criminal Law and Criminology*. 2006. No. 96. P. 1417–1449. URL: <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=7248&context=jclc>.
- [12] Венедиктова І. «Залюблені» до смерті чи вбивства: реальні історії жертв насилля. *Українська правда*. 2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2021/11/25/7315156/#:~:text=%d0%a7%d0%95%d0%a2%d0%92%d0%95%d0%a0%2c%2025%20%d0%9b%d0%98%d0%a1%d0%a2%d0%9e%d0%9f%d0%90%d0%94%d0%90%202021%2c%2010%3a00>.
- [13] Баронін А. С. Психологічний профіль вбивць : посібник. Київ : Паливода А. В., 2001. 176 с.
- [14] Бондар В. Є. Насильство в сім'ї: психологічні засади профілактики дільничними інспекторами міліції : монографія. Київ : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. 164 с.
- [15] Макарова О. П. Надання психологічної допомоги дітям, які постраждали від домашнього насильства. *Соціальна психологія. Юридична психологія*. 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 181–185. doi: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.12-1.32>.
- [16] Condry R, Miles C. Adolescent to parent violence: Framing and mapping a hidden problem. *Criminology & Criminal Justice*. 2014. No. 14 (3). P. 257–275. doi: 10.1177/1748895813500155.
- [17] Комаринська Ю. Б. Психолого-криміналістична характеристика дітей в умовах кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. *Innovations and prospects of world science : Proceedings of the 10th International scientific and practical conference*. Vancouver, Canada : Perfect Publishing, 2022. P. 893–899. URL: <https://sci-conf.com.ua/x-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-innovations-and-prospects-of-world-science-25-27-maya-2022-goda-vankuver-kanada-arhiv/>.
- [18] Reckdenwald A., Parker K. F. Understanding the Change in Male and Female Intimate Partner Homicide Over Time: A Policy-and Theory-Relevant Investigation. *Feminist Criminology*. 2012. No. 7 (3). P. 167–195. doi: 10.1177/1557085111428445
- [19] Browne A. When battered women kill. New York : Free Press, 1987. URL: [https://www.scirp.org/\(S\(i43dyn45teexjx455qlt3d2q\)\)/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1063083](https://www.scirp.org/(S(i43dyn45teexjx455qlt3d2q))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=1063083).
- [20] Williams J. E., Holmes K. A. The second assault: Rape and public attitudes. Westport, CT: Greenwood. *Social Forces*. 1981. Vol. 61. Issue 3. P. 948–950. doi: <https://doi.org/10.1093/sf/61.3.948>.
- [21] Russell D. E. The politics of rape: The victim's perspective. New York : Stein and Day, 1975. 303 p.
- [22] Vieraitis L. M., Williams M. R. Assessing the Impact of Gender Inequality on Female Homicide Victimization Across U.S. Cities: A Racially Disaggregated Analysis. *Violence Against Women*. 2002. No. 8 (1). P. 35–63. doi: 10.1177/10778010222182937.
- [23] Avakame E. F. Females' labor force participation and intimate femicide: An empirical assessment of the backlash hypothesis. *Violence and Victims*. 1999. No. 14. P. 277–291.
- [24] Block C. R. The Chicago women's health risk study. Risk of serious injury or death in intimate violence: A collaborative research project. *Report to the National Institute of Justice*. 2000. URL: <http://www.icjia.state.il.us/public/pdf/cwhrs/cwhrs.pdf>.
- [25] Block C. R., Christakos A. Intimate partner homicide in Chicago over 29 years. *Crime & Delinquency*. 1995. No. 41. P. 496–526.
- [26] Продан Т. В. Кримінальна агресія як реакція на домашнє насильство. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 199–203. doi: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.31>.
- [27] Єдиний державний реєстр судових рішень : вебсайт. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>.
- [28] Продан Т. В. Кримінологічна характеристика жіночої насильницької злочинності в Україні : монографія. Чернівці : Технодруk, 2020. 258 с.
- [29] Пасічник В. М. Філософська категорія безпеки як основа нової парадигми державного управління національною безпекою. *Демократичне врядування*. 2011. Вип. 7. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeVr_2011_7_7.pdf.
- [30] Комаринська Ю. Б. Методика розслідування навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 235 с.

Стаття надійшла до редколегії 31.03.2022

Komarynska Yu. – Ph.D in Law, Associate Professor, Professor of the Department of Forensic Science and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1747-1816>

Motives for Committing Criminal Offenses Related to Domestic Violence

Topicality. Any human activity is characterized by the desire to achieve certain goals, which in turn motivates him to perform certain actions in ways and means that are achievable and available to this person. Unfortunately, not everyone chooses a path without violence in order to achieve their goal, some actions are also motivated by illegal actions and colored by negative emotions, which eventually turn into more aggressive actions, as a result of which one person takes another person's life. The **purpose** of the article is to determine and unify the motives for committing criminal offenses related to domestic violence, the understanding of which contributes not only to understanding the mental state of a person at the time of the crime, but also allows to identify conditions of wrongdoing, determine the form

of guilt and public danger. , in turn, will assist the investigator in determining the tactics of obtaining verbal information, tactics of investigative (investigative actions), etc. The **methodological basis** of the article is general scientific methods of cognition, such as analysis and synthesis, which allowed to combine into groups the motives identified by scientists from different countries, with different social levels and traditions. **Research results.** The article analyzes the research of domestic scientists and researchers in the field of combating domestic violence from Canada, Australia and the United Kingdom, countries where there is zero tolerance for this type of violence. Based on these studies, it became possible to unify the motives of criminal offenses related to domestic violence, which is one of the elements of the forensic characteristics of the methodology of investigation of criminal offenses related to domestic violence. The **scientific novelty** is that the article analyzes and summarizes in the relevant groups the motives for committing criminal offenses related to domestic violence, which are united by a certain incentive. In turn, the forensic significance of the classification of motives for committing these criminal offenses, which is that the motive has correlations with such elements of forensic characteristics as the identity of the offender and the victim, the method of commission and concealment, the trace picture. The **practical significance** of the article is that understanding the motives for committing a criminal offense allows the investigator to distinguish the offender from the circle of suspects, to establish the intentional nature of actions, to correctly describe the event, to determine the instrument of the crime, place and time of such offense.

Keywords: criminal offense; domestic violence; forensic classification; motive; investigation.

Шарай Є. В. – заступник завідувача відділу забезпечення діяльності Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3932-3435>

Психологічні основи залучення працівників Експертної служби МВС України до досудового розслідування

Мета дослідження – розглянути психологічні основи залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування. **Методологія.** Методологічний інструментарій становили основні пізнавальні методи психології: спостереження за психологічними особливостями залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування, зумовленими специфікою цієї діяльності; вивчення результатів зазначеної діяльності, яка полягає в накопиченні фактів під час аналізування матеріальних результатів психічної діяльності в разі залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування, що дає змогу неодноразово до них повертатися, порівнювати результати, отримані в різний час або за різних умов діяльності. **Наукова новизна** статті полягає у висвітленні теоретичних і практичних психологічних основ залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування. Обґрунтовано необхідність у разі залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування враховувати, крім професійних навичок і базових знань, спеціальні знання в галузі психології. Розглянуто психологічну структуру залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування за схемою: «мета – мотив – спосіб – результат». Наголошено, що ефективність процесу залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування буде значно вищою, якщо ґрунтуватиметься на викладених у статті психологічних засадах. **Висновки.** Успішна боротьба зі злочинністю неможлива без залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування з метою надання працівникам органів досудового розслідування допомоги під час провадження слідчих (розшукових) дій, спрямованих на виявлення, фіксування, випущення та закріплення доказів, роз'яснення питань, що потребують спеціальних знань. Психологічні особливості залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування характеризують специфічний вид діяльності експертів і працівників органів досудового розслідування та є необхідними передумовами для розгляду інших проблемних питань психології в роботі експертів.

Ключові слова: Експертна служба МВС; психологічні основи; досудове розслідування; взаємодія; залучення працівників.

Вступ

На сучасному етапі становлення та розвитку Української держави відбуваються суттєві процеси перетворень суспільно-економічних і політичних відносин, що проходять у складних умовах, характерними ознаками яких є високий рівень злочинності, зокрема її організованих форм, криміналізація економіки й інших сфер життєдіяльності суспільства.

Одним з основних завдань кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування злочинів, для розв'язання якого слідчий, прокурор, суд повинні вжити всіх передбачених законом заходів, застосовуючи свої знання та досвід. Але для цього недостатньо наявності лише юридичних знань [1, с. 5]. Слід зауважити, що виконання завдань сьогодення неможливе і без належної взаємодії всіх правоохоронних органів, зокрема й Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України (далі – Експертна служба МВС) – системи державних спеціалізованих установ судової експертизи, діяльність якої спрямовує та координує Міністерство внутрішніх справ України.

Крім того, для належної протидії злочинності та своєчасного якісного розслідування кожного

кримінального правопорушення необхідно мати не тільки професійні навички та базові знання, формування яких відбувається на підставі комплексу наукових знань, досвіду розслідування злочинів, а й спеціальні знання з інших галузей науки, зокрема, психології [2–8]. З огляду на зазначене вище не виникає жодних заперечень і сумнівів з приводу того, що увага науковців до поглибленого дослідження психологічних основ залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування є цілком закономірною.

Мета і завдання дослідження

Мета статті – науково обґрунтувати з'ясування теоретичних і практичних психологічних основ залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування. Відповідно до мети окреслено завдання: 1) обґрунтувати необхідність враховувати в разі залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування, крім професійних навичок і базових знань, спеціальні знання в галузі психології; 2) розглянути психологічну структуру процесу залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування за схемою: «мета – мотив – спосіб – результат».

Виклад основного матеріалу

Аналіз наукових досліджень і джерел свідчить про те, що деякі питання психологічних основ взаємодії, залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування посідають чільне місце серед заходів розкриття та розслідування кримінальних правопорушень і дедалі більше цікавлять вітчизняних науковців і практиків. Вивчення цих питань можемо прослідкувати в працях Ю. П. Аленіна, В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, П. Д. Біленчука, Г. Ю. Бондар, Т. В. Варфоломєєвої, В. К. Весельського, О. О. Волобуєвої, В. І. Галагана, Л. М. Головченко, В. Г. Гончаренка, І. В. Гори, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, І. І. Когутича, В. О. Коновалової, І. І. Котюка, І. П. Красюка, В. С. Кузьмичова, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'яничкова, І. В. Пирого, М. А. Погорецького, Г. В. Прохорова-Лукіна, Б. В. Романюка, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, Д. Б. Сергєєвої, Е. Б. Сімакової-Єфремян, В. В. Тищенко, Л. Д. Удалової, І. Я. Фрідмана, П. В. Цимбала, В. В. Циркаля, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітька, М. Г. Щербаківського, В. В. Юсупова та інших вчених.

Досліджуючи питання психологічних основ залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування, вважаємо за доцільне розглянути поняття «взаємодія».

Насамперед зазначимо, що в жодній нормі КПК України 1960 та 2012 років поняття «взаємодія» не вжито, за винятком ч. 3 ст. 571 КПК 2012 року [9; 10]. Крім того, будь-яких роз'яснень з приводу його тлумачення в цій статті Кодексу не наведено.

Проте термін «взаємодія», як ми й зазначали, тривалий час є предметом наукових досліджень українських й іноземних вчених-криміналістів, процесуалістів, психологів. Зокрема, у теорії кримінального процесу та криміналістики поняття «взаємодія» розуміють як спільну погоджену діяльність щодо мети, місця й часу [11, с. 13].

На думку В. Ю. Шепітька, з погляду криміналістики «взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їхню взаємозумовленість і зв'язок» [12, с. 13].

У своїй праці Г. Ю. Бондар «Правове забезпечення взаємодії слідчих правоохоронних відомств у кримінальному судочинстві України» зазначає: «взаємодія існує там, де наявний спільний інтерес, а тому під час розслідування злочинів взаємодія існує між правоохоронними органами, оскільки вони мають одну мету – розкриття та розслідування злочинів» [13, с. 46–48].

Водночас Г. П. Цимбал у дисертаційному дослідженні «Взаємодія як умова забезпечення виявлення і розслідування податкових злочинів»

зазначила, що «взаємодія – це узгоджена (взаємо-заінтересована) діяльність правоохоронних, контролюючих та інших державних органів, спрямована на виявлення, розкриття й розслідування злочинів [14, с. 39].

Цікавою є думка В. К. Весельського, який розглядав термін «взаємодія» як взаємозв'язок, спільні дії. Він припускав, що під час взаємодії можлива окрема кооперація (виконання працівником дізнання за дорученням слідчого слідчих дій; участь слідчого в розшукових діях гласного характеру тощо). Кооперацією та взаємодією в розслідуванні здійснюється взаємозв'язок працівників різних підрозділів органу чи самостійних організацій, які підпорядковані різним відомствам [15, с. 41].

У своїх дослідженнях Ю. А. Азаров розглядає взаємодію слідчого із судовим експертом як «спільну діяльність слідчого і експертно-криміналістичних підрозділів з розроблення та здійснення заходів, які пов'язані з комплексним використанням процесуальних, оперативно-розшукових і техніко-криміналістичних засобів, з метою успішного розкриття злочинів, установлення винних і виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочину, і вжиття заходів для їх усунення» [16].

Ми поділяємо думку А. Д. Марушева щодо того, що «процес взаємодії між суб'єктами треба розглядати в декількох аспектах. По-перше, це коли взаємодія суб'єктів здійснюється на основі законодавчих актів (виконання органом дізнання доручень слідчого). По-друге, це психологічний аспект суб'єктів взаємодії. Установлення психологічного контакту слідчого з іншими суб'єктами взаємодії дає змогу максимально використовувати можливості, сили й засоби кожного з них, виключає елементи невинновданого дублювання, нераціональної витрати наявних сил і засобів, дозволяє за необхідності зосередити зусилля на найважливішому напрямку» [17, с. 134].

З огляду на зазначене, убачаємо, що наразі особливо вагомими є дослідження психологічних аспектів залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування, адже судова експертиза є складною системою приймання, оброблення та перекодування судовим експертом інформації, яка до нього надходить. Тому на якість і достовірність такого оброблення великий вплив мають психічні якості експерта, його інтелект, емоційний стан, соціальна спрямованість тощо, що формуються і розвиваються під впливом таких зовнішніх умов, у яких йому доводиться працювати, а саме:

- 1) суворе правове регламентація діяльності;
- 2) тактичний простір і повна самостійність в обранні методів дослідження;
- 3) обов'язок збереження службової таємниці;

4) провадження експертного дослідження в умовах підвищеного інтересу зацікавлених осіб до його результатів;

5) дефіцит часу, психологічні та фізичні перевантаження.

Крім того, експерти постійно опановують нові спеціальні пізнання та нові методики експертного дослідження.

Таким чином, процес залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування – складна система певних відносин, у якій існує розподіл функцій, прав та обов'язків, координація та субординація.

Досліджуючи психологічні основи залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування, слід також зазначити, що експерти й орган досудового розслідування в процесі своєї професійної діяльності мають складні відносини, утворюють колективи, у яких вони залежно від своєї посади та зумовленого нею правового статусу виступають у різних ролях, впливають один на одного, займають ту чи іншу позицію, відрізняються один від одного мотивами, цілями. Тому психологічні основи залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування передбачають:

1) психологічні функції залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування, де найважливішим є вивчення службових і позаслужбових міжособистісних стосунків між експертами та працівниками органу досудового розслідування з метою досягнення оптимальної взаємодії як в колективі загалом, так і між конкретними суб'єктами;

2) структуру відносин усередині колективу експертів;

3) психологічні характеристики експертів і працівників органу досудового розслідування та психологію відносин між ними;

4) добір і розстановку кадрів відповідно до психологічних особливостей працівників, їхньої компетентності, схильності та типологічної якості особистості;

5) підтримку та стимулювання найбільш правильних службових взаємовідносин;

6) застосування психологічних знань керівниками Експертної служби МВС й органів досудового розслідування з метою досягнення найефективнішої організації взаємодії під час керування підлеглими;

7) використання психолого-педагогічного чинника під час організації процесу залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування, поєднання імперативних методів з навчанням підлеглих основам правильної організації взаємодії.

Судово-експертна практика свідчить, що психологічною структурою залучення працівників Експертної служби МВС до досудового

розслідування є така схема: «мета – мотив – спосіб – результат».

Отже, метою залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування є отримання на підставі використання спеціальних пізнань експерта науково обґрунтованих і об'єктивно правильних відповідей на поставлені органом досудового розслідування, який призначив експертизу, запитань, пов'язаних зі встановленням доказових фактів у кримінальному провадженні.

Мотиви залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування визначаються спрямованістю особистості судового експерта, основним із яких є бажання експерта сприяти здійсненню правосуддя. Крім того, важливим мотивом є інтерес до своєї професії, прагнення набути високу кваліфікацію, удосконалювати свою професійну майстерність. Робота експерта вимагає від нього таких психологічних якостей, як аналітичний розум, логічність мислення, уважність, наполегливість, допитливість, здатність до тривалої концентрації уваги, зосередженість, критичність тощо. Експерт повинен бути дисциплінованим, організованим, стараним, акуратним, рішучим, самостійним.

Водночас найскладнішим компонентом досліджуваного виду діяльності, на нашу думку, є спосіб її здійснення, оскільки експертна діяльність здійснюється в певних процесуальних межах, хоча і має самостійність у виборі засобів і методик її здійснення.

Особливістю способу здійснення експертної діяльності є поєднання в ній процесів пізнання та праці. Тобто в процесі своєї професійної діяльності експерт виступає одночасно і як суб'єкт процесу пізнання, і як суб'єкт процесу праці, де найважливішим компонентом роботи є пізнавальна діяльність експерта, яка заснована на застосуванні спеціальних знань і спрямована на отримання достовірної інформації, у якій вагомого значення набуває творче (евристичне) мислення, інтуїція та моделювання експертної ситуації.

Крім того, як свідчить судово-експертна практика, здійснення експертної діяльності передбачає, щоб вона була належно організована та здійснювалася планомірно, охоплюючи план роботи експерта як на певний період часу (день, місяць, півріччя тощо), так і план проведення дослідження за конкретною експертизою. З огляду на це спеціальним компонентом способу залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування є організаторський і конструктивний аспекти.

У процесі залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування експерт вступає у визначені кримінальним процесуальним законом відносини з органом досудового розслідування, який призначив експертизу, та іншими учасниками процесу, а у випадках призначення

комплексних і комісійних експертиз – з іншими експертами, що складає зміст його комунікативної діяльності. Тому діяльність у разі залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування має такі важливі особливості:

1) безпосередньо діяльність й особисте спілкування працівників експертних, слідчих та оперативних підрозділів підпорядковані вимогам службової дисципліни, нормам, закріпленим у присязі, положеннях, статутах, інструкціях;

2) здійснюється, зважаючи на встановлений законодавством правовий статус експерта, працівників органів досудового розслідування, з огляду на процесуальну самостійність експертів;

3) повинна розглядатися з погляду не тільки її правової регламентації, але й психологічної сумісності.

Психологічна сумісність членів колективів залежить від суб'єктивних й об'єктивних чинників. Вона досягається використанням таких засобів:

1) правильним добором кадрів і регулюванням відносин у колективах;

2) визначенням працівників для кожної ділянки роботи з таким розрахунком, щоб обрана ділянка роботи якомога більше відповідала його індивідуальності та підготовці;

3) переведенням працівників, які виявилися психологічно несумісними з більшістю членів колективу, на інші посади або до іншої групи;

4) вивченням стосунків, які склалися в колективах, групах;

5) вихованням керівником у підлеглих необхідних якостей тощо.

Крім того, особливої уваги варті неформальні відносини в колективі (спільні інтереси, дружні стосунки, симпатії між членами колективу тощо), адже наслідком несумісності членів колективу можуть бути конфлікти.

Вагоме значення в попередженні та вирішенні конфліктів повинні відігравати керівники експертних підрозділів й органів досудового розслідування. Ідеться про дисциплінарну практику, суворе дотримання положень, статутів, інструкцій, наказів й обов'язкове їх виконання, що є характерною

рисою діяльності підрозділів Експертної служби МВС та органів досудового розслідування.

До психологічної структури процесу залучення працівників Експертної служби МВС належить також її результат (остання підструктура), тобто сформоване в експерта переконання в тому, що отримана ним під час дослідження інформація та зроблені на її підставі висновки підтверджують існування (неіснування) доказового факту, який цікавить орган, що призначив експертизу. Це переконання експерта виявляється в його експертному висновку.

Наукова новизна

Наукова новизна полягає у висвітленні теоретичних і практичних психологічних основ залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування. Обґрунтовано необхідність у разі залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування враховувати, крім професійних навичок і базових знань, спеціальні знання в галузі психології. Розглянуто психологічну структуру залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування за схемою: «мета – мотив – спосіб – результат». Наголошено, що ефективність процесу залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування значно вища, коли ґрунтується на викладених у статті психологічних основах.

Висновок

Таким чином, досліджувані нами психологічні основи залучення працівників Експертної служби МВС до досудового розслідування перебувають у тісному взаємозв'язку один з одним і загалом характеризують психологічні особливості досліджуваної діяльності як специфічного виду роботи експертів і працівників органів досудового розслідування, пов'язаної з повним, всебічним й об'єктивним розслідуванням кримінальних проваджень, і є необхідними передумовами для розгляду інших проблемних питань психології в діяльності експертів.

REFERENCES

- [1] Pyrih, I.V., & Bidniak, H.S. (2019). *Vykorystannia spetsialnykh znan na dosudovomu rozsliduvanni* [Use of special knowledge in pre-trial investigation]. Dnipro: Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [2] Kuzmichov, V.S., & Chornous, Yu.M. (2005). *Slidcha diialnist: kharakterystyka ta napriamy udoskonalennia* [Investigative activity: characteristics and areas of improvement]. Kyiv: ZAT NiChLAVA [in Ukrainian].
- [3] Semenov, V.V. (2006). *Spetsialni znannia v rozsliduvanni zlochyniv* [Special knowledge in the investigation of crimes]. *Candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [4] Kovalov, V.V., & Lukianchikov, B.E. (2003). *Vzaiemodiia slidchoho ta eksperta-kryminalista v protsesi rozsliduvannia* [The interaction of the investigator and forensic expert in the investigation process]. *Aktualni problemy vzaiemodii sudovykh ta pravookhoronnykh orhaniv u protsesi realizatsii zavdan kryminalnoho sudochynstva, Actual problems of the interaction of judicial and law enforcement bodies in the process of implementing the tasks of criminal justice: Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (Vols. 2), (pp. 61-65). Zaporizhzhia: Yuryd. in-t MVS Ukrainy [in Ukrainian].

- [5] Chornous, Yu.M. (2012). Osoblyvosti vzaïemodii pry rozsliduvanni zlochyniv mizhnarodnoho kharakteru [Peculiarities of interaction in the investigation of crimes of an international nature]. *Visnyk Luhans'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E.O. Didorenka, Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko*, 1, 231-238. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2012_1_29 [in Ukrainian].
- [6] Yurchenko, A.M., Harbovskiy, L.A., & Bashta, I.I. (2018). Vzaïemodiia slidchoho z operatyvnymy pidrozdilamy pid chas kryminalnoho provadzhennia: aktualni problemy ta shliakhy yikh vyrishennia [Interaction of the investigator with operative units during criminal proceedings: current problems and ways to solve them]. Irpin: [b.v.] [in Ukrainian].
- [7] Balan, M.I. (2020). Vzaïemodiia slidchoho ta inshykh subiektiv kryminalnoho provadzhennia pry rozsliduvanni porushen derzhavnoho kordonu Ukrainy [Interaction of the investigator and other subjects of criminal proceedings during the investigation of violations of the state border of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo, Entrepreneurship, economy and law*, 3, 290-295. doi: 10.32849/2663-5313/2020.3.48 [in Ukrainian].
- [8] Nehrebetskyi, V.V. (2020). Rol psykholohii pidozriuvanoho pid chas slidchoho eksperymentu [The role of psychology of the suspect during the investigative experiment]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo, Entrepreneurship, economy and law*, 3, 307-311. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.51> [in Ukrainian].
- [9] Kryminalno-protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 28 hrud. 1960 r. No. 1001-05 [Criminal Procedure Code of Ukraine from December 28, 1960, No. 1001-05]. (n.d.). *zakon2.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05> [in Ukrainian].
- [10] Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedure Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon4.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> [in Ukrainian].
- [11] Hevko, V.V. (1996). Vykorystannia neprotsesualnoi informatsii pid chas dokazuvannia u stadii poperednoho rozsliduvannia [Use of non-procedural information during evidence at the preliminary investigation stage]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
- [12] Shepitko, V.Yu. (2001). Kryminalistyka [Criminalistics]. *Entsyklopedychnyi slovnyk (ukrainsko-rosiskyi i rosiisko-ukrainskyi), Encyclopedic dictionary (Ukrainian-Russian and Russian-Ukrainian)*. V.Ya. Tatsii (Eds.). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
- [13] Bondar, H.Yu. (2004). Pravove zabezpechennia vzaïemodii slidchykh pravookhoronnykh vidomstv u kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy [Legal provision of interaction of investigative law enforcement agencies in the criminal justice system of Ukraine]. *Candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
- [14] Tsymbal, H.P. (2005). Vzaïemodiia yak umova zabezpechennia vyavleniia i rozsliduvannia podatkovykh zlochyniv [Interaction as a condition for ensuring detection and investigation of tax crimes]. *Candidate's thesis*. Irpin [in Ukrainian].
- [15] Veselskyi, V.K. (2012). Orhanizatsiini osnovy rozsliduvannia zlochyniv [Organizational bases of crime investigation]. *Vzaïemodiia slidchoho zi spetsialistamy ekspertnykh pidrozdiliv OVS u khodi doslidchoi perevirky: problemni pytannia, Interaction of the investigator with specialists of the expert units of the State Security Service during the investigation: problematic issues*. Proceedings of the Scientific and Practical Seminar (pp. 40-43). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav [in Ukrainian].
- [16] Azarov, Yu.I. (2014). Osoblyvosti vzaïemodii slidchoho z ekspertom (spetsialistom) na pochatkovomu etapi dosudovoho rozsliduvannia [Peculiarities of interaction between the investigator and the expert (specialist) at the initial stage of the pre-trial investigation]. *Yurydychna nauka, Legal science*, 10, 87-96. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2014_10_11 [in Ukrainian].
- [17] Marushev, A.D. (2011). Pryntsypy vzaïemodii slidchoho z uchastnykamy dosudovoho slidstva [Principles of the interaction of the investigator with the participants of the pre-trial investigation]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky, Theory and practice of forensic examination and forensics*, 11, 133-138 [in Ukrainian].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні : навч. посіб. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.
- [2] Кузьмічов В. С., Чорноус Ю. М. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення : монографія. Київ : ЗАТ НІЧЛАВА, 2005. 448 с.
- [3] Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 212 с.
- [4] Ковальов В. В., Лук'янчиков Б. Є. Взаємодія слідчого та експерта-криміналіста в процесі розслідування. *Актуальні проблеми взаємодії судових та правоохоронних органів у процесі реалізації завдань кримінального судочинства* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. : у 2 ч. Запоріжжя : Юрид. ін-т МВС України, 2003. Ч. II. 2003. С. 61–65.
- [5] Чорноус Ю. М. Особливості взаємодії при розслідуванні злочинів міжнародного характеру. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2012. Вип. 1. С. 231–238. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlduvs_2012_1_29.
- [6] Юрченко А. М., Гарбовський Л. А., Башта І. І. Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами під час кримінального провадження: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : монографія. Ірпін : [б.в.], 204 с. URL: http://ir.nusta.edu.ua/jspui/bitstream/doc/3800/1/4006_IR.pdf 2018. doi: <https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i38.903>.

- [7] Балан М. І. Взаємодія слідчого та інших суб'єктів кримінального провадження при розслідуванні порушень державного кордону України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 290–295. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.48>.
- [8] Негребецький В. В. Роль психології підозрюваного під час слідчого експерименту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 307–311. doi: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.51>.
- [9] Кримінально-процесуальний кодекс України : Закон УРСР від 28 груд. 1960 р. № 1001-05. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1001-05>.
- [10] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- [11] Гевко В. В. Використання непроцесуальної інформації під час доказування у стадії попереднього розслідування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 1996. 21 с.
- [12] Шепітько В. Ю. Криміналістика. *Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український)* / за ред. В. Я. Тація. Харків : Право, 2001. 560 с.
- [13] Бондар Г. Ю. Правове забезпечення взаємодії слідчих правоохоронних відомств у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2004. 230 с.
- [14] Цимбал Г. П. Взаємодія як умова забезпечення виявлення і розслідування податкових злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Ірпінь, 2005. 223 с.
- [15] Весельський В. К. Організаційні основи розслідування злочинів. *Взаємодія слідчого зі спеціалістами експертних підрозділів ОВС у ході дослідчої перевірки: проблемні питання* : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 23 груд. 2011 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2012. С. 40–43.
- [16] Азаров Ю. І. Особливості взаємодії слідчого з експертом (спеціалістом) на початковому етапі досудового розслідування. *Юридична наука*. 2014. № 10. С. 87–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2014_10_11.
- [17] Марушев А. Д. Принципи взаємодії слідчого з учасниками досудового слідства. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2011. Вип. 11. С. 133–138.

Стаття надійшла до редколегії 21.03.2022

Sharai Ye. – Deputy Head of the Activity Support Department of the Department of the State Scientific Research Forensic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3932-3435>

Psychological Basis of Involving Employees of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the Pre-Trial Investigation

The **purpose** of the study is to consider the conceptual foundations of psychocorrection of addictive behavior of minors. Methodology. The **methodological tools** have been a general theory of social deviations, based on both differentiation and integration of existing knowledge in different fields. On this basis, the essence of addictive behavior, which is expressed in the desire to escape the reality by artificially changing their mental state, has been determined. It results from impaired adaptation to new environmental conditions, deviates from social norms and does not meet generally accepted standards of behavior, biochemical, social and individual psychological factors. The **scientific novelty** of the article is to highlight the principles of psychocorrection of addictive behavior, taking into account the analysis of its factors and mechanisms. The necessity of application of integrative models of psychocorrection with priority of psychological correction of causal type approximately to age and individual features of the client is substantiated. **Conclusions.** The complexity of the factors of addictive behavior in the combination of biological and social factors require the definition of conceptual foundations in the development of psychocorrectional influences, first of all, the leading principles of psychological correction. Conceptual principles of psychocorrection involve the use of various psychotherapeutic approaches aimed at restructuring the personality. Strategies for psychocorrection of adolescent addictive behavior should be selected individually, depending on what becomes a priority in determining the causes of interpersonal conflict. The influence of the environment is crucial in this process. The prospect of further research is the development of psycho-correctional programs for various types of addictive behavior of adolescents.

Keywords: Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine; psychological foundations; pre-trial investigation; interaction; involvement of employees.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

ВИМОГИ ДО СТРУКТУРИ Й ТЕХНІЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

У Національній академії внутрішніх справ триває прийом наукових статей для опублікування у фахових виданнях:

- «**Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ**» (з юридичних наук);
- «**Філософські та методологічні проблеми права**» (з юридичних наук);
- «**Юридична психологія**» (з юридичних і психологічних наук).

Загальні вимоги

1. До друку приймаються статті, написані українською, російською або англійською мовами, які раніше не публікувалися і не були передані на розгляд для публікації в інші видання, зокрема електронні.

2. Статті англійською мовою, які були перекладені з української чи російської, мають супроводжуватися документом з текстом мовою оригіналу, оформленим відповідно до встановлених вимог. Такі статті попередньо проходять у редакції перевірку щодо якості перекладу (у разі неналежної якості рукопис повертають на доопрацювання).

3. До розгляду приймаються статті у форматі *.doc або *.docx. Усі нетекстові об'єкти мають бути створені вбудованими засобами Microsoft Word (елементи необхідно згрупувати). Графіки та рисунки повинні бути високої якості (600 dpi для графіків і 300 dpi для кольорових і чорно-білих малюнків) і виконані з можливістю їх редагування, а формули створені за допомогою редактора Microsoft Equation. Ілюстрації можуть бути розміщені безпосередньо в статті (по центру, обтікання зображення текстом забороняється) або подані у вигляді окремих файлів у форматі JPG. Усі графіки, малюнки, таблиці та формули повинні бути пронумеровані й подані після посилання на них у тексті.

4. Текст статті й метаданих має бути набраний шрифтом Times New Roman, кегль – 12 pt, міжрядковий інтервал – 1,0 pt, поля – 2 см з усіх боків, вирівнювання по ширині, абзацний відступ 1 см.

5. Обсяг статті (без метаданих) має становити не менше 6 сторінок (від 3000 до 7000 слів), включно з таблицями, графіками, малюнками, а також бібліографічним списком.

6. Обов'язковою є наявність: УДК (прописується у верхньому лівому кутку сторінки в першому рядку), списку використаних джерел (оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015) та References (відповідно до стилю APA).

7. Стаття обов'язково повинна містити повний обсяг метаданих, наданий трьома мовами (українською, російською та англійською), до яких належать:

- повністю прописані ім'я, по батькові та прізвище авторів (ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані за вимогами, передбаченими постановою Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55), науковий ступінь, звання, посада, місце роботи або навчання з обов'язковим зазначенням структурного підрозділу закладу вищої освіти (кафедра/факультет/інститут тощо), ORCID (контент профілю автора повинен містити вичерпний список публікацій та актуальні дані щодо афіліації). Максимальна кількість співавторів – три особи (додаток 1);

- назва статті (має бути інформативною, актуальною, відображати досліджувану в статті проблему та не повинна перевищувати 90 знаків з пробілами);

- анотація (не менше ніж 1800 знаків з пробілами, ураховуючи ключові слова; повинна висвітлювати актуальність, мету, методологію аналізу проблеми, результати дослідження, наукову новизну, а також практичну значущість). Анотація не має містити посилань і скорочень, дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування);

- ключові слова та словосполучення (від чотирьох до семи), що складаються щонайбільше з двох слів через крапку з комою, які стосуються теми дослідження, не дублюють назву статті та не містять загальних слів.

Метадані публікують у журналі, на сайті журналу та зберігаються у відповідних українських і зарубіжних інформаційних та наукометричних базах.

8. Основний текст дослідження може відповідати структурі IMRAD (вступ, літературний огляд, матеріали та методи, результати й обговорення, висновки) або ж мати структуру оглядових статей (вступ; основна частина, розподілена на логічні підпункти; висновки): introduction (вступ) – не менше ніж п'ять посилань; materials and methods (якщо стаття має експериментальне спрямування) або methodological framework (якщо стаття є теоретичною). Можна виокремити розділ literature review; results (результати); discussions (обговорення). Необхідно зазначити, які дослідники вивчали схожу проблему та які аспекти вони розглядали, у чому полягає новизна дослідження; conclusions (висновки); recommendations (рекомендації, тобто для кого матеріали статті становлять цінність). Назви структурних елементів статті мають бути виділені напівжирним накресленням і розміщені по лівому краю.

Вимоги до цитування використаних джерел

1. У статті автор повинен наводити посилання на джерела, матеріали або окремі результати, які були використані в тексті. Список використаних джерел повинен містити нові джерела (за останні три роки) та на 30 % складатися з наукових робіт, опублікованих у журналах, що індексуються в базах даних Scopus або Web of Science.

2. Посилання в тексті на джерела слід зазначати у квадратних дужках з послідовною нумерацією, наприклад: «... у роботах [1–3] ...». В одному цитуванні не варто згадувати більше ніж три джерела.

3. Ігнорування правил запозиченого тексту (відсутність лапок у прямому цитуванні, посилань на джерела тощо) може спричинити те, що деякі фрагменти статті буде розцінено як плагіат, з огляду на що в опублікуванні буде відмовлено.

4. Редакція рекомендує уникати посилань на праці, опубліковані понад 10 років тому.

Вимоги до списку використаних джерел

1. Список використаних джерел повинен бути наданий українською (російською) та англійською мовами. Бібліографічний список, поданий українською (російською) мовою, оформляють згідно з ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Англійський варіант подають згідно з міжнародним бібліографічним стандартом APA 6th Referencing Style (додаток 2).

2. References і список використаних джерел повинні містити таку кількість бібліографічних описів: для оригінальних статей – 15–30, для оглядових статей – 30–50.

3. Згідно з рекомендаціями міжнародних баз цитування, у пристатейній бібліографії повинно бути ядро джерел, які визначають розвиток певної галузі науки. 80 % джерел повинні мати DOI, ідентифікатор цифрового об'єкта (за винятком ретровидань – 10 %), який подають через пробіл після бібліографічного опису джерела.

4. Описи джерел подаються за порядком використання посилань у тексті статті. На кожне джерело в списку літератури повинно бути принаймні одне посилання в тексті. У разі відсутності посилань статтю може бути відхилено.

5. Посилання на власні роботи авторів статті (самоцитування) можуть становити не більше ніж 10 % від загальної кількості джерел.

Для опублікування статті подають:

- роздрукований варіант статті з підписом автора, що означає повну його відповідальність за якість і наукову значущість поданого матеріалу;
- електронну версію тексту статті на USB-носії або електронною поштою;
- витяг із протоколу засідання кафедри (наукової лабораторії) про рекомендацію зазначеної статті до відкритого друку.

Увага! Автори несуть повну відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритому опублікуванню. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. **Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.**

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1 (відділ підготовки навчально-наукових видань НАВС).

Телефон для довідок: (044) 520-08-47.

E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

3 питань розміщення статей у фахових виданнях Національної академії внутрішніх справ слід звертатися:

«Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ» (виходить друком чотири рази на рік) – тел. (044) 520-08-47, e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;

«Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ» (виходить друком чотири рази на рік) – тел. (044) 520-08-47, e-mail: rvc@naiau.kiev.ua;

«Філософські та методологічні проблеми права» (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 249-09-69, e-mail: nsmegainsight@ukr.net;

«Юридична психологія» (виходить друком двічі на рік) – тел. (044) 520-08-89, e-mail: lpsychology.j@gmail.com.

Додаток 1

**Відповідники основних посад,
наукових ступенів і вчених звань**

Термін українською	Рекомендовані варіанти перекладу
доктор юридичних наук	Doctor of Law
кандидат юридичних наук	Ph.D in Law
доктор філософії (з права)	Doctor of Philosophy (in Law)
професор	Professor
доцент	Associate Professor
старший викладач	Senior Lecturer
викладач	Lecturer
провідний/старший/молодший науковий співробітник	Leading/Senior/Junior Research Fellow
докторант	Doctoral Student
аспірант, ад'юнкт	Postgraduate Student
здобувач	Researcher

Додаток 2

**Поради щодо оформлення References
та списку використаних джерел**

У **References**, який складається з описів оригінальних англomовних та/або транслітерованих латиницею джерел, та **списку використаних джерел** (кирилицею) порядок і кількість джерел мають збігатися та залишатися незмінними.

Оформити бібліографічний опис відповідно до **стилю APA** можна на сайті онлайнового автоматичного формування посилань: Citation Machine (<http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>); <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> або іншому.

Офіційну транслітерацію українського алфавіту латиницею затверджено в постанові Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 № 55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею». Онлайн-транслітератор – <http://ukrlit.org/transliteratsiia>.

Для російської мови транслітерувати потрібно згідно з вимогами наказу ФМС Росії від 03.02.2010 № 26. Онлайн-транслітератор: <http://ru.translit.net/?account=zagranpasport>. Якщо вітчизняний журнал видається в перекладі англійською мовою, слід використовувати англійські варіанти назви журналу та статті.

DOI видань можна знайти на сайті <http://www.crossref.org>.

Підготовлені відповідно до загальноприйнятих вимог References і список використаних джерел матимуть такий вигляд:

References

- [1] Gundy A.V., & Baumann-Grau, A. (2016). *Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate*. London: Routledge. Retrieved from <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315546605>.
- [2] Schukking, J. (2018). Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 36(2), 152-158. doi: 10.1177/0924051918767967.
- [3] Walklate, S., McCulloch, J., Fitz-Gibbon, K., & Maher, J. (2019). Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*, 23(1), 60-77. doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- [4] Akimov, M.O. (2018). Kryminalno-pravova okhorona svobody osoby: problemy ta shliakhy vyrishennia [Criminal defense of individual freedom: problems and solutions]. *Naukovyi visnyk Sivershchyny, Scientific herald of Sivershchyna*, 1(3), 141-151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141>.
- [5] Vdovenko, N.M. (2013). *Derzhavne rehuliuvannia akvakultury v Ukraini [State regulation of aquaculture in Ukraine monohrafiya]*. Kyiv: Kondor. doi: 10.25313/2520-2057-2013-5-465.

- [6] Isaenko, V.N. (2018). *Ispolzovanie vozmojnostei kriminalistiki i sudebnoi ekspertizy v prokurorskoj deiatelnosti [Using forensic and forensic capabilities in prosecution activities]*. Moscow: Prospekt. doi: <https://doi.org/10.31085/9785392284306-2019-152>.
- [7] Kozerska, O.A. (2018). Analiz statystychnoi dostovirnosti obhruntuvannia kryteriiv "obmezhenoi osudnosti" u osib, yaki skoily seksualni zlochyny [Analysis of the statistical validity of the justification of the criteria of "limited sanity" for persons who committed sexual offenses]. *International Academy Journal*, 2, 10-14. doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982.
- [8] Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: vid 4 lystop. 1950 r. [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms from November 4, 1950]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.
- [9] Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: vid 13 kvit. 2012 r. No. 4651-VI [Criminal Procedural Code of Ukraine from April 13, 2012, No. 4651-VI]. (n.d.). *zakon0.rada.gov.ua*. Retrieved from <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- [10] Chernykh, H. (2015). Zlochynnist ta parametry nasyllia v ukrainskomu suspilstvi [Criminality and the parameters of violence in Ukrainian society]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka, Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 6, 32-35. doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8>.

Список використаних джерел

- [1] Gundy A. V., Baumann-Grau A. Women, Incarceration, and Human Rights Violations: Feminist Criminology and Corrections by Ashgate. London : Routledge, 2016. 156 p. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/9781134778423>. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315546605>.
- [2] Schukking J. Protection of human rights and the Rule of Law in Europe: A shared responsibility. *Netherlands Quarterly of Human Rights*. 2018. Vol. 36 (2). P. 152–158. doi: [10.1177/0924051918767967](https://doi.org/10.1177/0924051918767967).
- [3] Walklate S., McCulloch J., Fitz-Gibbon K., Maher J. Criminology, gender and security in the Australian context: Making women's lives matter. *Theoretical Criminology*. 2019. № 23 (1). P. 60–77. doi: <https://doi.org/10.1177/1362480617719449>.
- [4] Акімов М. О. Кримінально-правова охорона свободи особи: проблеми та шляхи вирішення. *Науковий вісник Сіверщини*. 2018. № 1 (3). С. 141–151. doi: <https://doi.org/10.32755/sjlaw.2018.01.141>.
- [5] Вдовенко Н. М. Державне регулювання аквакультури в Україні : монографія. Київ : Кондор, 2013. 464 с. doi: [10.25313/2520-2057-2013-5-465](https://doi.org/10.25313/2520-2057-2013-5-465).
- [6] Исаенко В. Н. Использование возможностей криминалистики и судебной экспертизы в прокурорской деятельности. М. : Проспект, 2018. 192 с. doi: <https://doi.org/10.31085/9785392284306-2019-152>.
- [7] Козерацька О. А. Аналіз статистичної достовірності обґрунтування критеріїв «обмеженої осудності» у осіб, які скоїли сексуальні злочини. *International Academy Journal. Web of Scholar*. 2018. № 2. С. 10–14. doi: https://doi.org/10.31435/rsglobal_wos/12072018/5982.
- [8] Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_004.
- [9] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
- [10] Черних Г. Злочинність та параметри насилля в українському суспільстві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2015. № 6. С. 32–35. doi: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7979/6.8>.

Юридична психологія

1
(30)
2022

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

**Оформлення, комп'ютерний
набір і верстка**
Я. В. Шумко

Видавець:
Національна академія
внутрішніх справ,
03035, Київ, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 30.06.2022
Формат 60x84/8
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 7,25
Ум. друк. арк. 6,74
Вид. № 18/II
Наклад 50 прим.

Legal Psychology

1
(30)
2022

Scientific Magazine

Published semiannually

**Figuration, computer typing
and making up**

Ya. Shumko

Publisher:
National Academy of Internal Affairs
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: dated from
June 30st, 2022
Dimensions: 60x84/8
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 7,25
Simulated publisher's pages 6,74
Edition No. 18/II
Circulation 50